

Домак

пунктуация

СӨС КАТТЫЖЫШКЫНЫ

тайылбыр домак

сөс

эртем

чугаа

Тыва дыл

СӨЗҮГЛӨЛ

Тодарадылга

бижик демдээ

ат орну мен, сен, ол

СИНТАКСИС

Тыва дыл

9 КЛАСС

Ниити өөредилге черлеринге шенелде өөредилге ному

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының
негелделеринге дүүштүр тургускан

Тыва Республиканың өөредилге яамызы сүмелээн

Кызыл – 2023

ББК 81.2 Тув
К88

Авторлар:

Е. М. Куулар, Л. Х. Ооржак, Т. Б. Оюн, Ч. А. Сарыглар

Эртем талазы-биле редактору: **Е. М. Куулар**, филология эртемнериниң кандидады, доцент.

Рецензентилери: **А. С. Шаалы**, педагогика эртемнериниң кандидады; **Н. Ч. Серээдар**, филология эртемнериниң кандидады; **Е. Б. Ондар**, дээди категорияның тыва дыл болгаш тыва чогаал башкызы.

Е. М. Кууларның удуртулгазы-биле номда «Тыва дылдың чоннуң культура болгаш төөгүзү-биле харылзаалы», «Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар» деп эгелерни **Ч. А. Сарыглар**; «Сөзүглел», «Стилистика болгаш чугаа культуразын» **Л. Х. Ооржак**; «Нарын домак», «Хөй кезектиг нарын домак», «Нарын синтаксистиг конструкция», «Синонимика — стилистиканың кол өзээ» деп эгелерни **Т. Б. Оюн**; «Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразын» **Ч. А. Сарыглар, Т. Б. Оюн** кылган.

098 **Тыва дыл. 9 класс.** Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному / **Е. М. Куулар, Л. Х. Ооржак, Т. Б. Оюн, Ч. А. Сарыглар.** — Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2023. — 264 ар.
Өөредилге ному РФ-тиң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге черлериниң 5–11 класстарынга тыва дылдың чижек программасынга дүүштүр кылдынган.

© Авторы-составители Куулар Е.М. и др., 2023

© Институт развития национальной школы, 2023

Все права защищены

ISBN 978-5-6048088-9-4

§ 1. 8 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИНГЕ КАТАПТААШКЫН

 1. Номчуңар. Тыва алфавиттиң кажан тургустунганын, ооң тывылган төөгүзүн сөзүглелге даянып тургаш, тайылбырлаңар. Тыва бижик тып-тырының мурнунда «Шын» солун кандыг дылга үнүп турганын айтыңар. Сөзүглелде кавычкаларны чүге ажыглаанын тайылбырлаңар.

ТЕВЕ МОЙНУ

Ынчан 1935 чыл турган боор. Мен ол үеде алфавитти³ чедир шээжилеп албаан турган мен. «Шын» солун латин үжүктүгү³ тыва бижик-биле үнүп турган чүве. Мен «Шын» солун тудуп алгаш, ооң эгезинде улуг кара кылдыр парлап каан «S» деп үжүүн ачамга көргү скеш айтырдым: «Бо чүү деп чүвел, ачай?» Ачам ол үжүктү көрүп олуруп-олуруп: «Теве мойнунга дөмей чүве-дир, оглум» — дидир. Мен биеэги¹ солунну ап алгаш, кады ойнап турар өөрүм оолдарга чедире бергеш, биеэги-ле «S» деп үжүктү салаам-биле айтып тургаш, айтырдым ийин оң: «Бо чүү дээн чүве-дир, оолдар?» Оолдарда ыыттаар кижиде даа чок, кайгап алган турарлар болду. Мен оолдарга аажок билииргеп: «Бо дээрге теде мойну дээн чүве-дир, оолдар» — дээш, кончуг билер кижиде бооп, менээргенип тургулаар турган болгай мен.

(А. Монгуш)

 2. Домак кижигүннерин адаңар. Домактарның долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Бижик демдектерин чүге ажыглаанын тайылбырлаңар.

Кадыкшыл — бистиң тоомчага албайн чоруур үнелиг байлаавыстыр. Кадыкшыл чокта, чүү-даа херек чок апаар, аарыг кижиде амыдыралдың амданын чидириптер. Бистиң амыдыралывыс арыг агаардан, сугдан арыг чемнерден улуг хамааржыр. Бойдус-биле тудуш чурттап, ооң эм оъттары аржаан суглары-биле эмненип, кадыкшылды быжыглаар болза эки. Амыдыралга өөрүп чоруур болгаш сагыш-сеткили чырык-чаагай чоруур кижиде аарыгларга белең алыспас. Бистиң кадыкшылывыс — бодувустуң холувуста. *(Н. Куулар)*

 3. Бөлүктерге үстүп алгаш, ажылдаңар: 1) Домактарның чүнүң-биле нарынчылтынарын сактыңар, чижектерин сөзүглелден тыпкаш, тайылбыр-

лаңар. 2) Ийи составтыг домактарны ушта бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. 3) Чаңгыс составтыг домактар кирген чижектерни аңгылааш, долу сайгарылгазын бериңер.

Эрткен чүс чылдың үжен-дөртөн³ чылдар үезинде эмчилерниң чедишпези-биле эмчи дузазы алыры ыңдыг-ла белен эвес турган. Ачамның аптараларының иштинде хөй-ле боошкуннарда эм оъттары бар турду. Кажан соокка алзып, чөдүре бергенивисте, ачавыс ыткадының³ дазылын азы сывын оонактааш, аңаа чигир-сиген дазылын база оонактааш, изиг сугга хайындыргаш, чемгир кылдыр хандылааш, ижиртиптерге, баштай деридип пат боор. 3–4 хонуктарда ижиртип тургаш, эмнеп аптар, кижиниң эттиниичели база аажок боор чүве. Чүгле эмнеп билир эвес, баш удур профилактика кылдыр ажыглап база билир турган. Чижээ, шеңне дазылын, күзүн бүрүлери кургай бээрге, казып, арыглап алгаш, доорааш, кургадып алыр. Кыжын тускай хемчээли ёзугаар шайга, мүнге-даа каггаш, хайындырып ижерге, белен соокка алыспас дижирлер. Артышты, чойган чөвүрээзин, чодурааны дээш өске-даа үнүштерни ажыглаар турган.

(Ш. Шыырап)

 Эм оъттар дугайында медээден чыггаш, кыска презентациядан кылгаш, шинчилел ажылындан камгалаңар.

 4. Тайылбырлыг эдэртиг. Аңгылаан домактарда салдырган бижик демдектерин тайылбырлаңар, дүрүмнерин чугаалаңар. Аңгылаан домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелдин утказын кызыра бижіңер.

АЛДЫН ДООЗУН

Бурунгу чуваштар аажок ажылгыр болгаш ыңдындан угаанныг улус чораан. Оларның чуртун дыка хөй кижилер сонуургап турган.

Шаг шаанда, оон бээр муң-даа чылдар эрте берген чадаvas, чуваштарның ада-өгбелериниң черинге өске чурттан элчиннер чедип келген. Келген элчиннер база-ла Волга хемни, оң чаражын, балыктарның хөйүн магадап ханмаан.

Аалчыларның чоруур үези чедип келген. Олар байырлашкаш, хемеже бар чыдырда, «Бичии-ле када манаптыңарам» — деп, чуваштар дилег кылган. Хаанның хаалары халчып келгеш, аалчыларның идиктерин оожум уштуп алган. Аалчылар кайгай берген.

Чуваштар аалчыларның идииниң адаанда чыпшынып калган элезинни дыргаа-биле аштап, иштинде доозунну үрүп-үрүп, карманнарындан торгу аржыылдар уштуп эккелгеш, идиктерниң иштин-даштын чодуп эгелээн.

Ооң соонда чуваштар аржыылдарын карманнарынче камныы кончуг суп алганнар. Олар аалчыларның кылайтыр аштап каан идиктерин камныы кончуг кедирип бергеш, бир шоодай акша тутсуп бергеннер-дир.

— Чүү мындыг ужур чүвөл бо? — деп, кайгап хараан аалчылар айтырган.

Чурттуң ээлери мынча деп чоргаар харыылаан:

— Силер бистиң чуртувус-биле таныштыңар. Чырык чер кырында биске моон эки чурт чок. Оон үнелиг чүвевис-даа чок. Төрээн черивис доураа биске чүден артык эргим. Кадыг-берге ажыл кылгаш, шак бо черге аңдаштанып чыдып, дыштанып, секперээр бис. Мында ада-өгбелеривистиң көстүр-көзүлбес кокпа оруктары бар. Ол истер кажан-даа балалбас.

Бо чер — бистиң адавыс, ие-чемгерикчивис болгаш камгалакчы акывыс. Ол биске ыдыктыг. Ооң доозуну — биске алдын, а кургаг даштары — мөңгүн.

Эргим аалчылар, силерни шыдаар шаавыс-биле уткуп-хүлээп алдывыс. Биске алдын-мөңгүн харам чок. Төрээн черивис дег үнелиг эртине бисте чок, ынчангаш өске кижилерге ооң көзүлбес доозунун безин бербес улус бис. **Идиктериңер, бистиң арын-нүүрүвүс дег, арыг.**

(Г. Волковтуу-биле)

ДЫЛ ДУГАЙЫНДА НИИТИ БИЛИГЛЕР

§ 2. Тыва дылдың чоннуң культуразы болгаш төөгүзү-биле харылзаалыы

Дыл ниитилелде кижини төрөлгөтөнүн төөгү, культура өнчүзүн кадагалап арттырыарының болгаш салгалдарга дамчыдарының чугула чепсээ болур. **Төөгү** биле **культура** кижини төрөлгөтөн ниитилелинге тыптып эгелээн үезинден бээр аразында тудуш *харылзаалыг*, оларны аңгы кылдыр көөрү болдунмас.

Төөгү бүгү делегейиниң уран чүүлүн, чоннуң мерген угаадыын бодунда сиңирип, чүс-чүс чылдарның шылгараңгай кижилериниң дугайында медээлерни уран-мерген сөстүң дузазы-биле шыгжап арттырган. Ол ниитилелдин культуразының кезээ, хөй-ниитиниң культурлуг амыдыралдан арткан өнчүзү болур. Төөгү дээрге кижилерниң амыдыралында болган эң-не солун болуушкуннарны, оларның чуртталгазын, ёзу-чаңчылдарын, кижилер азы аңгы-аңгы язы-сөөк чоннар аразында харылзааларны көргүскен чоннуң эрткен үези.

Культура дээрге кижилерниң ажил-чорудулгазының аңгы-аңгы адырларында кылып тургусканы бүгү-ле чүүлдер болур. Ынчангаш культура деп билигиниң өөренир чүүлдеринге философия, культурология, төөгү, уран чүүл, дыл эртеми, политология, этнология, психология, экономика, педагогика дээн чижектиг адырларның айтырыглары хамааржыр. Культура дээрге-ле кижиниң өг-бүлезинден аңгыда ниитилел амыдыралындан чедип алганы бүгү-ле билиглери, чогаадыкчы ажылының түңнелдери, бадыткалдары, чүдүлгези, мораль-этиктиг ыдыктары, ёзу-чаңчылдары, мергежилдери болур.

Кандыг-даа чоннуң төөгүзү болгаш культуразы ооң дылында илереттинген, ындыг болганда тыва дыл тыва чоннуң төөгүзү болгаш культуразы-биле сырый харылзаалыг.

5. Шүлүктү аянынг номчуңар. Төрээн дылга хамаарышкан сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, делгеренгей тайылбырдан кылыңар.

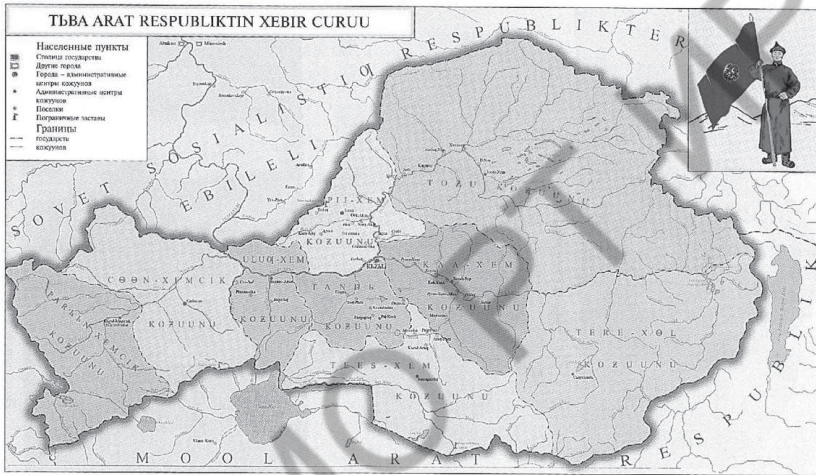
Орус, моол, түрк болгаш
Оон-даа өске дылдар-биле
Төрелдежип, хөгжүп олар
Төрээн дылым — тыва дылым.

Чонум-биле, черим-биле
Чолукшужар ыдык дылым
Бодалымны, дүжүмнү-даа
Бодарадыр тыва дылым.

(Ч. Кара-Күске)

6. «Төөгү билбес — төөрээр, төрел билбес — түрээр» деп үлегер домактың утказын тайылбырлаңар. 1930 чылдарның ортаа үезинге хамааржыр Тыва Арат Республиканың картазын кичээнгейлиг көрүңер, Ында бижиктер кандыг алфавит-биле бижиттинген-дир, оларны чазып номчуңар. Карта деп орус дылдан үлегерлээн сөске дүгжүп турар сөс каттыжышыкынын чуруктан тывыңар, ону амгы тыва дылдың сөс курлавырынче киририп болур бе, чугаалаңар.

Кожууннарның аттарын, санын болгаш девискээрин амгы үеде оларның административтиг үлелгези-биле деңнеңер.

7. Номчуңар. Бөгүнгү амыдыралда болуп турар болушкуннарның тыва дылдың хөгжүлдезинге кандыг салдар чедирип турарын тайылбырлаңар, харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар. Кавычкаларның ажыглаттынганын тайылбырлаңар.

«Шаг шаа-биле турбас, чавылдак* көгү-биле турбас» деп тыва улус шагдан бээр чугаалаар чораан. Бо мерген домакта чоннуң «өртемчейде турум чүве чок» дээн бодалдыг материалисчи билиглериниң илереттингенин эскерер бис. Шынап-ла, өртемчейде мөңге, турум чүве чок, өлүг-даа, дириг-даа бойдус, өйү келирге, шимчеп, чаарттынар. Дыл база ындыг, чаңгыс черге тапталы берген турбас, ниитилел хөгжүлдезиниң салдары-биле база бодунуң тускай иштики хоойлу-дүрүмнеринге чагыртып, үргүлчү өскерлип, сайзырап турар.

«Дылды турум, чаңгыс-ла байдалга артып каар кылдыр кым-даа тудуп шыдавас, ындыг хуулгаазын туруп-даа көрбээн. Амгы бо дылывыс, өйү кээрге, база дөмей-ле сайзырап, өскерлир, ... сөстөр чечектер дег оңар» деп, бир мерген угаанныг кижичугаалаан.

Чон дылдың чаякчызы, эдилекчизи болгаш чаартыкчызы болур. А дыл «чонну — эрткен-барган өгбелерни, амгы шагның кижилерин, келир салгалдарны — чаңгыс ук-төөгүлүг өндүр бүдүш кылдыр каттыштырып турар эң-не дириг, эң-не байлак болгаш быжыг харылзаа» дээн сураглыг орус педагог К. Ушинскийниң сөстери кончуг чөп. (Ч. Доржу)

 8. Номчуңар. «Тываның төөгүзү» деп эртемге даянып алгаш, тыва болгаш моол чоннарның аразынга кандыг харылзаалар турганын санап чугаалаңар. Сөзүглелде айыттыңан кожумактар дузазы-биле тургустунган чижектерден адаңар.

Тыва-моол харылзаалар тыва дылдың төөгүзүндө онзагай черни ээлеп турар. Тургузуг, система талазы-биле чаңгыс аай дылдар болганындан бо ийи дылдың харылзааларының түңнелинде амгы тыва дылда моол уктуг сөстөрниң саны хөй. В. И. Рассадинниң демдеглээни-биле алырга, тыва дылда 2200 ажыг моол сөстөр бактаап кирген.

Барык 700 ажыг чылдарның иштинде үргүлчүлөп келген тыва-моол харылзааларның түңнелинде тыва дыл моол дылдан чүгле сөстөрни эвес, а харын-даа чамдык морфологтук аргаларны безин үлегерлеп алган болуп турар. Чижээлээрге, чүве аттары тургузарының-мал/-мел, -лга/-лге, -мча/-мче, -жы/-чы дээн чижектиг кожумактары моол дылдан кирген: *казымал, кылымал; адалга, тарылга, өөредилге; беримче, базымча, чедимче; чуулда, көрүлдө, чыылда; суггатчы, тараажы, чогаалчы* дээш оон-даа өске.

Тыва дылда моол дыл дамчып кирген төвүт, кыдат, манчжур уктуг сөстөр эвээш эвес. Төвүт дылдан кижилер аттары: Ананды — «өөрүшкүлүг», Бадыма — «бадма, лянхуа чечек», Кенден — «хуурак» дээш оон-даа өске. (К. Бичелдейни-биле)

 9. Сөзүглелди номчааш, ооң темазын, кол бодалын, ында болушкун-нун үезин тодарадыңар. Тыва-орус харылзааларның эгезин салган болушкуннарны тодарадыңар.

Улуг-Хемниң эринге совет, тыва алышкылар ужуражып келгеннер. Бир хепке кудуп каан дег хып дээн аныяк шериг оолдар

эдэрткен орус командир мурнап келген. Саадак топтап көөрге, белек аъттар хүлээп ап тургаш, хелемечи чок болганындан ыйнаан, кыска-кыска чүве чугаалагылаар, тывалап Мыкылай Саян-оол, орустап Николай Саянцев дээрзи ол болган. Ол командирниң чанында узун болгаш кырлаң думчуктуг, чулчургайы* агара берген, сыгыр кара карактыг, мөге шырайлыг Эрес-оол майор кожа турган.

Самнаар-оол баштаан чылгычылар аъттарындан дүшкүлээш, ала-хөлүнде-ле* хол тутчу бергеннер. Буянныг сеткил илередирде, кижилерниң хол тутчуп мендилежири дег күштүг чепсек кайда боор!

— Силер майгын баар. Шайлаар. Бо оолдарга мунган аъттары-ңар бериңер. Олар кадарар. Силер дыштаныр! — деп, сегел салдыг хелемечи ашак дамчыткан.

— Хорошо — деп, Саадак билир орус сөзүн амырап чугаалаан. — Чоруулуңар! — деп тывалап дооскан.

Улуг майгынга кирип келгеш, долгандыр салгылап каан сандай-ларга олурупканнар. Николай Саянцевтиң чугаалаан чүвезин хелемечи:

— Тывадан өңнүктер келген. Акы-дуңманың белээн чедирип келген. Совет чоннуң мурнундан өөрүп четтирдивис. Бистиң дайынчы сорулгавыс чаңгыс — фашист Германияны чылча шавары! Бистиң салымывыс чаңгыс — кезээде акы-дуңмалышкы бооп кады чурттаары! — деп допчулап очулдурган. (М.Кенин-Лопсан)

§ 3. Дылдың ниитилел амыдыралыңга ужур-утказы болгаш хүлээлгелери

Тыва дыл — тыва нацияның дылы, тыва улустуң амыдыралының бүгү-ле адырларыңга хереглээр делгем хүлээлгелиг дыл. Ол делегей-ниң аңгы-аңгы дылдарының аразында оларның-биле дең эргелиг дыл.

Тыва дыл — Тыва Республиканың девискээринге орус дыл биле деңге күрүне дылы дээрзин Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин хоойлузунуң) 33 чүүлүнде айыткан (1993 ч.).

Тыва дыл — өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы. Тыва дылды уруглар садтарында, ортумак болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринде, Тываның күрүне университетиниң чамдык факультеттеринде ону тускай эртем кылдыр өөредип турар. Өөредилге-биле чергелештир кижизидилге ажил-чорудулгазы (спортчу маргылдаалар, темалыг кежээлер, ужуражылгалар дээш оон-даа өске школадан дашкаар хемчеглер) тыва дылда чоруттунуп турар.

Тыва дыл — эртемниң дылы. Ол дээрге тыва дыл кырында шинчилел ажылдарын чорудуп, ооң түңнелдерин тыва дыл кырында парлап, илеткеп турары болур. Эртемниң дылы кылдыр колдуунда тыва дыл болгаш тыва аас чогаалы, чечен чогаал сайгарылгаларында ажыглаттынып турар.

Тыва дыл — культура болгаш уран чүүлдүң дылы. Тыва литератураның аңгы-аңгы жанрлары тыва дылда бижиттинип, парлаптынып турар. Ол ышкаш уран чүүл, театр, библиотека, музей, архив болгаш туризмниң сайзыралы база-ла тыва дыл-биле сырый холбаалыг.

Тыва дыл — парлалганың, радио болгаш телевидениениң дылы. Тыва дылда солун-сеткүүлдерде парлаптынган материалдар-биле номчукчулар таныжып, радио болгаш телевидениениң тыва дыл кырында дамчыдылгаларын дыңнап, көрүп турар.

Тыва дыл кырында ажил-агыйның аңгы-аңгы адырларының ажил-чорудулгазы чоруттунуп турар.

Тыва дыл — шажын-чүдүлге дылы. Тыва хамнар болгаш сарыг шажынның (буддизмниң) өөредиин нептередип турар лама башкылар боттарының кылза чогуур ёзулалдарын тыва дылда чорудуп турар. Христиан шажынның төлээлекчилери Библияны тыва дыл кырында номчуур, таныжар аргалыг. Ол тыва дылче очулдуртунган.

Тыва дыл делегейниң интернет четкизинде, ооң иштинде социал четкилерде, идепкейлиг ажыглаттынып турар апарган.

Тыва Республикада янзы-бүрү аймак-сөөк чоннар чурттап турар болганда, тыва дыл биле орус дыл хөй-ниити, күрүне болгаш культура амыдыралынга кады хереглеттинип турар.

10. Номчуңар. Тыва дыл кырында ажил-агыйның аңгы-аңгы адырларының ажил-чорудулгазы чоруттунуп турар дээрзин сөзүглелди номчааш, бадыткаңар. Ук хүлээлгелер тус-тузунда кайы үеде тыптып, ажыглаттынып эгелээнин архив материалдарына даянып азы улуг назылыг улус-биле чугаалажып тургаш, тодарадыңар.

ТЫВАНЫҢ МАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЫ ЭРТЕМ АЖЫЛДАРЫНДА

2020 чылдың сентябрь 3-те «Тыва Республиканың мал ажил-агыйы: төөгүзү, амгы байдалы база келир үеде сайзыралы» деп эртем-практиктиг конференция болуп эрткен. Конференцияның ажылынга малчыннар, көдээ ажил-агый адырының специалистери,

эртемденнер киришкен. Аңаа республикада көдээ ажил-агыйның мал адырының амгы үеде байдалын, көргүзүглерин болгаш келир үеде сайзыралын эртем талазы-биле шинчилээн илеткелдерни эртемденнер кылган.

Тывага аграрлыг эртем ажилдары 1934 чылда Теве-Хаяга тургустунган эртем-шинчилел станциязынга эгелээн. Бирги эртем-шинчилел албан чери Тываның мал ажил-агыйын база чер ажылын хөгжүдеринге улуг ужур-дузалыг болган. Аңаа тус черниң мал-маганының уксаазын, ооң продуктулуг чоруун экижидеринге, одар-белчиирлерни шинчилеп, кол тараа культураларын канчаар олуртуп, ажаарынга шинчилелдиг ажилдарны чорудуп турганын илеткелчилер демдеглээн. *(Тыва Республиканың интернет-порталындан)*

11. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Алгебра, физика, химия, орус болгаш тыва литература, күш-культура, информатика эртемнериниң кайы-бирээзин шилип алгаш, ук эртемге хамааржыр кол терминнерни чыып бижирер. Ук сөстөрниң дузазы-биле харылзаалыг домактардан тургузуңар, тургускан сөзүглелиңерниң стилин тодарадыңар.

Эртем дылы дээрге эртем ажылы-биле холбашкан социал бөлүк кижилерниң боттарының аразында эртемге хамаарышкан чугаа кылып харылзажырының база бодалдарын, шинчилелдерин бижимел дылга илередириниң, ужур-утказын, янзы-байдалдарын чедирериниң, дыңнадырының, дамчыдарының чепсээ болур таарымчалыг шынар, демдектерлиг, дылдың иштинде кирип турар сөстөрниң, дылдың грамматиктиг болгаш синтаксистиг аргаларының бир янзы хевири (стили).

Эртем дылы ниити дылдың иштинде бактаап турар хевири (стили) болган төлээде, ооң кол ооргазы дылдың ниити негелделеринден дашкаарлавас, а чүгле бодунга хамааржыр онзагай чүүлдери-биле тускай хевир (стиль) кылдыр ылгалыр. *(К. Бичелдей)*

 12. Номчуңар. Сцена чугаазының онзагай талаларын ушта бижип алыңар. Сөөлгү көргөн шиңерниң дылынга хамаарыштыр үнелелден бижээш, түңнелин презентация дузазы-биле эштеринерге таныштырыңар.

Сцена чугаазы дылдың ажыглаттынарының база бир хевири болурундан аңгыда, ооң өске хевирлеринден (стильдеринден) ылгалып, тускайланып турар онзагай чүүлдерлиг. Сцена чугаазы анаа чугаадан баш бурунгаар белеткелдii-биле, ооң домак, сөс, харын-

даа үн бүрүзүнүң шилиттингени-биле ылгалыр. Сцена чугаазын ийи бөлүккө чарып болур: а) сценага авторнуң чугаазын дикторнуң азы ойнакчыларның дузазы-биле дамчыдары; б) сценага киржикчилерниң аразында удур-дедир харылзажып чугаалажырын илередири. Баштайгызы азы авторнуң чугаазы долuzu-биле литературлуг дылдың нормазынга дүүшкен болур. Киржикчилерниң аразында харылзаа чугаалары (диалогтар) көргүстүнүп азы чугаалаттынып турар чогаалдың ужур-утказынга, дыл домаанга чагырткан турар ужурлуг.

Ниитизи-биле сцена чугаазы литературлуг дылга, нормажыттынган чугаага чоок болур. Ынчалза-даа чамдык таварылгаларда чогаалдың утказынга база сорулгазынга дүүштүр чер-чер аайы-биле улустуң чугаазының онзагайынга, кижини бүрүзүнүң омур-хевири, аажы-чаңы-биле холбаштырган аайы-биле онзагайынга база дүүштүртүнгөн бооп болур. өскээр чугаалаарга, сценага литературлуг дылдың дээжизи-даа, чер-чер аайы-биле аялгалар-даа дыңналып болур. *(К. Бичелдей)*

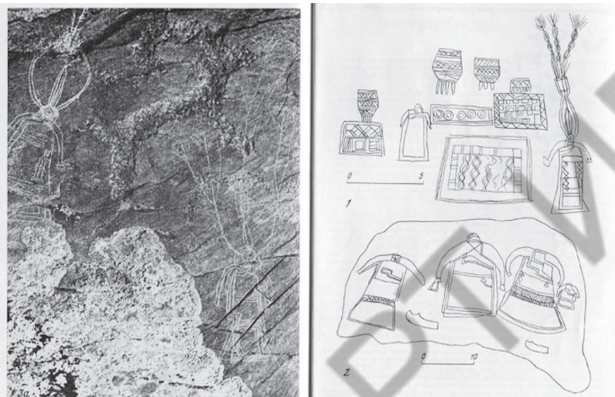
13. Сөзүглелди номчааш, кайы темалыг бөлүктүң сөстери хөй ажыглаттынып турарын тодарадыңар. Билдинмес сөстөрни ушта бижээш, тыва дылдың тайылбырлыг словарының дузазы-биле тайылбырлаңар.

Хам хамнаарда, тускай дериин, идик-хевин кедип алгаш, ширээге артыштыг саваны салгаш, саң салыр. Ол дузалакчы ээреннерин* кыйгырып, оларның-биле сүмележип чугаалажыр. Дүңгүрүн тудуп алгаш, элээн каккылааш, өрү-куду шурагылааш, дүңгүрнү шаккан* дириг амытанны серге кежи болза сергени, хүлбүс болза хүлбүстү өттүнер. Тонунуң эгиннеринде чүү барыл, ол ыт-кушту шуптузун өттүнүп, илбиленип-шидиленип, арын-бажын бырыштырып, карак-кулаан алараңнадып, коргунчуг үннер-биле алгыргылаар...

Хамнаарын доозуп тура, дүңгүр кагар орбазын* улустуң баарынче октааш, канчаар дүжеринден хамаарыштыр ол кижиниң байдалын чугаалаар. Орбаның дүктүг талазы өрү дүжерге, үүгү дээр. Тас талазы өрү дүжерге, төөрөк дээр. Ол ынчап тура-ла таакпылааш, эзеп-эзеп, чоорту оожургап сериир. *(ТДЛТЭШИ, 1990)*

§ 4. Бижиктиң баштайгы хевирлери

14. Чуруктарны кичээнгейлиг көргөш, оларның кандыг медээ дамчыдып турарын чугаалаңар. Бо хевирлиг чуруктарның тывылган үезин кымнар тодарадып турарыл?

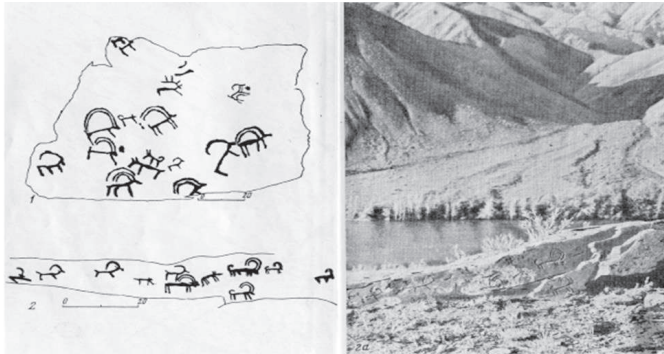
Ортаа-Саргол. Улуг-Хемниң оң талакы чарыы

Шаг шаандан тура бурунгу кижилер боттарының амыдыралында болган болушкуннарны чуруктар дузазы-биле илередип чораан. Ол дээрге хаяларда, көжээлерде, куйлар иштинде чуруктар-дыр. Оларны эртемде **петроглифтер** деп адаар. Тываның девискээринде хая-даштарда тывылган чуруктарда те, чуңма, иви, аът, шары дүр-зүлери арбын. Петроглифтер ук черниң бурунгу чурттакчыларының амыдыралының онзагай талаларын «дамчыткан» медээ болур.

Бижик тыптырының дараазында чадазынга кандыг-бир сөстү азы билигни дамчыдар тускай демдектерниң — **иероглифтерниң** — чогааттынганы болур.

Чоорту **үн-үжүктүг тускай алфавиттер** тургустунуп эгелээн. Оларның чижээнге даш көжээлерде оюп бижиттинген эртеги түрк руниктиг алфавитти чугаалап болур.

15. Мугур-Сарголдуң девискээринде хаялардан тывылган чуруктарны кичээнгейлиг көргөш, оларның амгы үениң салгакчыларынга кандыг медээни арттырганын тайылбырлаңар.

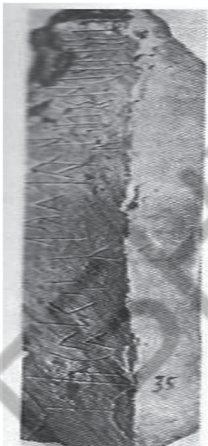

Мугур-Саргол. Петроглифтер. «Чиңгис-Хаанның оруу» деп адаан чуруктар

☐ Тыва Республиканың школаларының ном саңында бар С. Шойгунуң тургусканы «Урянхай. Тыва дептер» деп чыындыда петроглифтер дугайында медээлерни номчааш, кыска утказын чугаалаңар.

16. Эрте-бурунгу түрк бижиктиң орус дылда очулгазын номчуңар.

А) Оларны тыва дылче очулдуруңар.

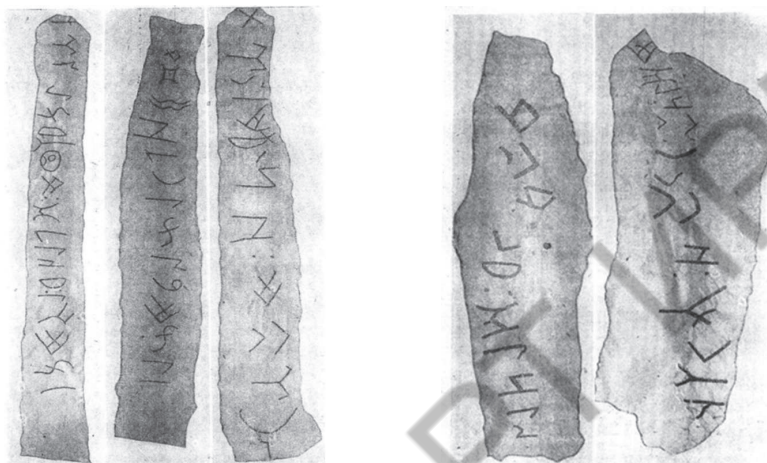
(1) $\text{K} \langle \text{L} \rangle \text{K} : \text{A} \text{I} \wedge \text{I} \text{X} \text{H} : \text{K} \text{S} \text{H} \text{D} \text{Y} \text{I} \text{S} \text{J}$
 (2) $\text{H} \text{H} \text{L} \text{P} \langle \text{S} \rangle \langle \text{S} \rangle \text{L} : \text{D} \text{I} \wedge \text{L} : \text{I} \text{H} \text{S} \text{L}$
 (3) $\text{X} \text{Y} \text{S} \text{L} : \text{I} \text{G} \text{H} \text{S} \text{L}$

(1) Кутлуғ чігші бән кадыр жағыда
 (2) кара будуныма җыта сізімә
 (3) älimä сізімә (адырылтым).

(1) Я Кутлуг («Счастливый») чигши.
 При жестких врагах (войнах)
 (2) я, к сожалению, от массы моего народа
 (3) от моего государства и от вас моих (отделился, т.е. умер).

Чурукта: Бурунгу түрк бижиктиң тураскаалы. Чаа-Хөл.VII. П.Е. Островских. Чаа-Хөл хемден Минусинск музейинге эккелген. Инв.№ 35. Бижик үш одуруглуг. Транскрипциязы болгаш очулгазы.

Б) Улуг-Хемниң оң талазындан Эйлиг-Хем чанындан тыпкан тураскаалдарны сонuurгап көрүңер. үстүндө транскрипцияда үжүктөр-биле дөмейлежиip турар демдектер бар-дыр бе, хайгаараңар.

17. Кыдат иероглифтиң очулгазын номчааш, ук демдектерни кыдат дыл билир улустан айтырып, кезектерин сайгарарын оралдажыңар.

文字是我们
祖先的
历史

Кыдат иероглиф.
Очулгазы: «Бижик дээрге бистиң өгбелеривистиң төөгүзү-дүр»

§ 5. Орхон-енисей бижиктери

18. Номчуңар. Тываның девискээринден тывылган бижимел тураскаалдар чүнү херечилеп турар деп бодаар силер, чугаалаңар. Орхон хемниң кайда турарын тодарадыңар.

Буруңгу түрк, уйгур болгаш кыргыз үелерде (VI–IX вв.) көжээ даштарга болгаш хаяларда оюп бижээни-биле артып калган 130 ажыг бижимел тураскаалдарның хөй кезии — 102 тураскаал Тываның

девискээринден тывылганы солун. Ол бижиктер колдуунда-ла өлгөн, өлүрткен шериг баштыңчыларынга тураскааткан, оларның чагыларын, бодалдарын, амыдыралында болгулаан болуушкуннарны көргүскен уткалыг бижиктер болур. Бурунгу түрк бижиктиң бүгүле тураскаалдарын ниитизи-биле «орхон-енисей кавызының бурунгу түрк бижик-тураскаалдары» деп адаар. Оларның иштинде Тываның болгаш Хакасияның девискээрлеринден тывылган бижик тураскаалдарын «бурунгу енисей бижик-тураскаалдары» деп тускайлап турар.

Бурунгу түрк бижиктиң Тываның девискээринден тывылган чамдык тураскаалдарның дыл-домаан сайгарып көрээлиңер. Хербис-Баарындан тывылган бижиктиг хаяның соңгу-барыын талазында мындыг одуруг бар: «Үч огланымын улгатуру ум дым». Тывалаарга, «Үш оглумну улгаттырып (өстүрүп)» алдым дээни ол. Бо домактың сөстөриниң хөй кезии тыва кижиге очулга чокка-ла билдингир. Ол дээрге-ле бо бижик тураскаалдарының дылының тыва дылга чоогунуң тодаргай херечизи. Кызыл-Чыраадан тывылган ийи дугаар бижиктиг хаяда мындыг одуруг бар: «Арслан Кулуг Тириг углы бен. Күлүг Туган бен». «Углы» деп сөс «оглу» дээн, «бен» дээрге «мен» деп тыва сөске дүгжүр, ындыг болганда ында Арслан Күлүк Дириг деп кижиниң оглу Күлүг Туган деп аттыг кижини мен деп айтып бижээни билдинип турар. Бегирээ-Дааның чанындан тывылган тураскаалда мындыг домак бар «Йети бөри өлүрдим». Чамдык үн өскерилгелериниң түңнелинде тыва дылда бо домак «Чеди бөрү өлүрдүм» кылдыр бижиттинер. Бо хевирлиг чижектерни ам-даа хөйү-биле уламчылап болур. *(К. Бичелдей)*

19. Номчунар. Орхон-енисей бижиктериниң тывылган төөгүзүн кызыра чугаалаңар. Орхон-енисей деп терминниң утказын тайылбырлаңар.

Орус географтыг ниитилелдиң Чөөн Сибирь салбырының Н.М. Ядринцев баштыңныг экспедициязы 1889 чылда Моолдуң Орхон хем кавызында Кошо-Цайдам чоогундан Күлтегинниң болгаш Билге каганның (Могилиянын) көжээлери болуп тодараар ийи кончуг улуг (бирээзи 110 одуруглуг, бирээзи 428 одуруглуг) бижимелдерлиг тураскаалдарны тыпкаш, бурун түрк бижикти шинчилээриниң чаа үе-чадазын ажыткан. Н. Ядринцевтиң эккелген материалдарын хынап магадылаары-биле 1891 чылда Россияның эртемнер академиязы академик В.В. Радловка баштаткан экспедицияны Орхонче аъткарган. Түңнелинде фин эртемденнерниң чыгган материалдары база В.Радловтуң «Моолдуң эрте-бурунгу үезиниң атлазы» деп дөрт томнуг

ажылдары парлаттынгылаан. Орхон көжээлери-биле чергелештир 1891 чылда Онгин хемден Н. Яндринцевтиң тыпкан көжээзин база 1897 чылда Налайха чоогундан Д. А. Клеменцтиң тыпканы Тонукөккө тураскааткан көжээде бижимелди аңгылап демдеглезе чогуур. Чүл дээрге бижимелден түрктөрниң 552 чылдан 732 чылга чедир допчу төөгүзүн билип ап болур.

Даштарда бижимелдерни мурнунда енисей бижии деп турган болза, Яндринцевтиң Орхон хемден тыпкан көжээлерин барымдаалап **орхон-енисей бижии** дээр болу берген. (Ю. Аранчын)

☞ **20.** Чуруктарны көрүңер. Эрте-бурунгу түрк кижиниң омур-хевири амгы үениң тыва кижизинге дөмөйлежип турар-дыр бе, тайылбырлаңар.

Чуруктарда: 1. Руниктиг бижиктиң кезии. Тонукөккө тураскааткан бижик. (С.Е. Малов. Бурунгу түрк бижиктиң тураскаалдары. — М.: Л., 1951. — Ар.56)

2. Бистиң эранның I в. төнчүзүндө Тывага чурттап чораан эрте-бурунгу түрк кижиниң чуруу. Көк-Эл базырыындан тыпкан баштың сөөгүн М. М. Герасимов чурук хевиринче шилчиткен. (С.И. Вайнштейн. Төп Азияның көшкүн чоннарының делегейи. — М.: Наука, 1991. — Ар.11)

21. Сөзүглелден чүнү билип алганыңарны тайылбырлаңар. Интернет четкизинден И. В. Стеблеваның дугайында медээден тывыңар.

Тюркология эртеминиң ачызында орхон-енисей бижиктери делегей чергелиг тураскаалдар апарган. Оларны чүгле төөгүнүң болгаш дылдың тураскаалдары эвес, а харын чогаал деп санап турар эртемденнер база бар.

Орхон-енисей бижиктерин чогаал кылдыр эң-не баштай И. В. Стеблева шинчилеп эгелээн. Хөй санныг эртем чүүлдеринде болгаш

«Поэзия древних тюрков» («Бурунгу түрктерниң шүлүк чогаалы», 1965 ч.) деп номунда ук тураскаалдарны **шүлүк чогаалдары**-дыр деп эртем ёзузу-биле шынзыткан.

Орхон-енисей тураскаалдары сураглыг «Слово о полку Игореве» («Игорь полугунуң дугайында сөс») деп чогаалдан 300 чыл, «Сокровенное сказание монголов» («Моолдарның чажыт бижии») деп чогаалдан 400 чыл эрте бижиттинген. (З. Самдан)

«Күлтегин. Бурунгу түрк бижиктиң тураскаалдары» (1993 ч.) деп номну тыпкаш, сонuurгап номчунар.

22. Номчунар. Руниктиг бижиктиг тураскаалдарның ужур-дуазын тайылбырлап чугаалаңар. Тыва Республиканың Национал музейинде, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунда болгаш Абакан, Красноярск, Москва, Санкт-Петербург, Хельсинки хоорайларның музейлеринде шыгжаттыңан тураскаалдар дугайында медээлерден интернет дамчыштыр сонuurгап көрүңер.

«Тоньюкукка тураскааткан бижикти» түрк каганнарның кол сүмечизи шериг баштыңчызы Тоньюкукка тураскааткан. Ук бижикти Тоньюкук бот-намдар хевирлиг кылдыр боду бижээн чадавас деп эртемденнер санап турар.

Томсен биле Радловтуң орхон-енисей бижииниң демдектерин (*руннарны* — скандинав дылда «чажыт» дээн) үжүглөп тыпканын болгаш очулдурганын делегей чергелиг эртем ажыдыышкыны деп санап болур. Чүгө дээрге орхон-енисей бижиктери көшкүн амыдыралдыг улустарның бурунгу төөгүзүн, дылын, культуразын шинчилээр бир кол бижик барымдаалары бооп артпышаан.

Түрк рун бижик көшкүн амыдыралдыг улустарның ниити өнчүзү болган чүве төлээде, чон бүрүзүнүң үе-дүштен бээр амгы үеге чедир сайзырап келген бот-тускайлаң культуразы-биле ук бижиктер сырый харылзаалыг дээрзи чугаажок. Ол харылзаа хөй янзылыг: үе, девискээр, дыл, төөгү, чүдүлгө, чогаал дээш оон-даа өске. (З. Самдан)

 23. Номчунар. Арамей бижик дугайында интернет четкизинден сонuurгап номчунар. Түрк каганаттар үезинде түрк бижиктиң нептерээн черлерин картадан тывыңар.

Бижик дээрге дылдың ээзиниң чурттап турар девискээринге-даа үе аайы-биле чон чиде бээрге-даа, эрткен салгалдарның бодалдарын

илереди, салгакчыларга дамчыдып нештередириниң күчүлүг чепсээ болур.

Түрк бижик бистиң эраның мурнунда-ла тыштып келген болгаш ооң төөгүзү ийи муң ажыг чыл кылдыр санаттынар. Тываның девискээринде бурунгу түрк руниктиг бижиктиң демдектеринге чоокшулажып дөмейлежир шак ындыг демдектерлиг көжээлер тывылган. Ону эрте-бурунгу герман рун бижикке дөмейлеп руниктиг бижик деп адаан.

Эртем ёзугаар түрктер руниктиг бижикти Иранга бистиң эраның мурнунда VI–IV вектерде ажыглап турган... 1970 чылда Алма-Ата хоорайның чоок-кавызынга, Иссык суур чанынга алтай хевирлиг курганны каскан, баш бурунгаар ооң үе шиин Базырык курган-биле (Алтайда) деңнеп болур, азы бистиң эраның мурнунда VI–V вектер. Иссык чевээнден 26 горизонтальдыг демдектерни сиилбип каан орхон-енисей бижик сагындырар аяк тывылган. Ол дээрге түрк бижик арамей бижик-биле чергелештир ажыглаттынып турганын даап билип база ооң хамаарышпас укталганының барымдаазы болур.

Түрк каганаттар үезинде түрк бижик аажок калбаа-биле нештерээн: Алтайдан Днепр биле Дунайга чедир, Поволжьеден Ортаа Азия болгаш Кавказка чедир.

Эрте-бурунгу түрк бижиктиң эң билдингир тураскаалдары Орхон бижиктер болур. 2003 чылда түрк делегей орхон-енисей бижииниң тураскаалдарын чазып номчаандан бээр 110 чыл оюн демдеглээн.

(М. Мартан-оол)

§ 6. Төвүт болгаш эрги моол бижиктер, оларның тыва дыл-биле холбаалы

24. Тыва дылдың шинчилекчизи К. Бичелдейниң тайылбырын номчунар. Тыва дылдың өске дылдар-биле харылзааларын тайылбырлаңар.

XX чүс чылдың эгезинге чедир, ийи чүс хире чылдарның иштинде, Тыва манчы-кыдат биле моол феодалдарның ийи дакпыр дарлалының адаанга чорааны-биле чергелештир моол болгаш тыва чоннарның кожа-хелбээ чурттап, янзы-бүрү амыдыралчы харылзааларны тудуп чораанының түннелинде тыва болгаш моол дылдарның харылзаазы, бот-бодунга салдары база күштелген. Ындыг-даа болза тыва болгаш моол дылдарның харылзаазы чүгле бо үе-биле кызыгаарлаттынмас.

XIII–XV чүс чылдарда-ла тыва дылга моол дылдың салдары база турган дээрзин бадыткап турар дыл материалдарын эртемденнер демдегелеп турар.

Моол уктуг сөстөрдөн аңгыда тыва дылдың сөс курлавырында кыдат, перси, араб, төвүт болгаш өске-даа дылдардан үлегерлеттиниң, дамчып келген сөстер бар.

XIX чүс чылдар үезинден бээр тыва-орус харылзаалар тургустунуп, ... тыва дылга орус дылдың салдары улгаткан. Тыва-орус дылдарның харылзаазының быжыгып турумчааны-биле холбаштыр, тыва дылдың сөс курлавырынче орус дыл дамчыштыр Европаның хөй дылдарында ажыглаттынып турарының аайы-биле интернационалдыг деп адаттынар сөстер хөйү-биле кирген.

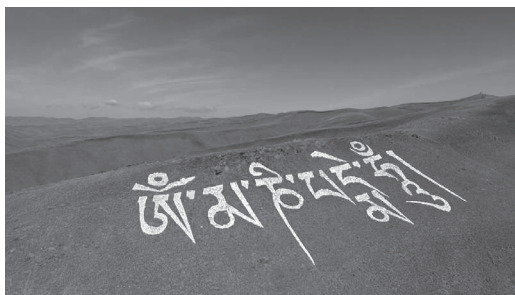
1930 чылда латинчиткен тыва бижиктиң тургустунарынга чедир үеде тыва чон албан-херек бижии кылдыр эрги моол бижикти ажыглап турган.

Төвүт бижик Тывага буддизмнің нептереп эгелээни-биле келген. Тываның Национал музейинде, күрүне архивинде, Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунда эрги моол, төвүт дылдарда төөгүлүг документилер шыгжаттынган, амгы үеде оларны шинчилеп, тыва дылче очулдуруп ажылды чорудуп турар.

25. Чуруктарда төвүт дылда слогтарны канчаар бижиирин сонургап көрүңер. Амгы үеде төвүт бижиктиң кайда ажыглаттынып турарын тайыл-бырлаңар.

Төвүт дылда слогтар

Дөгээ даанда төвүт бижик:
ом мани падме хум

 26. Номчунар. Өөредилге, эртем-билиг чедип алыр дээн тыва хуурактарның эрткен оруун географтыг картага айтыңар. Лхаса хоорай, Потала хүрээзиниң дугайында медээлерден интернет четкизинден тыпкаш, эштериңерге сонуургадып чугаалап бериңер.

Адап-сурап чедер дээн Лхасаны ырактан-на чоруп ора көөрге: Уй хемниң оң чарыында, бедик черде, каът-каът, ак кылдыр чугайлап каан дуганнарлыг кончуг чараш хоорай, чоок-кавыда ында-мында та чеже дуган бар. Ынаар-мынаар шуушкан улус-чоннуң хөйү — кижиге бажы дескинер — барык-ла тывалардан шоолуг ылгалбас. Кызыл-сарыг хептиг, дөңгүр баштыг ламалар дендии хөй.

Хуурактар өөренири-биле делегейде эң улуг (он ажыг муң өрээлдиг) Потала дуганга келген. Ындыг амыр чүве кайда боор. Кайда-бир черден келген оолдарны ындыг алдарлыг Потала хүрээзинге өөредирин чөпшээрэвээн, ол хамаанчок Лхаса хоорайда кайы-даа дуганга тыва оолдарның өөренирин чөпшээрэвес болган. Өөренири бергедээн. Угунда Тывада кандыг-бир хүрээден Төвүтке өөренир дугайында дилег хевирлиг бижик ап алыр турганнар.

Экизи көргөн, Төвүт черинден эм-дом тыптынып алыр дээш келген Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң эмчизи Кызыл-Хаай хелиңге хуурактар душ бооп ужуражы берген. Лхасадан ырак эвесте: соңгу чөөн талада Сера, чөөн талада Гандан, барыын талада Дрепунг дээр хүрээлер бар, оларның кайы-бирээзинге өөренирин хелиң хуурактарга сүмелээн. *(О. Сеглеңмей)*

27. Тывалар бурун шагда кадыкшылын канчаар быжыглап чораанын номчунар. Тывада өзүп турар эм оъттарның аттарын аданар.

Тываларның улусчу эмнээшкини бурунгу үелерде тывылгаш, хөгжүп келген. Ол — янзы-бүрү үнүштерниң эм шынарының, амылыг болгаш амы чок бойдустан алдынган эм чүүлдерниң база ол ышкаш аарыг кижилерни эмнеп, ажаарының дугайында муң-муң чылдарның дуржулгазынга үндезилеттинген билиглер болуп турар. Бистиң ада-өгбелеривис долгандыр турар бойдушту хайгаарап база шинчилеп тургаш, үнүштерниң болгаш дириг амытаннарның мага-бодунуң эм болур шынарларын эскерип, оларны янзы-бүрү аарыгларны эмнээринге ажыглап келгеннер.

Бурунгу үелерден эгелээш, XVIII чүс чылга чедир одучуларның* болгаш хамнарның эмнээшкини Тывага кол черни ээлеп турган болза,

XVIII чүс чылдың ийги чартыындан бээр ооң девискээринге сарыг шажынның тибет, моол хевириниң ламалаашкынының нептерээни-биле аарыг кижилерни эмчи ламалар тибет, моол медицинаның аргалары-биле эмнеп эгелээн. (С. Серенот)

28. Монгуш Буян-Бадыргының (1892 чылда төрүттүнген) эртем-билигге чүткүлдүүн бадыткап турар домактарны тыпкаш, номчуңар. М.Буян-Бадыргының дугайында аңгы-аңгы темаларга улуг эвес хемчээлдиг дыңнадыглардан кылыңар.

Буян-Бадыргыны моол бижикке эң-не баштай Ховалыг Шокар-Мээрең деп кижиге өөреткен. Ол башкы Даа кожуундан кижиге. Буян-Бадыргы чаңгыс айыткан чүвени дораан доктаадып алыр угаанныг турган. Моол үжүктү башкызы чаңгыс катап айтып бээрге, ол-ла дораан доктаадып алган джигир. Буян-Бадыргы сес харлап чорааш, моолдап номчуур, бижиир чугаалаар апарган.

Адазы оглунга кыдат бийир белекке берген чүве-дир. Холунуң үжүү кедергей чараш турган. Буян-Бадыргы он харлап чорааш, «Үле-гер Далай» деп судурну шээжи-биле билир апарган. Он харлыг оглу-биле Буурул ноян бирде тывалажып, бирде моолдажып чугаалажыр турганын ачам дыңнаан кижиге. Ынчап кээрге ноян боду база ада болбушаан, оглунуң башкызы бооп чораан-дыр. (М. Кенин-Лопсан)

29. Тываның сүлдө демдектеринге эрги моол бижикти чүге ажыглап турганын тайылбырлаңар. Бо дугайында медээлерни «Тываның төөгүзү», «Урянхай. Тыва дептер» деп номнардан азы интернет четкизинден тыпкаш, номчуңар.

Тываның чазааның болгаш ТАРН-ның тугу. 1921–1926 чч. Эрги моол бижик.

ТАРН-ның тугу. 1926–1930 чч. Эрги моол бижик.

 30. Номчунар. Латин уктуг тыва алфавит дугайында медээлерден чыггаш, бөлүктежип алгаш, ол бедик эртем-билигиг кижилер дугайында презентециялардан кылгаш, ажылыңарны камгалаңар. Тыва национал бижиктиң автору кымыл деп айтырыгга харыыдан бериңер.

Монгуш Лопсаң-Чиңмит
(ортузунда)

Чадаананың эртемден ламазы Монгуш Лопсаң-Чиңмит тыва бижикти чогаадырынга улуг үлүг-хуузун киирген. 1928 чылдың чайын тыва бижиктиң төлевилелин белеткеп дооскан. Ол немец дылдың Үжүглелинге даянып турган. Ук бижикти бүгү Тывага өөренип эгелээн. Ынчалза-даа 1929 чылдың төнчүзүндө ламаның чогааткан бижин ажыглаарын хоруп каан. Лопсаң-Чиңмиттиң ажылынга даянып совет эртемденнерниң (Е.Д.Поливанов, Н.Н.Поппе, Н.Ф.Яковлев, А.М.Сухотин) кылган чаа түрк латин үжүктерге үндезилээн үжүглелин 1930 чылдың ортаа үезинден Тывага өөредип эгелээн. Тыва дылга «Шын» болгаш өске-даа солуннарны, номнарны парлап эгелээн.

(С. Комбу)

  31. Тывага ажыглаттынып турган акшаларда кандыг бижикти ажылаан-дыр? Акша биле рубльдиң дугайында боттарыңарның бодалыңарны солчуп, ажык чугаадан кылыңар.

Тыва көпеектер. 1934 ч.

25 акша. ТАР. 1935 ч.

10 акша. ТАР. 1940 ч.

25 акша. Облигация. 1942 ч.

§ 7. Тыва дылдың баштайгы шинчээчилери

32. Номчунар. Ниитилелге эртем шинчилээр институттар, эртем төптери чүге херек деп бодаар-дыр силер? Хураангайлаан сөстөрни шын кылдыр чазып номчуурун сактып алыңар. Тыва чоннуң дылын, культуразын, төөгүзүн шинчилеп чораан баштайгы шинчээчилерниң аттарын танып билип алыңар.

1920 чылдардан бээр Россияның эртем-шинчилел институттары национал республикаларга ниити өөредилге болгаш эртемни сайзырадыр сорулгалыг ажилдап эгелээн. Дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институттары национал алфавиттерни, литературлуг дылды сайзырадыр ажилдарны чорудуп турган. Оларның бирээзи — 1945 чылда тургустунган Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институту (ТДЛТЭШИ), ону 1990 чылдан тура Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту (ТГШИ), а 2015 чылдан бээр Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институту деп эде адаан. Ооң Эртем Комитетидиниң ном курлавырында 1838 чылдың үндүрүлгелери безин бар. Институтта XIX вектиң шинчилекчилери Г.Е. Грумм-Гржимайло, Д. Каррутерс, Н.Ф. Катанов, П. Крылов, С. Липовцев, П.С. Паллас, А. Позднеев, Н.Н. Поппе, Г.Н. Потанин, В.В. Радлов, К. Риттер болгаш өскелерниң-даа ховар дээн бижимелдери, 1930 чылдардан бээр үнүп турган солуннар, сеткүүлдер шыгжаттыңан. Эртем архивинде тыва (латинчиткен бижик, кириллица), моол (эрги моол бижик, ойроттарның бижии, кириллица), тибет, орус, бурят, немец болгаш англи дылдарда материалдар кадагалаттыңан. (М. Харунова)

  33. Эртем-шинчилел институттары дээрге эртемниң кайы-бир адырынга шинчилелдер чорудар кылдыр тургустунган албан черлери болур. Сонуургалыңар аайы-биле Тывада эртем-шинчилел институттарының, эртем төптөрүниң кайы-бирээзиниң ажыл-чорудулгазының угланыышкынының дугайында медээден тывыңар. Оларның чорудуп турар эртем ажылдарының Тыва Республиканың хөгжүлдезинге ажык-дузазын тодарадыңар.

1. Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институту;
2. Тыва Республикада өөрөдилгениң шынарын хынаар институт;
3. Тыва Республиканың Медицина-социал айтырыгларының эртем-шинчилел болгаш башкарылга институту;
4. Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шиңгээдир институт;
5. Тыва Республикада көдээ ажыл-агыйының эртем шинчилел институту;
6. Делегей чергелиг «Хөөмей» академиязы;
7. Национал школа хөгжүдөр институт.

Амгы үеде тыва дылдың хөгжүлдезиниң дугайында шинчилелдерни Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институту (ТИГПИ), Тываның күрүне университетиниң (ТывКУ) тыва филология болгаш ниити дыл эртемниң кафедралары чорудуп турар. Тыва дылдың электроннуг корпузун эртем-өөредилге төвү «Тюркология» ажылдап кылып турар.

34. Номчуңар. Ленинградтың (Санкт-Петербургтуң) күрүне университеди тыва дылды сайзырадырынга кандыг салдарлыг болган-дыр, тайылбырлаңар.

1944 чылда ССРЭ-ниң составынче кирген аныяк республика өөрөдилгениң болгаш дээди эртемниг кадрлар-биле хандырылганың айтырыгларын шиитпирлеп эгелээн. Бирги базым Кызылдың 2 дугаар школазын тургусканы болур. 1947 чылда ооң баштайгы доозукчуларын А.Жданов аттыг Ленинградтың күрүне университетинче өөрөдип чоруткан. Университетке тыва дылды башкылаарын моол дылды эки билер тюрколог, фонетист Владимир Михайлович Наделяевке дааскан. Бисте ооң хууда библиотеказы, эртем ажылдары шыгжаттынып артып калган. В. Наделяевтиң эң-не кол байлаа — ооң өөрөдип кааны

Тываның баштайгы эртемденнери — эртем докторлары Ю. Аранчын, А. Кунаа, Ш. Сат, М. Кенин-Лопсан болгаш өскелер-даа. Олар 1964 чылда тургустунган Кызылдың күрүнениң педагогика институтунуң тыва дыл болгаш литература кафедрасының кежигүннери апарган. (М. Бавуу-Сюрюн)

 Баштайгы тыва эртемденнерниң кайы-бирээзин шилип алгаш, оларның Тываның эртеминге кириген үлүг-хуузунуң дугайында рефераттан кылыңар.

Түрк дылдыг чоннарның дылын, аас чогаалын, литературазын, төөгүзүн, шажын-чүдүлгезин, этнографиязын, сагыш-сеткил болгаш материалдыг культуразын өөренип шинчилээр гуманитарлыг эртемни **түрк дылдар шинчилээр эртем** азы **түрк дылдар эртеми** (орус. *тюркология*) дээр. Түрк дылдарны шинчилеп чоруур эртемденнер **түркологтар** (орус. *тюрколог*) болур.

35. Номчуңар. М. А. Кастренниң тыва дылды шинчилээринге кириген үлүг-хуузун сактып алыңар. Ооң кылып чоруткан ажилдарының уjur-дузазын тайылбырлаңар.

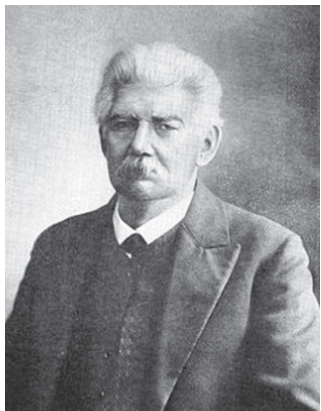
МАТИАС АЛЕКСАНДР КАСТРЕН
(1813–1852)

Тыва дылды шинчилээр ажилды фин эртемден М. А. Кастрен эгелээн. Ол 1847 чылда Минусинск можузунга хакас дылдың диалектилериниң материалдарын чыып чораан. Ынчан ук черниң чурт-такчыларындан оларның кожолары тываларның дылының дугайында чамдык демдеглелдерни кылган. Тывага 1847 чылдың июльда Тожу кожуунуң Сыстыг-Хем бажынга чедип келген. Ол бир неделя иштинде дөрт чүс хире тыва сөстү бижип алган. Сөөлүндө барып ол сөстөрниң лексика болгаш фонетика талазы-биле онзагайларын шинчилээш, «Койбал — карагас — сойот — качин — камасин словарь» деп аттыг ажылынга кириген. Кастрен тыва дылдың хакас болгаш тофа дылдар-биле дөмейлешкээниң дугайында база демдеглээн. (Л. Кара-оол)

📖 Койбал, карагас, сойот, качин, камасин дылдарның эдилекчилери кайы девискээрлерге чурттап турганыл? Амгы үеде оларның салгалдары кымнарыл, ол дугайында интернет четкизинден тыпкаш, презентация ажыглап, дыңнадыглардан кылыңар.

36. Номчуңар. Сөзүглелдин кол утказын тодарадыңар. В. Радловту чүге тыва дылдың баштайгы шинчлекчизи деп санап турарын тайылбырлаңар.

ВАСИЛИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ РАДЛОВ
(1837–1918)

Шылгараңгай орус эртемден, тюркологияның үндезилекчизи, академик, доктор В. В. Радлов — тыва дылды эң-не баштай шинчилеп эгелээн эртемденнерниң бирээзи. 1861 чылдың июль эгезинде чүгле 4 хонук иштинде Бай-Тайганың Кара-Хөл чоогунга кээп чораан. Ол аалдарга кирип, тыва дылды дыңнап чорааш, 2 тоолду база 4 ырыны тыва дыл кырынга бижип алган. Ооң чыып алган сөзүглелдери тыва дылга хамаарышкан баштайгы ажылдарга хамааржыр. Ол үениң аайы-биле оларны сойот дылдың сөстери деп адаан. Чыгдынган материалдарын «Опыт словаря тюркских наречий» [1888–1911] деп словарында киирген.

«Василий Радлов — түрк дыл эртеминиң үндезилекчизи» деп рефераттан бжиңер.

📖📷 **37.** Номчуңар. Тыва дылды шинчилээринге Н. Ф. Катановтуң киирген үлүг-хуузун тодарадыңар. Эртемденниң ажылдарын адаңар.

НИКОЛАЙ ФЕДОРОВИЧ КАТАНОВ
(1862–1922)

Профессор Н.Ф. Катановту тыва дыл дугайында эртемниң үндезилекчизи деп дидими-биле чугаалап болур.

Н. Катанов 1889 чылда беш чартык ай иштинде Тывага тыва улустуң дылын шинчилээр, амыдырал-чуртталгазын көөр,

янзы-бүрү дыл материалдары чыып алыр сорулгалыг чораан. Ол Тываның эң хөй чурттакчылыг төп болгаш барыын талакы кезээнге чоруп чораан. Ооң чыгган материалдары XIX вектин ийиги чартында тыва дылдың болгаш фольклорнуң хөгжүлдезиниң деңнелин тода көргүзүп турар.

Н. Ф. Катановтуң тыва дыл дугайында чыгдынган материалдары «Урянхай дылды шинчилээриниң шенелдези...» [1903] деп ажылында парлаттынган. (III. Сам)

Н. Катановтуң «Урянхай дылды шинчилээриниң шенелдези...» (Опыт исследования урянхайского языка...) деп ажылының дугайында материалдан интернет четкизинден тыпкаш, сонуургап номчуңар.

38. Номчуңар. Н. Катановтуң чыып бижээн материалдарына хамаарыштыр тыва дыл эртемдени Ч. Доржунуң бодалдары-биле таныжыңар. Амгы тыва дылда ук сөстөрни канчаар адап турарын тайылбырлаңар.

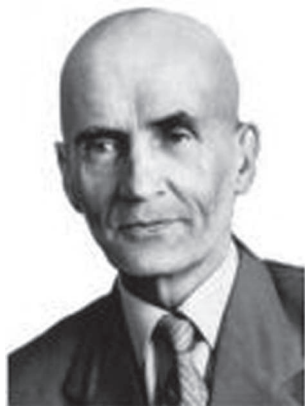
«Пистиң чэрдэ курт сээк көбэй-лэ полар: чылан, эримчик, кэлэскэ, шыйлашкын, тоскара, күскэ, алактаа, чиргилчин, өргэ, көк маас, шаашкак, күлчүк, пага. Шыйлашкан өл палгаш чэрдэ полгай, куруг чэргэ чорубас. Тос-кара сугга кирзэ өлү-пэир, кобуда чоруур, тоскара сээк маас-ла чиир, тоскара кара полур... Алаакта үңгүрлүг-тур кобуда... Чиргилчин кудуруу сарыг-тур, поду ак-тур, пажы күскэ пажы-тэг-тур...».

Чижек кылдыр киирген үзүндүнүң домаанда амгы үениң кижилеринге билдинмес чүве колдуунда чок. Тыва дылдың чамдык фонетиктиг онзагайлары Н. Катанов, ниитизи-биле черле шын эскерип демдеглээн. Чижээлээрге, узун ажык үннерни дараазында сөстөргө айыткан: *пичии, тээр, сээк, ымыраа, шаашкак, маас, кудуруу*.

Тыва дылда эң-не нептереңгей фонетиктиг болуушкуннарның бирээзи — сөсте үннерниң, чамдыкта слогтуң безин чиде бээри болур. Ук үн болуушкуну эрткен чүс чылда-ла тыва дылга нептереңгей турган дээрзин, эртемденниң чыгган материалдары херечилеп турар: *кижээ < кижиге, тейлээш < тейлеге, уруу < уругу, кудуруу < кудуруку* дээш о.ө. Ооң-биле кады тыва дылдың үн тургузуун, өске түрк дылдардан ылгалдырып турар бир кол онзагайы — *агт, огт, ыт, эгт, кагт, кыш* дээн чижектиг сөстөрдө өк-биле адаар ажык үннер Н.Ф. Катановтуң материалдарында тускай демдек-биле аңгылаттынмаан болуп турар: ат амгы тыва дылда *агт, кижиге — ки(г)жи, курт — ку(г)рт, палгаш — ма(г)лгаш* дээш о.ө.

Амгы тыва дылда күштүг [х] деп ажык эвес үн-биле эгелээн сөстөрни «х» эвес «к» деп үжүк-биле демдеглээни солун: *кайркан — амгы тыва дылда хайыракан, кой — хой, күн — хүн, күлчүк — хүлчүк, кову — хову* дээш оон-даа өске. Мындыг хевирлиг чижектерде Н.Ф. Катанов, бир болза, тыва дылдың ол үдеги чиңгине байдалын шын эскерип, демдеглээни чадавас [1993]. (Ч. Доржу)

39. Номчуңар. А. Пальмбахтың Тываның эртеминге, ооң сайзыралыңга киирген үлүг-хуузун сактып алыңар.

АЛЕКСАНДР АДОЛЬФОВИЧ ПАЛЬМБАХ
(1897–1963)

А. Пальмбах бодунуң амыдыралының 30 ажыг чылдарын тыва дыл эртеминге, национал кадрларны белеткээринге, өөредилге номнарын чогаатчырыңга бараалгаткан. Ол Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының коммунистиг университетинге ажылдап тургаш, тыва сургуулдарга орус дыл биле чогаалды башкылавышаан, боду тыва дылды кызымаа-биле өөренип эгелээн. Ол үеден бээр ооң салым-чолу Тыва-биле быжыг харылзаалыг апарган.

Салым-чаяанныг филолог ийи дылдыг өөредилге номнары, эртем ажылдары болгаш өске-даа үндүрүлгелер тургузуп база редакторлап, чаа бижикке өөренир курстарга башкылап, орус бөлгүмнерге тыва дылды өөредип, чогаалчыларга сүме кадып, чечен чугаалар, шүлүктөр, шиилер бижип турган. Ооң удуртулгазы-биле 1950 чылдарда баштайгы орус-тыва, тыва-орус словарьлар парлаттыңан, «Тыва дылдың грамматиказын» Ф.Г. Исхаков-биле [1961], «Тыва орфографияның үндезиннерин» [1963] З.Б. Чадамба-биле кады бижип үндүргеннер.

Александр Пальмбахтың дугайында медээлерден интернет четкизинден тыпкаш, номчуңар.

 40. М.Д. Биче-оол, А.А.Пальмбах, Л.Б.Чадамбаның бижээни «Тыва дылдың өөредилге ному. II кезээ. Синтаксис» (1958 ч.) деп номундан тайылбырны сонуургап номчуңар. Кандыг терминниң дугайында тайылбырлап турар деп бодап тур силер?

ДЕЕПРИЧАСТИЕЛИГ БИРГЭЭРЛЕЛ

Тыва чугаада тускайланган байдалдарның эң-не делгеренгей хевири деепричастиелиг биргээрлел болур.

Деепричастиелиг биргээрлел дээрге бодунга хамаарышкан сөстөрлиг деепричастиелер-биле илереттинген делгеренгей байдалдар болур. Деепричастиелиг биргээрлел болза кылдыныгның байдалын, үезин, чылдагаанын, даар байдалын база чөрүлдээзин илередир.

Чижээлээрге:

2. Саая *даштыгаа агаарлап алгаш*, башкыларының берген онаалгаларын ыяк күүседип алган (кылдыныг байдалы). 2. Бис *чайын пионер лагеринге дыштанып тургаш*, янзы-бүрү гербарийлер белеткеп алган бис (үе байдалы). ... 5. *Чүгле агротехниканың бүгү аргаларын хереглеп тургаш*, алыс бедик дүжүттү ам чедип ап болур (даар байдал).

41. Номчунар. 1958 чылда бижиттинген тайылбыр силерге билдингир болду бе? Амгы тыва дылда оларның орнунда ажыглаттынып турар терминнерни тодарадыңар.

ДОМАКТЫҢ ИШТИНДЕ СӨСТЕРНИҢ ХОЛБААЗЫ

Домактың иштинде сөстөр бот-боттарының аразында утка аайы-биле холбашкан чоруур. Сөстөрниң аразында ындыг холбаазы чогаадыштырган болгаш чагырыштырган деп ийи янзы болур.

Чогаадыштырган холбаада сөстөр дең эргелиг, дең үнелиг кылдыр холбажыр. Чижээлээрге, *трактор биле комбайн; номчаан болгаш бижээн; чылыг, ынчалзажок шык; бирде соок, бирде чылыг.*

Чагырыштырган холбаада чагырар болгаш чагыртыр сөстөр ылгалып турар. Чагыртыр сөс чагырар сөстү тайылбырлаарынга, тодарадырынга азы немээринге хереглеттинип турар. Оң хараазы-биле чагырар сөстү чугула, а чагыртыр сөстү — оон хамаарышкан сөс деп ылгаар. (М. Д. Биче-оол, А. А. Пальмбах, Л. Б. Чадамба. «Тыва дылды өөредилге ному. II кезээ. Синтаксис» деп өөредилге номундан)

§ 8. Тыва дылдың шинчилекчилери

42. Номчунар. Бирги домактың утказынга хамаарыштыр делгеренгей тайылбырдан бериңер.

ШУЛУУ ЧЫРГАЛ-ООЛОВИЧ САТ
(1926—1992)

Ш. Ч. Сат — тыва эртемден, баштайгы тыва профессор, филология эртемнериниң доктору, тыва дылдың эң кол шинчилекчилериниң болгаш суртаалчыларының бирээзи.

Ленинградтың күрүне университетиниң чөөн чүк факультетин 1952 чылда дооскашла, ТДЛТЭШИ-ге эртем ажылын кыла берген. Эш-өөрү-биле кады ол «Тыва-орус словарьны» [1955] тургусчуп, баштайгы эртем ажылдарын парладып эгелээн. 1958 чылда ол Кызылдың педагогика институтунга ажылдап кирип алган. «Тыва дылда причастие» [1962] деп темага кандидат диссертациязын, «Тыва литературлуг дылдың хевирлеттингени болгаш сайзыралы» [1972] деп темага доктор диссертациязын камгалаан. (М. Бавуу-Сюрюн)

📖 Ш. Саттың эртем ажылдарының дугайында кыска дыңнадыглардан бөлүктерге чарлып алгаш, демнежип кылыңар. Ажылыңарны камгалаарда, презентация ажыглаары чугула дээрзин утпаңар.

📖 **43.** Ш. Сат, Е. Салзынмааның «Амгы тыва литературлуг дыл» (1980 ч.) деп номундан сөзүглелди номчуңар. Тыва деп сөстүң дугайында чүнү билип алганыңарны чугаалаңар. Аңгылаан сөстөрниң дугайында немелде тайылбырдан кылыңар.

VII век үезинде Төп Азияның бир аймаа *дубо* деп аттыг турган болгаш эртемденнер ол атты амгы *тыва* ~ *тува* деп сөс-биле хол-баштырып турар. Л.Н. Гумилев дубо деп аймакты шуут-ла тывалар деп санап турар [Древние тюрки. М., 1967, с. 62, 264]. Оон ыңай, ол үелерде Улуг-Хем унунга чурттап турган **чиктер** деп аймактарны Хемчик бажынга чурттап чораан **азтар** деп улусту база тываларның өгбелери деп санап турар. Ол түрк дылдыг аймактар болгаш түрктер амгы тываларның баштайгы өзээ болу берген. Эртеги түрктерниң

хөгжүлдеси бедик турган. Ол дугайын дыка нептерээн турган эртеги түрк бижик болгаш ооң артып калган тураскаалдары херечилеп турар: оларның дылынга тыва дыл дөмей болгаш амгы үеде түрк дылдарның нептереңгей классификациязын ёзугаар Енисейниң эртеги түрк дылы биле тыва дыл чаңгыс бөлүккө хамааржыр. (Ш. Сам)

44. Номчуңар. Барыктың көжээ тураскаалының бижимелин тайылбырлаанын номчуңар.

Тываның девискээринден тывылган эртеги түрк бижиктиг көжээлерниң дылының кол үннери, сөстери, грамматиктиг хевирлери болгаш домактарның бүдүжүнгө тыва дылдың дөмейин азы чоогун дараазында деңнелгеден көрүп болур.

Көжээ тураскаалының сөзү:

Күнү тириг үч йашымда каңсыз болдым.

Күлүг тутук ичим киши кылды.

Буңусуз эрдэ бэн эрдим.

Куйдакы кунчуйымка адырылдым.

Тыва дылче очулгазы:

Куни Тириг үш харлыымда ада чок болдум.

Эрес Тутук акым кижичи кылды.

Муңгак чок эрлер (аразынга) чордум.

Ордуда кадынымдан адырылдым (өлдүм).

Бо сөзүглелде кирген сөстөрниң хөй кезии тыва дылда бар: *тириг* — *дириг*, *үч* — *ци*, *йаш* — *чаш*, *бол* — *бол*, *күлүг* — *хүлүк*, *киши кылды* — *кижи кылды*, *буңу* — *муңгаг*, *эр* — *эр*, *бэн* — *мен*, *эр* — (бо сөстүң артыгы эргин, эртик, ийик деп сөстөрдө), *кунчуй* — *кунчуй* (~ *кунчуг*), *адырыл* — *адырыл*, *каңсыз (ада чок)*, *ич (акы)*, *куй (өргээ, орду)* — чүгле бо сөстөр чок.

Күлүг, *йаш* (назын), *кунчуй* деп сөстөрниң уткалары тыва дылда бичии өскерилген: *хүлүк аът* (эки, эрес аът), *чаш уруг* (бичии ынай уруг), *кунчуй* (мээң кунчуум — «ашаамның иези»). (Ш. Сам)

45. Номчуңар. Тыва дылдың шылгараңгай шинчилекчизи М. Д. Биче-оолдун дугайында билип алган чүүлдеринерни тайылбырлаңар.

БИЧЕ-ООЛ МОНГУШ ДОПЧУНОВИЧ (1910–1987)

М.Д. Биче-оол — өөредилге номнарының автору, тыва орфография, пунктуация болгаш чугаа культуразының айтырыгларын

шинчилээринге киржир талазы-биле үре-түң-нелдиг ажылды 40 чылдарның эгезинден бээр үзүктел чок кылып келген. 1958–1987 чылдарда Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң дыл болгаш бижик секторунуң улуг эртем ажылдакчызы кылдыр үре-түңнелдиг ажылдап келген.

М. Биче-оол — «Тыва пунктуация» [1963], С. Чамаева-биле кады белеткээни «Тыва дылдың орфографтыг словары» [1967], «Тыва чугаа культуразы» [1970] деп номнарның автору.

46. Номчуңар. Эртемденниң эртемге киирген үлүг-хуузун сактып алыңар. Диалектилерни болгаш бурунгу бижиктерни шинчилээриниң эртемге чугулазын тодарадыңар.

ЗОЯ БОРАНДАЕВНА ЧАДАМБА
(1928–2017)

Зоя Борандаевна Чадамба 1953 чылда Ленинградтың күрүне университетиниң чөөн чүк факультетиниң тыва салбырын чедиш-кинниг дооскан. 1970 чылда «Тыва дылдың Тожу диалектизи» деп темага кандидат диссертациязын чедишкинниг камгалап алган. «Тыва-орус словарьның» [1968], «Орус-тыва словарьның» [1980] тургузукчуларының бирээзи. Ооң тыва эртемге үлүг-хуузун чырыткан «Тыва диалектология болгаш түрк руниктиг бижик» («Тувинская диалектология и тюркская руника» [2013] деп ному үнген. «РСФСР-ниң чоннарының хуу аттарының справочнигин» тургузарынга киришкен. З. Чадамба — Тыва АССР-ниң эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы, филология эртемнериниң кандидады.

47. Номчуңар. З. Чадамбаның тыва дылды сайзырадырынга киирген үлүг-хуузун чугаалаңар. Академик И. Н. Батмановтуң дугайында медээден тывыңар.

З. Чадамба тыва дылдың чер-черде онзагай хевирлерин тыва эртемденнерниң иштинден бир дугаар шинчилеп эгелээн. Бодунуң төрөөн тожу чонунуң дылын өске кожууннарның чурттакчыларының

дылындан онзагайланып турарын эскерип, ону 1957–1958 чылдарда шинчилеп эгелээн. Ооң ажылдары тыва диалектологияның сайзыраарыга эге базым болган. Ол Каа-Хемниц, Эрзин, Тестиң делгемнерин бир кылдыр эргээш, ол черлерниң чонунуң дылынга хамаарышкан байлак, хөй материалдарны чыып алгаш, эртем талазы-биле статьяларны парлааш, тыва диалектологияга бодунуң үнелеттинмес салышкынын киирген.

2.

Саргол-Аксындан, Улуг-Хемниц Шаңчыдан үш көжээни, Ортаа-Хемден бир көжээни тып номчаан. 1961 чылда академик И.А. Батманов биле Зоя Борандаевна Тываның билдингир тураскаалдарын шуптузун барып көрүп, С.Е.Маловтуң мурнунда үнген ажылдары-биле шүүштүрүп, сөөлүндө барып ук көжээлерни Алдан-Маадыр аттыг музейге делгеп, чыыр сорулга-биле тодаргай медээни ук музейге бергеннер. Ол-ла кады ажылдажылганың түңнелинде З.Б. Чадамба болгаш Г.Ф. Бабушкин академик И.Н. Батмановтуң эгелекчи саналы-биле тыва, хакас, шор, алтай, кыргыз, дылдарның материалдарын бурунгу түрктерниң бижииниң дылы-биле деңнээш, «Современная и древняя енисейка» деп улуг ажылды бижээннер. (М. Мартан-оол)

48. Номчунар. Д. Монгуштуң дыл эртеминге киирген үлүг-хуузун сактып алыңар.

ДОРУГ-ООЛ АЛДЫН-ООЛОВИЧ МОНГУШ (1928–2017)

Д. А. Монгуш — билдингир дыл эртемдени. 1957 чылда Москваның күрүне университетин, 1962 чылда «Түрк дылдар» деп тускай эртемге аспирантураны дооскан.

Ол тюркологияның янзы-бүрү айтырыгларынга, тыва дылдың грамматиктиг тургузуунга болгаш лексикографияга хамаарышкан 140 хире үндүрүлгелерниң, «Тыва дылдың совет үеде сайзыралы» [1962], «Тыва дылда эрткен үениң хевирлери» [1963] деп монографиялар, «Орус-тыва өөредилге словары» [1988], «Тыва-турк словарь» [2000] болгаш «Тыва дыл болгаш бижик» [2010] деп шилиттинген ажылдарның чыындызының автору. Д. Монгуш бурунгу түрк дылдың орхон-енисей бижиктерин тыва дылче очулдурган.

Ооң удуртулгазы-биле «Тыва-орус» [1968], «Орус-тыва» [1980] словарьларны тургускан. «Тыва дылдың тайылбырлыг словарының» [2003; 2011] тургузукчуларының бирээзи болгаш ооң кол редактору.
(Л. Кара-оол)

49. Номчунар. Тыва чугаа культуразыга хамаарышкан эртем ажилдарын сактып алыңар, оларның ужур-дузазын тайылбырлаңар.

Тыва чугаа культуразын эртем ёзузу-биле эрткен чүс чылдың 60–70 чылдарында шинчилеп эгелээн. Ш. Саттың «Стилистика болгаш чугаа культуразының чамдык айтырыглары», Д. Монгуш биле Ш. Саттың «Совет үеде тыва дылдың хөгжүлдези» дээш өске-даа шинчилел ажилдары тыва литературлуг дылдың нормажып, чугаа культуразының чурумчуп, сайзырап турарын айтып турар. Эң ылаңгыя сураглыг эртемден М. Биче-оолдун «Тыва чугаа культуразы» дээш өске-даа шинчилел ному чугаа культуразының айтырыгларын чырыткан баштайгы улуг хемчээлдиг ажил болур. Ук номда автор кижиниң амыдыралында дылдың ужур-дузазын, чугаа культуразыга кол негелделерниң дугайын тода билдингири-биле тайылбырлаан. Оон аңгыда, тыва дылдың кижилерниң аас болгаш бижимел чугаазында таваржып турар кол-кол частырыгларны сайгарып, ооң үнүп келир чылдагааннарын айыткан. «Төрээн дылын хүндүлээр, ооң ужур-дузазын үнелээр, ону культурлуг арыг эдилээр чорук кижиге бүрүзүнүң, ылаңгыя аныяк-өскенниң, чугула хүлээлгези болур» дээн авторнун сөстери чөптүг. (Ч. Доржу)

50. Номчунар. Б. И. Татаринцев кылган эртем ажилдарын сактып алыңар. «Тыва дылдың этимология словарындан» сонуургаан сөстериңерниң дугайында номчуңар.

ТАТАРИНЦЕВ БОРИС ИСАКОВИЧ
(1939–2011)

Б.И. Татаринцев — совет база россия дыл эртемдени, филология эртемниң доктору, профессор.

«Амгы үениң тыва литературлуг дылының лексиктиг система хөгжүлдезинге орус биле моол дылдарның лексика салдары» [1968] деп темага кандидат диссертациязын камгалаан.

Ол-ла чылдан тура Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунга 40 ажыг чыл ажылдаан.

Борис Исакович 150 ажыг эртем ажылдарының автору. Тыва дылда орус база моол үлегерлээшкиннер дугайында, ук дылда сөстөрнүң утка талазы-биле харылзааларының дугайында улуг ажылдарны, Тывада черлер аттарын, кижилерниң аймак-төрел аттарын шинчилеп бижээн. «Русские лексические заимствования в современном тувинском языке» [1974], «Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику» [1976], «Смысловые связи и отношения слов в тувинском языке» [1987] дээш оон-даа өске. Кол ажылы — 5 томнуг «Тыва дылдың этимология словары» [Т. 1 (А, Б), 2000. — Т. 2 (Д, Н, И, Й), 2002. — Т. 3 (К, Л), 2004. — Т. 4 (М, Н, О, П), 2008. — Т.5 (Р, С, Т), 2010].

§ 9. Тыва дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери. Литературлуг дыл

51. Номчуңар. Амгы тыва литературлуг дылдың үндезини кылдыр кайы чер улузунуң чугаазын шилип алган-дыр? Сөзүглелдин утказынга даянып, чугааның болуп турар үезин айтыңар. Аңгылаан сөстөрдө этнонимнерниң дузазы-биле кайы кожууннар дугайында чугаа болуп турарын тодарадыңар.

Чыылган кижилерни көөрүмге, бүгү боду, карактары, чамдык кижилерниң аксы-мурну артында-ла илеткелчиниң сөстөрүн шуут-ла ажырыптар дээн ышкаш олурлар.

1. Мен болган болза, Тываның бижииниң төлевилелиниң дугайында эртемденнерниң саналын чугаалаар сагыштыг кижини мен, черле таптыг дыңнап көөрүн диледим — деп, киживис шуут-ла тывалап эгеледи. — Тываның бижиин чогаадырда, Октябрьның Улуг хувискаалының соонда бижиктели берген улустарның үлегерин алган, ол черле шын боор. Ооң кадында черле тыва дыл-домак болган болза, түрк үндезинниг, ону база-ла барымдаалап көргөн. Мынчангаш ук бижиктиң үндезинин түрктүң чаартып кылган латинчиткен алфавидин барымдаалаан. Бижик дугайында шак мыңдыг кол санал кандыг ирги? Бир эвес ындыг бодалды чүүлдүг дээр болза, бадылап бээрин диледивис.

2. Оон ыңай чугаалаңар-ла, чугаалаңар-ла. Эки тайылбырлап көрүңер. Доозазын дыңнап алгаш, ооң соонда көөр, чугаалажыр бис, Александр Адольфович — деп диледим.

3. Тываның хамык-ла кожууннарының арат чоннарының сөс-домаан шинчилеп көөрге, өске дылдарның сөстери-биле холуп-бүлү-вээн, үндезин болгу дег дыл — Хемчик чурттуг чоннуң домаа болуп турар. Чижээлээрге, оюн, салчак болгаш маады, чоодуларның сөстери алырга, өске моол ийикпе, азы татар сөстөр-биле элээн холушкак деп чүве черле тодаргай. Хемчик, Чадаана чурттуг кижилерниң домаа төөгүден бээр турумчуй берген, үндезин сөстүг болуп турар деп чүвени баштайгы шинчилел ажылы көргүскөн. Ону бижиктиң төлевилелин чогаадып тургаш, база-ла барымдаалавас арга чок деп билген бис. Чижээ, тыва чоннуң улуг нуруузу «балды», «хөнөк» деп чингине тыва сөстөр-биле чугаалап турда, тожулар, салчактар, оюннар «сүге», «донгуу» деп моолдап адап турар. Тываның бижиин, ооң үжүүнүң дүрүмүн чогаадырда, ылаңгыя Чөөн-Хемчиктиң чонунуң чугаазын моон соңгаар литературлуг дыл, бижиктиң шинчилелинге кол үндезин өзек кылдыр алыр деп саналдыг бис. Мынчангаш тыва бижиктиң чээрби тос санның үжүктөрүн болгаш черле үстүнде мээң киирген саналымның кол уун чүүлдүг дээр болза, айтышкын бээрин диледивис. Чогум моон ыңай черле ынчаш, төлевилелди болбаазырадырынга, ооң үжүк дүрүмүн чогаадып кылырынга бистер база-ла дузалажып, Төп Хорааның бо даалгазын күүседирин үргүлчү-лээр апаар бис — дээш, Александр Пальмбах олуруп алды. (С. Тока)

Амгы тыва дылдың ажыглаттынып турар хевирлери: *литературлуг дыл болгаш литературлуг эвес дыл.*

Литературлуг дыл дээрге нормажыттынган дыл, ооң нормалары словарьларда, өөредилге номнарында быжыглаттынган. Литературлуг дылга эртем, өөредилге дылы, албан-херек документилериниң дылы, парлалга, литература, радио, телевидение, театр дылы болгаш ниити ажыглалдың сөстери, хевирлер, домактар хамааржыр.

52. Номчуңар. Литературлуг дылдың хевирлеттинип келгенин, ооң диалектилерден ылгалын тайылбырлаңар.

Тыва национал дылдың дээди хевирини — литературлуг дыл чээрби чылдардан бежен чылдарга чедир төп диалектиге үндезилеттинип тывылган, өске аялгаларның чогуумчалыг байлактарын, ылаңгыя

сөстөрүн база шиңгээдип ап келген. Амгы үеде тыва литературлуг дыл бодунуң диалект баазанын эрттир өскөш, литературлуг дылдың сайзыраарының дүрүмнери-биле хөгжүп орат.

Литературлуг дыл улам ыңай хөгжөөн тудум, ооң нормалары быжыккан тудум, диалектилерге көскү салдарны чедирип турар, диалектилер болгаш аялгаларже литературлуг элементилер сиңип кирип, диалектилерни «литературжудуп» турар, диалектилерниң онзагай демдектери кошкап келген. Ындыг-даа болза диалектилерниң болгаш аялгаларның онзагай чүүлдери ам-даа артпышаан.

Тыва дылдың диалектилериниң болгаш аялгаларының онзагай талазы чүдел дээрге — онзагай демдектериниң турум-быжыг эвези, кошкаа болур. Чамдык онзагай чүүлдер, литературлуг дылга деңгей көөрге, шунту азы кезек аялгаларда бар бооп турар, чижээлээрге, литературлуг дылда сөс эгезинге *б*- деп үнге *м*- деп үннүң (*берге* — *мерге*) дүгжүп турары, ийиги арынның хөйүнүң санының хамаарылга кожумааның *-гар*, *-гер* деп вариантылары (*тонугар*, *эжигер*), элөөн хөй сөстөрниң фонетиктиг вариантыларының бары (*тоовас* — *тогбас*, *хууң* — *хумуң*, *болур* — *боор*, *угба* — *ува*). (Ш. Сат)

53. 2003 чылда парлаттынган «Тыва дылдың тайылбырлыг словарындан» чижектерни номчунар. Сөстөр дугайында словарь статьязы литературлуг дылдың нормазында бижиттинген дээрзин бадытканар.

АРЫГ-СИЛИГ. 1. Арыг, корум-чурумнуг, эмге-секселиг // Арыг кылдыр, корум-чурумнуг кылдыр, эмге-секселиг кылдыр. — Чистый, опрятный, аккуратный // Чисто, опрятно, аккуратно. *Бажың иштиниң арыг-силиги черле хөлчөк* (К.-Э. Кудажы). *Ол кавыда девискээрни доктаамал арыг-силиги тургузуп турар* («Шын» солундан). 2. *чүв.* Арыг болуру, арыг байдал. — Чистота. *Арыг-силигни сагываска кайын боор...* (В. Монгуш).

АРЫГ-ШЕВЕР. 1. Арыг // Арыг кылдыр. — Чисто. *Ирей-кадайның боттарының кедер хеп-сынын ап көөрге, кончуг арыг-шевер* (С. Тока). *Артын-иштин шокарлава, арыг-шевер кадагала!* (Л. Чадамба). 2. *чүв.* Кадыкшылды камгалаары-биле мага-боттуң, долгандыр турар байдалдың арыг болурун хандырары. — Гигиена. *Араттар арыг-шевер дугайында илеткел дыңнаарда амыраан-дыр...* (Д. Бегзи)

АРЫГ-ШЭЭР: **Арыг шээр чок.** Эгенмейн, эпчоксунмайн. — Не стеснясь, без стеснения. *Ийи чыл иштинде мындыг дүлген эт чиген эвес, арыг-шээр чок чооглап алыр-дыр ийин* (С. Сарыг-оол).

54. Литературлуг дылдың нормаларына чагырткан сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

Хемден — хемнен, чугаалаңар — чугаалагар, номуңар — номугар, келгеш — келгештиң, суурже — суургуду, берипкен — беривиткен, оон — онуун, аът-биле — аътпыла, балыккылаштыр — балык-шылаштыр.

55. Номчуңар. Сөзүглелдиң дылына хамаарыштыр сайгарылгадан кылыңар. Түңнелден үндүрүңер.

Маадырлыг тоолдарда эр ёзунуң сагылгалары болур эр кижиниң шынчы, бүдүштүүн (өң-тала болган соонда эжинге кажан-даа өскерилбези), эр кижиниң чаңгыс сөстүүн (берген сөзүңге өскерлиш чогуң), эр кижиниң төлептиг чоруун (кандыг-даа хаан-авыгайлар-биле төлептиг чугаалажып билири), ооң кижизиг ат-алдары, арын-нүүрүн дээди сагылгалар кылдыр көргүскөн болур.

Үстүнде темаларны өөренип тура, кичээнгейге алыр кол чүүл — кандыг-даа маадырлыг тоолдарда кижиниң төлептиг чоруу, арын-нүүрү кандыг-бир маадырда көргүстүңгени.

Танаа-Херел Шаң-Хаанның айбызы-биле Эрлик-Ловуң хаанның оранынче (тамы ораны) бар чыда, Чер аксы ээлээн Челбиге кара кадайның аалына кээр. Танаа-Херел ол кадайның аъш-чемин мактап, эвилең-ээлдек сөзүн сөглөп эртер. Ол ышкаш чылан өтпес шыргай арыга база чаламазын баглап, саңын салып, чажыын чажып эртер. Эки чүве эгидиглиг. Кажан ол Эрлик-Ловуң хаанның эртинезин апкаш, дедир чоруп ора, демги эртип чыда ээ көргени күштерниң дузасы-биле соондан сүрген эрликтерге алдыртпайн, амыр-менди чанып кээр. Мында Танаа-Херелдиң чоруунуң чогуң, аайлыг болганы ооң чүгле сүр-күжүңде, хуулгаазын илби-шидизинде эвес, а кижизиг, экииргек, дузааргак чоруунуң ачызы деп санап болур. (Ч. Чан)

56. Чогаалчы М. Күжүгеттиң прозалаан шүлүүн номчуңар. Чогаалда үе деп сөстү хөй катап ажыглаанының чылдагаанын тайылбырлаңар. Чогаалда синоним, антоним бооп чоруур сөстөрни тодарадыңар.

МЭЭҢ ҮЕМ — ОРУКТАЖЫМ

Үе-биле төрүттүңгеш, үе-биле ойнап-хөглөп, үе-биле өөренип, үе-биле чергележиң, үем-биле үежи бооп өзүп келдим.

Айдың черге амыдырал-чуртталга дээш, ажыл-иш дээш, арын-нүүр дээш, алыс боттуң туружу дээш, үе-биле сүмележип, эжишки дег деткижип-даа, херек өйде үе-биле өжээти дег месилдежип чурттап чор мен...

Үем, үем... Каптагайдан адырылгаш, хая көрбес болгужемче, үе — өжээтим-даа, өңнүүм-даа боор, мээң үем — каашпазым орукта-жым.

 1. Прозалаан шүлүк дугайында медээден интернет четкизинден тывыңар. Ол жанрда бижиттинген чогаалдарны, авторларны айтыңар.

2. М. Күжүгеттиң «Чуртталганың чуузасы» деп проза-шүлүүн YouTube (ютуб) капсырылгандан тыпкаш, уран номчулганы дыңнаңар.

§ 10. Литературлуг эвес дыл

 57. Лингвистиктиг сөзүглелди номчуңар. Диалектизмнер болгаш литературлуг дылдың сөстөрүн деңнеңер, ук сөстөрнүң лексиктиг утказын тайылбырлаңар.

Сөстөрнүң нормалары, ниитизи-биле алырга, черле быжыккан. Ынчалза-даа аас чугаага эвээш эвес хажыдышышкыннар таваржып турар. Словарьларда сөстөрнүң литературлуг нормаларын быжыглап каан турбуже, диалектизмнер ажыглаар таварылгалар эвээш эвес: ымыраа, дагаа чуургазы, саржаг деп чурумчудуп каанының орнунга ымыраа — ывыраа, ырымаа, ыргак-сээк, ыргак-ымыраа; дагаа чуургазы — дагаа оглу; саржаг — сарыг үс чижектиг диалектизм азы кара чугаа сөстөрнү чугаага ажыглай бээри ховар эвес. Урар, кудар деп сөстөрнү литературлуг эвес, диалект утказынга ажыглай бээр таварылгалар бар (шайны урар, тарааны кудар дээн ышкаш). Сөстөрнү парлалгага безин чогуур утказынга таарышпас кылдыр хереглей бээр таварылгалар бар, чижээлээрге: «Ында ном салыр элгүүрде ... номнары бар». Чогум элгүүр эвес, үлгүүр деп чурумчуткан: «аяк-сава салыр эт». Ынчаарга «ном салыр элгүүр» дээрге черле таарышпас. (Ш. Сам)

Литературлуг эвес дылга девискээр аайы-биле онзагай ылгалдыг диалект сөстөр, кара чугаа аянынга ажыглаттынган сөстөр болгаш жаргонизмнер хамааржыр.

58. Адалгазы литературлуг дылдың сөзүнгө дөмей, ынчалза-даа кайы-бир диалектиде өске уткада ажыглаттынып турар диалект сөстөрни номчуңар. Оларның-биле домактардан чогаадыңар.

Алды (дырбактыг) — лит. *алды* (ап алды), *күдер* (эр тооргу) — лит. *күдер* (чолдак тырың), *шывык* (өг кидизи) — лит. *шывык* (хаак).

59. Литературлуг эвес дылдың чижектерин тывыңар. Силерниң кожуунуңарда ол сөстөрниң кайызын ажыглап турарын тодарадыңар.

Ындыг — *андыг*, *иргин* — *эргин*, *чуңгу* — *чуңгуу*, *чорудар* — *чоруптар*, *хадак* — *кадак*, *иньи* — *ижи* — *ийи*, *пажың* — *бажың*, *соодажыр* — *яржыр* — *чугаалажыр*.

60. Номчуңар. Чүгле тодаргай девискээрлерде ажыглаттынып турар тус черни-биле адаар диалект сөстөрни (этнографтыг диалектизмнерни) сактып алыңар.

Тожу чонунуң чугаазында иви малдың аттары: *хокаш*, *дөңгур*, *мындычак*, *куудай*, *даспан*; Тере-Хөл чонунуң чугаазында суг куштарының аттары: *боракчын*, *алакчын*, *көхүцш*, *шоңма*, *дархат*, *чახы*, *оракшын*; Эрзин чонунуң чугаазында эт-сеп аттары: *канчың*, *тоорулга*, *пыла*, *бамбай*, *адакса*; Мөңгүн-Тайга улузунуң чугаазында тарбаганнар аттары: *мөнделе*, *көгүцле*, *корзай*, *бардам*.

❗ **61.** Эжеш сөстөрдө диалект сөстөрни тодарадыңар. Ш. Ч. Сат, Е. М. Кууларның «Тыва диалектология» (2013) деп номунга даянып болур.

Багана — магана, педик — бедик, ыйгы — адыг, чүък — чыышкын, келин — керин, хемден — хемнен, эрик — херик, таглы — үлегер, таа-тен — хараган, хумуң — хууң, мурнаар — мырнаар, амыр — авыр, алды — киш, көпеек — хөпеек, чевен — чемен, кулур — далган, диңмирээр — дүңмүрээр, көрүвүдер — көрүптөр, оон — онуун, чуңгу — чуңгуу, ногаан — огаан, каттаар — чимистээр, дунмай — огоом, үлгүүр — элгүүрге, ынчап — ынчаап, сайзанап — сайданап, сарыг үс — саржаг, шышкан — күске, оттулар — оккулар, тоовас — тогбас, тас инек — инек, доскаар — доксаар, umpes — үнмес, таар — шоодай, куда — адаш, даң. (*Л. Кара-оол*)

Кара чугаа — аас чугааның хевири. Ол литературлуг дылдан ылгалдыг, колдуунда өг-бүлеге азы кезек, бөлүк кижилерниң аразынга ажыглаттынар. Кара чугаа үезинде литературлуг нормага дүүшпес, эпчок, кандай кылдыр дыңналыр сөстөр, сөс каттыжыышкыннары таварышкылаар. Кара чугааның үлегери чамдык таварылгаларда чечен чогаалдарга, амы-хууда чагааларга база ажыглаттынып турар.

62. Кара чугаа стилинге хамааржыр сөстөрни тодарадыңар. Авторнун бижээн чүүлүнге хамаарыштыр бодуңарның бодалыңарны илередири-биле ийи бөлүккө чарлып алыңар. Чугаазы чаа үнүп олурур уруглар-биле ынчаар чугаалажыры «шын» азы «шын эвес» дээрзин бадыткаңар.

Уругларның чугаазында четпестерниң үнүп келир чылдагааннары:

— үн органнарының сайзыраваан ужурундан болур. Бо эмчилерге хамааржыр айтырыг.

— Ада-иелерге хамааржыр четпестер:

а) уруг чаш турда, ону чаптап, чарашсынгаш, ооң-биле «онзагай» дылга чугаалашкаш, сөстөрни ойзу-кыйзы чугаалаарындан болуп турар: *ням-ням* — чиир (*Ням-ням, уруум*); *пеп-пеп* — изиг, холуң чиптер; *каак-каак* азы *пээк-пээк* — чараш, чаражын;

б) чүвөлөрниң хевирин, дааш-шимээнин өттүнүп чугаалажыр: *Өпеяа ии-и диدير*. — Бичий уруг ыглай берди. *Уруум кезжээзин, ху дээр*. — Уруум кезжээзин, уду че. *Өкаай-өкаай, өөк-өөк* — багай чүве тутпа;

в) үннерни шын эвес адап чугаалажыр: *Ылап туйдуң бе, уйуум?* (ыглап деп сөсте «г»-ни чедир адаваан, *уруум, турдуң* деп сөстөрдө «р»-ның орнунга «й»-ны ажыглаан).

Чамдык ада-иелерни дыңнаарга, уруу үш харга чедир чугаазы үнмээнин кайгап-харап орат. Бичии кижилер-биле үстүндө чугаалаанывыс ышкыш чугаалажыр болза, канчап чугаалап өөренир боор.

(А. Алдын-оол)

Жаргонизмнер — кандыг-бир социал бөлүктүн улузунун чугаазына ажыглаттынар сөстөр. Ук сөстөрни арга болгаш жаргон сөстөр деп аңгылаар.

Арго (фр. *argot* — жаргон) азы **сленг** — кандыг-бир социал, профессионал азы назы-хар аайы-биле бөлүк кижилерниң чугаазына

ажыглаттынар сөстөр: *школачы арго* (главарь — капитан, майор, такси — такса), *студентилер чугаазында арго* (кудурук — дужаап чадап кааш, катап дужаар шылгалдазы, *стипуха* — стипендия), *компьютер сленгизи* (*админ* — бир чүвениң администратору, *комп* — компьютер), *аныяктар сленгизи* (*фейк* — шын эвес медээ, *инет* — интернет дээш о.ө).

Жаргоннар (фр. jargon) — арго сөстөргө дөмей-даа болза, чүглө чүвөлөрни дорамчылап, куду көргөн аянын ажыглаан сөстөр: *мент азы өшкү* — милиционер, *бомжара* — тодаргай чурттаар чер база ажыл чок, чер кезип чоруур кижини, *чувак, чувиха* — аныяк оол, уруг.

63. Жаргон сөстөрнү тыпкаш, оларнын уткаларын тайылбырланар. Жаргон сөстөрнүн тыптып келир чылдаганнарын тодарадынар.

1) Че, уруглар, мен-даа куйт дээрим ол. 2) Кишка сыгыртып эгелээрге, бергезин чүү дээр сен. 3) Ооң-биле холбашкаш канчаар сен, чорбас кижини. 4) Суг мод уруглардан кезек када карак салбайн турдум. 5) Орлан компуда парлап алган реферадын номчуп олурган. 6) Аганак сөөлгү модельдин мобилазы-биле таныжып, ону чушкуп олурган. (*Л Кара-оол*)

§ 11. Тыва дыл — социал четкилерде

XXI чүс чылдың эгезинден бээр амыдыралдың сайзыралының айы-биле интернет четкизи, компьютер, телефон болгаш аңаа хамаарышкан программалар ажыглалче кирген. Социал четкилернин саны көвүдээн. **Социал четки** дээрге чүглө интернет таварыштыр кижилернин аразында харылзажыр, таныжар болгаш сонургалының айы-биле ажыл-агыйжы, амыдыралчы харылзаалар тургузар азы сонургаар ыры-хөгжүмүн дыңнаар, кино көөр чери (онлайн-платформазы азы офлайн-харылзаа) болур. «Онлайн» (синоним «кибер-») — «компьютерге коштунуп алганы» азы «компьютерни башкалары» дээн уткалыг сөс. Чижээлээрге, «онлайн-оюн», «онлайн-садыг», «онлайн-өөредилге» дээш оон-даа өске немелде кезектер (приставкалар) туруп болур, өскээр чугааларга, компьютерге (телефонга, планшетке, айфонга) коштунуп алгаш *ойнаары, садыглажыры, өөренири* дээни ол. Социал четкини «кижилер азы организациялар аразында харылзаалар тудар немелде курлавыр» деп база адаар.

Интернет четкизинде янзы-бүрү капсырылгалар бар:

1. Хөй дылдыг капсырылгалар: *Google+*, *Facebook*, *LinkedIn*, *Badoo*, *Myspace*, *Livejournal*, *Twitter*, *Friendster*, *ВКонтакте*.

2. Орус дылдыг капсырылгалар: *Одноклассники.ru*, *Мой Мир@mail.ru*, *AlterGeo*, *Гайдпарк*, *В кругу друзей*, *Привет.ru*, *Мой Круг*, *Яндекс*, *Дзен*.

Орус дылдыг капсырылгаларны тыва улус төрөөн дылында идепкейлиг ажыглап турар.

64. Сөзүглелди номчуңар. Амгы үеде программист мергөжилдин жүр-дузасын чугаалаңар. Тыва Википедияның болгаш интернет-капсырылгаларның таарымчалыг болгаш таарымча чок талаларын тайыл-бырлаңар.

ТЫВА ВИКИПЕДИЯНЫҢ АВТОРУ

Бөмбүрзекти ээрэмчик дузаа дег шыва алган октаргай четкизи хүнден хүнче улам-на сайзырап оар. Аңгы-аңгы омак чоннарның төрөөн дылында интернет таварыштыр харылзажып, харын-даа кижги бүрүзү боттары фейсбук, контакт, твиттер, инстаграмм болгаш өске-даа социал четкилерде хууда арыннарлыг апарган. Интернет четкизинге «Тыва Википедия» деп төлевилелди амыдыралга боттандырган программист — Али Күжүгет.

Ол ажылының дугайында мынчаар таныштырды:

— Интернет четкизинде кылып турар ажылым хөй. 2011 чылда «Чараш чугаа» деп бөлүктү «ВКонтакте» социал четкиге тургустум, бо төлевилелдин тускай сайтызын база кылган мен. Бо ажылды кылып тургаш, «Андроид», «Айфон», «Макс», «Виндовс», «Линкус» программаларлыг компьютерлерге тыва таналды кирип, ону нештередир сорулганы салдым. «Андроид» программага таарыштыр тыва таналды удмурт эжим-биле, «Виндовска» тыва таналды финн-угор лабораторияның специалистери-биле кады тургускан мен. Дараазында андроид болгаш айфоннарга тыва-орус, орус-тыва сөстүктерни тургузары-биле төлевилелдерни боттандырып эгелээн бис. Браузерниң дилеп тывар черинге «тыва сөстүк», «тыва словарь» дээш диледиштерге, ол программалар көстүп кээр. «Тыва кроссворд» деп капсырылганы, «Ө, Ң, Ү» деп чиңгине тыва үжүктөрлиг тыва дылдың демдөөн тургузар дугайында төлевилелди ажылдап кылдым. Сорулгазы болза тыва үжүктөрни нештередип, тыва дылдың үнезин бедидери.

Амгы үеде ажылдап турар улуг төлевилелим — Тыва Википедия тыва-орус, англи, япон, моол очулдурукчу. Оон ыңай ажылымның бир угланышкыны — тыва дылды «Гугл», «Яндекс» очулдурукчуларже киир немээри. Мону ажылдап кылыптар болзумза, кандыг-даа дылдан тыва дылче чүнү-даа очулдуруптар апаар бис. «Алиса», «Сири» деп үн-биле очулдуруп виртуалдыг роботтар бо ажылды дооскан соонда, тывалап чугаалап эгелээр.

Тыва Википедия дээрге Википедия деп делегей чергелиг интернет-энциклопедияның бир кезээ-дир. Тыва Википедия болза тыва дыл кырында үндезилеттинген эң баштайгы энциклопедия болур. Ол хостуг болгаш ажык, чүл дээрге күзелдиг кижини бүрүзү бүрүткетпейн-даа эдип, немеп, бижип болур. Оон аңгыда, Тыва Википедия төрөөн дылывыстың интернет четкизинге нептерээринге өмөк-дөмөк болуп турар. Тыва дылдың сайзыраарыңга, четкиге делгереңгей болуруңга, эртем-билиг талазыңга хөгжүүрүңге, ажыглалче хөйү-биле киреринге база тыва дылдыг ниитилелдин дем каттыжарыңга, сайзыраңгай болуруңга Тыва Википедияның салдары дыка улуг. (А. Түлүш)

65. Сөзүглелди номчуңар. СМС деп сөстүң очулгазыңга чөпшээрежири силер бе, англи хурааңгайлаашкынны тыва дылче шилчидериниң аргазы бар бе, бодалыңарны чугаалаңар.

«SMS» — харылзажылганың чаа хевири. Амгы үеде «SMS» (эсэмэс) деп сөс ниити ажыглалдың сөзү апарган. «SMS» — англи хурааңгайлаашкын, ону «Short Message Service» (орус дылда: служба коротких сообщений) кылдыр чарар. Орус дылдың филология эртем-нериниң кандидады О. И. Северскаяның «Сентябрьның бири» сеткүүлде үнген ажылында англи үжүктөрнүн орнунга орус дылдың СМС деп эге үжүктөрүн ажыглаар деп сүмени киирген. СМС-ти англи дылдан тыва дылче, англи-тыва сөстүккө (tyvan.ru/en) даянып, *кыска медеглелдер албаны* деп очулдурган. Ол амгы үеде кыска медеэлер дамчыдар эң-не нептереңгей арга апарган. Ол бижимел чугаа хевиринге хамааржыр. Тыва дылда ону англи дылда хурааңгайлаашкын эзугаар ажыглап турар (эсэмэс). СМС-тиң кол хүлээлгези — коммуникативтиги азы харылзаа тудары. (Д. Доптан-оол)

66. Д. Доптан-оолдун 10-гу класска өөренип тургаш кылганы шинчилел ажылындан чижектерни номчааш, оларны литературлуг дылдың нормаларыңга дүүштүр эде тургузуңар. Домактарда частырыгларны эде тургусканыңарның чылдагаанын тайылбырлаңар.

СМС-ти ажыглаарга, эптиг, дүрген, ынчалза-даа чон тыва дылынга частырыглыг бижип турары хомуданчыг. «ВКонтакте» деп социал четкиде, янзы-бүрү тыва бөлүктерден хоолгалаан частырыгларны бөлүктей киирдивис: философчу угаадыг — «Демниг сааскан теве дудуп чиир джир»; мерген угаадыг — «Тайып ушкаш, даяннып туруп кээр сен»; амыдырал-чуртталгадан демдеглелдер — «Чурттап эрткен эки-багай чылдарывыс, чурук болуп таңмаланып артып кагды. Бодумнун чалгааранчыг чуртталгамче разнообразие киирер др»; «Тыва обсуждения» бөлүктен — «городской пропискалыг мн саазыны кая клдырып алр чл»; «Тыва медээ» Новости бөлүүндөн — «силерден бичии длег бар диин; чоп кончуг аартадыыр чувел билет нортээн»; шаштырыглыг сөстөр — «Аштай бергеш, чарбытынма! Чемден бодуңкылып чивит!»; «Тувинские откровения» — «Хуреш угжок, зал фуфло!!!!!»; кыжыраан уткалыг — «Чаа хеп кедипкеш, чаяңнава», «SELFIE Тыва» бөлүүндөн — «ам слер будутунмань клаштап корунерем хоорайга слернин чаражынар коордр; чапанчыын йох чурек аардыр»; анекдоттар «Тыва катырынчыг чугаалар» бөлүүндөн — «орстп билбес оолдар инек караазын турбайнь чипла турган ишти арый брген эмчи тудалган орстп билбс боош уен балай чугалангн»; харыылар — «харн ындг хээрлиг», «кандг кончуг аамай кжел», «Арның бодава, адың бода»; «Тувинские откровения» бөлүүндөн — «эн кол чве кижисиг оструп алыр ынчавас болзунарза кырый бргеш олрар бажын тыпань баар слр», өөрүп четтириишкиннер — «Богун 02 нин хунунде респ-й эмнелгенин приемный покой эмчилеринге неотложканын эмчизинге, медбрадынга четтирдивис!».

Эш-өөрүңер-биле тургузуп алган бөлүктериңерде, чаттарда СМС-чагааларның частырыгларын сайгарып, аңаа хамаарыштыр шинчилел ажылындан чоруткаш, ажык чугаадан кылыңар.

§ 12. Дыл дугайында катаптаашкын

67. Номчуңар. Монгуш Буян-Бадыргының ачазы Хайдып Үгер дааның бурунгаар көрүштүүн, оглунуң мөзүлүг кижги кылдыр хевирлеттинеринге ооң киирген үлүг-хуузун илереткен сөс каттыжышкыннарын эгезинден тура чурум ёзугаар ушта бижіңер.

Хайдып Үгер даа келир үени бодаар улуг угаанныг ноян чораан, ынчангаш ынак оглу Буян-Бадыргыны моол, төвүт болгаш орус

дылдарны арыг билир кылдыр өөредип аарын оралдажып турган. Төвүт дылды шыырак билир үржүп Тогоо дээр моол ламаны чалап эккелген. Эртемден лама Буян-Бадыргыга төвүт дылда бижигилээн бойдус эртемин, философия эртемин номчуп билир кылдыр өөрөткөн бооп турар. Моол дыл башкызы Шокар-Мээрең ноянның оглу-биле даады моолдап, а төвүт дыл башкызы ол угаанныг оол-биле даады төвүттеп чугаалажыр турган. Шымбай-оол Кумзаттың чугаалап органын бадыткал кылдыр киирдим: «Буян-Бадыргы «Доржу чатпа» деп судурну моолдап-даа, төвүттеп-даа шээжи-биле билир турган».

Кедизинде баргаш, орнунга олулар оглу даштыкы чурттардан келген кижилер-биле төре херээн чугаалажы бээрин Буурул ноян баш удур билип турган, ынчангаш орус дыл башкызын база чалап эккелген. Ол кижиниң адын Рехлов дээр. Орус дыл башкызы Буян-Бадыргыга орустап бижиирин, номчуурун болгаш аңаа чугаалажырын өөредип турган. (М. Кенин-Лопсан)

📌 2022 чылда Монгуш Буян-Бадыргы ноянның төрүттүнгенинден бээр 130 харлаанын бүгү Тыва демдеглеп эрттирген. Ооң төрөөн тыва дылынга хамаарыштыр кандыг шиитпирлер хүлээп ап турганын «Буян-Бадыргы» деп роман-эссезинден тыпкаш, эртем-практиктиг конференцияларга дыңнадыгдан белеткеңер.

68. Номчуңар. Тыва дылдың төөгүзүнге хамаарыштыр билип алган чүүлүңерни кызыра чугаалаңар. Сөзүглелдиң стилин тодарадыңар, ооң ылгавыр демдектерин айтыңар.

1.

Тыва дылдың 1921 чылдан бээр хөгжүлдезиниң байдалын чугаалаксап тур мен. Чүге дээрге ооң моон соңгааргы хөгжүлдези мурнуку чедиешкиннеринде болгай.

Улус демократтыг тургузугнуң чылдарында (1921 август — 1944 октябрь), ылаңгыя Тыва Совет Эвилелиниң составынга эки туразы-биле кирген (октябрь, 1944 ч.) соонда, тыва улустуң амыдырал-чуртталгазы болгаш улуг социал-экономиктиг болуушкуннар-биле холбаштыр, тыва дыл бодунуң функционалдыг болгаш бүдүш-тургузуг хөгжүлдезинге элээн хөй өскерлиешкиннерге таварышкан. Национал бижикти тургусканының соонда (1930 ч., июнь 28), тыва дылдың дээди хевири — литературлуг дыл тывылган. Тыва улустуң социалистиг нация кылдыр хөгжүй бергени-биле тыва дыл национал дыл апарган.

Литературлуг дылдың хөгжүп келгени-биле диалектилериниң ылгалы кошкан.

Революция мурнунда тыва дыл аас-биле чугаалажырының байлак болгаш хөй жанрлыг, чурумалдыг аас чогаалының, ооң иштинде чаңчыл-ёзулалдар фольклорунуң, хам фольклорунуң дылы бооп — мындыг хүлээлгелер күүседип турган. Ол үеде тыва дылга моол дыл улуг салдарлыг бооп келген.

2.

Тыва Арат Республика үезинде тыва-орус билингвизм (ийи дылдыг чорук) тыптып эгелээн. Ону культурлуг (азы бөлүк) билингвизм деп адап болур. Совет Эвилелинге Тываның каттышканының соонда, тыва-орус билингвизм массалыг апарган. 1979 чылдың чизези-биле алырга, тываларның 59,2 хуузу орус дылды эки билир бис деп санаан. Ооң-биле кады орус дыл тыва дылдың хөгжүлдезинге база салдарлыг болган. Үш-дөрт муң хире орус сөстөрни тыва дылга үлегерлеп алган, ылаңгыя систаксиске чаа тургузуглуг домактар база бар апарган. Тыва дылдың чугаа жанрының болгаш функционалдыг стильдериниң хөгжүлдезинге орус дыл база үлегер бооп турар. Ынчалза-даа тыва-орус билингвизм хөгжээн тудум, тыва дылды болгаш культураны хөгжүдөр талазы-биле хажыдышкыннарның чылдагааны-биле тыва дылды ажыглаарынче кичээнгей кошкап эгелээн (*III. Сам*)

69. Номчуңар. Тывага 1988 чылда болган конференцияга тыва дылдың айтырыын чугулалап көдүрүп турганын номчуңар. Бөгүнгү хүнде кандыг айтырыглар күүсеттинген-дир, тайылбырлаңар.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының «Нациялар аразында харылзаалар дугайында» резолюциясында тодаратканы: «Бистиң хөй нациялыг күрүневистиң эң чугула принциви — ССРЭ-ниң бүгү-ле хамаатыларының төрөөн дылдарын бүгү талалыг хөгжүдери болгаш дең эргелиг ажыглаары, совет кижилерниң националдар аразында харылзажырының чепсээ кылдыр эки туразы-биле шилип алган орус дылды шингээдиң алыры болур». Аңаа дүүштүр тыва дылды күрүне, хөй-ниити, культура амыдыралының янзы-бүрү адырларынга ажыглаарын күштелдирер сорулга-биле хемчеглерни ап чорудары эргежок чугула деп санап турар мен.

Тыва дылды азы ону орус дыл-биле чергелештир азы аралаштыр, күрүне, хөй-ниити болгаш культура амыдыралының янзы-бүрү

адырларынга, митингилерге, культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглерге, почта харылзажылгазынга, күш-ажылчы коллективтерге, организацияларга, албан черлеринге — ажыглаар болгаш бо талазы-биле таарымчалыг байдалды тургузар. Бо дугайын «Дылдар дугайында хоойлуга» киирер.

Янзы-бүрү номенклатураларны (аттарны) — география аттарын (оронимнерни, гидронимнерни...), чурттакчылыг черлер, совхозтар болгаш колхозтар, салбырлар, кудумчулар, шөлдер аттарын; албан черлериниң, организацияларны, өөредилге черлериниң аттарын; чарлалдарны, афишаларны, стендилерни болгаш хүндүлел самбыраларын тыва болгаш орус дылдарга тургузарын чурумчудар.

(Ш. Сам)

70. Номчуңар. 2019 чылда тыва дылдың байдалының дугайында бижиттинген материалды бөгүнгү хүнде байдал-биле деңнеңер. Төрээн тыва дылыңарны камгалап, кадагалаарыңа хамаарышкан ажык чугаадан кылыңар.

ТЫВА ДЫЛДЫҢ АМГЫ ҮЕДЕ БАЙДАЛЫ

5–6 чыл бурунгаар Кызылдың кудумчуларыңа азы чон чыылган черге элээди болгаш аныяктар хөй кезинде тывалажып турган болза, а амгы үеде байдал кандыгыл? Бичии чаштар кайы дылды ажыглап турарыл? А эң эргим авай, ачай, кырган-авай, кырган-ачай, даай, күүй, чээн, оглум, уруум, уйнуум дээн чижектиг сөстөривисти безин тыва дылга ажыглап турар улустуң хүн бүрүде эвээжеп турары адаиелерни, башкыларны... азы ниитилелди чүге дүвүретпейн турарыл?

Бо хүннерде интернет четкизин дамчыштыр ЮНЕСКО-нуң культура деп рубриказындан алдыңан чаа медээлерни көрээлиңер:

Чиде берип болурунуң айыылын тургузуп турар дылдар: белорус, чечен, якут болгаш тыва дыл.

Бо түңнел тыва кижии бүрүзүнүң чүрээн саргыдып, аартып, бодандырап ужурлуг. Дыл чокта, чон турбас. Тыва дылдың үр үеде азы ам-даа ажыглаттынып болурунуң байдалын канчалдыр тургузар ужурлуг бис? *(К. Доржу)*

ӨСКЕ КИЖИНИҢ ЧУГААЗЫН ДАМЧЫДАР АРГАЛАР

§ 13. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

71. Номчуңар. Өске кижиниң чугаазын өскертилге чокка дамчыткан домактарны тывыңар. Оларның кол утказын дамчыдып эде бижичер.

Сеглеңмей (Ондар) Феликс Шаажан-Хөөевич Бажың-Алаак суур-нуң чоогунда Доскаар деп черге төрүттүнгөн.

Өскен-төрөөн Чадаана хеминиң унунга чиңгир ногаан аргаларда бора хектерниң өткүт үнүн, чиргилчинниг хову-шөлдөрдө хамнаарактарның кыңгыраан ырын, улуг ыдыктыг тайга-таңдызынга өзеннерден шулурткайнып шурап баткан дамырак кара сугларның аялгазын ада-өгбелериниң кайгамчык уран-чечен аас чогаалының янзы-бүрү хевирлери-биле катай дыңнап, таалап магадавышаан, ол бодунуң үези дескелчок, орлан-шоваа оолчугаштар-биле чаш шааның чаңгыс эвес аътчыгаштарын чарыштырып, чырааладып, саяктадып доругуп келген. Ол бодунуң бичии чылдарының дугайында мынчаар сактып чугаалаан: «Авам, ачам суг моол бижик билир улус чораан. Ынчангаш мен алды харлап чорумда-ла, моол бижикти өөредип эгелээннер. Олар улустуң аас чогаалын, ылаңгыя тыва тоолдарны, дыка хөйүнү билир чорааны-биле бистерге, бичии уругларга, чугаалап, ыдып бээрге, кедергей сонуургап дыңнаар улус бис...» (В. Салчак)

Аас болгаш бижимел чугаага өске кижиниң чугаазын аңгы-аңгы аргалар-биле дамчыдар. Ук аргаларга **дорт чугаа, доора чугаа, цитата** хамааржыр.

Дорт чугаа дээрге өске кижиниң чугаазын ол-ла хевээр, кандыгдаа өскертилге чокка дамчыдар, а **доора чугаа** — өске кижиниң чугаазының кол утказын дамчыдар арга болур.

72. Номчуңар. Кижиниң чугаазын ол-ла хевээр дамчыткан домактарны тывыңар, оларда бижик демдектерин ажыглаанын тайылбырлаңар.

ААС БУЯНЫ

Кижини кезээде-ле эки, буянның сестерни чугаалап, күзелиниң боттаны бээринге бүзүрөп чоруур болза, алызында барып ол күзел боттаны бээр, ыңдыг кижиге буян-кежик база чедип кээр деп кырган-

авам чугаазындан каш-даа удаа дыңнаан мен. Ооң чижээнге херек кырында болган мындыг таварылганы чугаалап берген.

Шаанда ала белиг ядыы кижичурттап чораан-дыр. Ол ала безин чоок-кавының улузу шупту таныыр, оозу каяа-даа оьттап чоруур турган. Ээзи ол бени хуннүң-не кайда чоруурун бараадап көөр, эрткен-дүшкен чондан мынчаар айтырар турган: «Аскыр өөрү ала чылгы бараадап чор мен, чүнү көрдүңер, билдиңер, чонум?» Чон база ала бени көрүп кааш, ооң аксының аайы-биле: «Ала-була чылгы дуу-ла чор» дижир турган. Ооң ол буянныг аксының аайы-биле чаңгыс ала беши чылдың кыс кулун төрээш, чоорту шынап-ла, аскыр өөрү ала-була чылгы кылдыр өзүп көвүдээн чүве-дир. (А. Хертэк)

73. Номчуңар. Эскертилге чокка дамчыткан домактың авторун тодарадыңар, ында бижик демдектерин тайылбырлаңар. Дорт чугааның кол утказын дамчыдары-биле ону эде тургускаш, ол домактарның ылгалын тодарадыңар.

«Юрий Кюнзегеш бодунуң шүлүкчү үнүнүң бедик өткүдү-биле, одуругларның онза чараш аялгалыы-биле, дылының чечен-мергени-биле, бодалының чиге тодаргайы-биле бо хуннерге чедир улуг-биче номчукчуну кайгадып чор ийин» — деп, Александр Даржай сактып чугаалады.

74. Номчуңар. Сөзүглелде кол бодалды тодарадыңар. Ында аңгылаан домактың утказын тайылбырлаңар, аңаа хамаарыштыр автор бодунуң бодалын канчаар илереткен-дир? С. Пюрбюнүң чугаазындан каш домакты эскертилге чок дамчыткан-дыр, оларны кандыг бижик демдектери-биле аңгылаан-дыр?

Сергей Бакизович Пюрбюнүң 1973 чылда үнген «Чогаалдар чыгындызы» «Бодум дугайында» деп эге чүүл-биле эгелээн...

Сергей Пюрбюнүң эге сөстери кайгамчык: «Кижиниң кажан, каяа төрүтүнгенин тодарадыры чамдыкта чугула болбайн аан. ... Ынчалза-даа бодум хуумда ону колдуунда ындыг-ла чугула эвес деп санаар мен. **Кижичурттап чораан назынында чүнү кылып кааныл, бодунуң соонда кандыг истер арттырып кааныл, бо дугайы чугула болур ужурлуг.**

Бо сөстөр мээң сагыш-сеткилимни хөлзедипкен. Чүнү кылып кааныл, чүнү салгалдарга арттырганыл? Ол дээрге чаңгыс кижиниң чүгле бодунга салыр айтырыы эвес, ону хөй-хөй кижилерге

хамаарыштырып болур. Ынчангаш кандыг-даа кижиниң ажыл-чорудулгазын, амыдырал-чуртталгазының дугайында чугаалаарда, шүлүкчүнүң бо философчу эстетиктиг үзел-бодалынга даяныр апаардыр. Бо сөстөр шүлүкчүнүң кижини дугайында поэтиктиг көрүжүн илередип турар. (А. Даржай)

75. «Кижиниң мөзү-бүдүжү канчаар хевирлеттинерил?» деп темага угаап боданышкын хевиринге чогаадыгдан бижинер. өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны ажыглаңар.

§ 14. Дорт чугаа болгаш авторнуң сөстери. Дорт чугаалыг домакка бижик демдектери

Дорт чугаа (Д.ч.) болгаш **авторнуң сөзү** (а.с.) дорт чугаалыг домакты тургузар. Дорт чугааны дамчыдып турар кижини автор болур. Домакка авторнуң сөзүнүң туружу хостуг болур:

1. «Д.ч.» — деп, а.с.
2. А.с.: «Д.ч.».
3. А.с.: «Д.ч.» — деп а.с.
4. А.с.: «Д.ч. — деп, а.с. — д.ч.»
5. «Д.ч.» — дээш, а.с.

«Энир чылын маңаа тооруктап турдуvus» — деп, Кидиспей эжин оожуктурган. (Б.И.)

Лапшың баштактанган: «Оренбургтан үндүvus. Чалгыннарывыс кургадып калдывыс» (Б.И.)

76. Номчуңар. Домактарда бижик демдектерин тайылбырлаңар.

1. Кайгал-оол Ховалыг хөөмейжи кижини болгаш, мынча деп чугаалаар: «Чаъстыг чылдарда холурааштар бир янзы аялгаларлыг апаар, а кургаг чылдарда ындыг болуушкун чок боор». (У.М.)

2. «Радикке тайылбыр бээрге, дораан билип аптар. Бурун кылдыр ырлаар тускай аянче чоокшулап бар чыдар кижини бо» — деп, башкызы мактаар. (У.М.) 3. Авам: «Кайгал-оол дуңмаң кайгамчыктыг аътка ынак оол-дур. — деп чугааланып орат. — Хову-шөлдер, тайга-даксыл сыңмас кылдыр каргыраалаар, хөөмейлээр.» (А.Х.) 4. «Мынчаар ойнавыт, дуңмам» — дээш, ол дошпулуурну тутсуң бээр. (Т.О.)

Дорт чугааны аңгылаарына **тире (—)** азы **кавычкалар (« »)** хереглеттинер:

1. Дорт чугаа **абзацтан эгелээн** болза, ооң мурнунга *тире* салыр.
2. Дорт чугаа абзацтан **эгелевээн** болза, ону *кавычкалар*-биле тускайлаар.

3. Дорт чугаа авторнуң (дорт чугааны дамчыдар кижиниң) **сөстөриниң сөөлүнге** турда, дорт чугааның *мурнунга ийи сек* салыр.

4. Дорт чугаа авторнуң сөстөриниң **мурнунга** турда, ооң *сөөлүнге тире* салыр.

5. Дорт чугаа авторнуң сөстөриниң **ортузунга** кирер апарза, ооң *мурнунга ийи сек* салыр, а *сөөлүнге тире* салыр.

6. Дорт чугааның **аразында** кирген авторнуң сөстөриниң *мурнунга* болгаш *сөөлүнге тире* салыр.

7. Дорт чугааның **иштинде** кирген авторнуң сөстери дорт чугааның дараазында кезээн улай тайылбырлап турар болза, авторнуң ол сөстөриниң *сөөлүнге баштай ийи сек*, ооң *соонда тире* салыр.

8. Бир абзац **иштинге** ийи кижиниң аразында чугаазын улаштыр кириген болза, *дорт чугаа болур домак бүрүзүн кавычкалар*-биле ылгап көргүспүшаан, домактарның *аразын тире*-биле аңгылаар (ындыг таварылгаларда авторнуң сөстөриниң *мурнунга тире салбас*).

77. Номчуңар. Дорт чугааны болгаш авторнуң сөстөрүн тывыңар, бижик демдектерин тайылбырлаңар. Домактарның утказынга даянып, аттан чогаадыңар.

1. «Кижиге дуза кадып, эки чүве кылган кижиниң холун актаар чүве-дир» — деп, кырган-авам чугаалаар кижиге. 2. Кырган-авам: «Мал-маганны бээрге-даа, ону өстүрүп шыдавас, кажаа-хораазын-даа таптыг чылыглап албас. Малың кезээде «бо бөрү» дээр, саарда безин «сы тудар» деп чугаалап чоруурга, мал кежиге доктаавастап калганы ол-дур. Кижиге азыраан малыңга хумагалыг, кээрге, чаптап, чарашсыңар чоор» — дээр чораан. 3. Кырган-авам мынчаар чагыыр кижиге: «Кижиниң аксы-сөзү улуска анчыг, бужурганчыг эвес, эвилец-ээлдек болуру кончуг чугула чүве-дир. Аксым-на бар дээш үен-даян чүве база чугаалавас». (А.Хертке)

78. Номчуңар. Сөзүглелден дорт чугаалыг домактарны тывыңар, оларда бижик демдектерин ажыглааның тайылбырлаңар.

1944 чыл январьның 30-нің хүнү. Полк командири Е. Попов взводтар командилерин, капитан Ахмеджанов биле капитан Кечил-оолду кезек хадылар ындынче эдертип алгаш барган. Оон Деражно суур көстүп турар. «Беш километржигеш» дээр карта ёзугаар шаап халдаашкынны тодараткан. Капитан Кечил-оол Монгуш Сат-биле куспактажыпкаш, элээн үр турганнар, оларның эң сөөлгү куспак-ташканы ол деп кым бодаан боор. «Че, эзирлер, Саян артында Таңды-Тываның эзирлери деп чүвени көргүзүптүңер!» — дээш, капитан Кечил-оол эки турачыларның холдарын дыңзыг тутканын канчап уттур боор. (М. Сундуй)

79. Номчунар. Сөзүглелден дорт чугаалыг домактарны тывыңар, оларда бижик демдектерин ажыглаанын тайылбырлаңар.

Бир-ле катап телевизорга тыва дылга кежээки медээлер дыңнап ора, колдуунда-ла орус дылга дамчыдылга эрттирип турар, хүн ышкаш чырып турар шырайлыг, орус диктор Ольга Ворона тывалап арыг чугаалай бээрге, аксым азадып калган. «Ой, уруум, бо уруг тывалаар база кижидир. Бо көр даан, бээр кел, шымда, шымда» — деп уруумну кыйгырдым. Уруум маңнап келгеш: «Шынап-ла, чаражын, арыг тывалаар. Канчап тывалап өөренип алган дээр сен?» — дээш-ле, харызы чок айтырыгларны бот-бодувуска салып, даап харыылап олурган бис. Ол чараш диктор-биле таныжып, чугаалашкан болза деп чырык күзел оттуп келген. (Л. Ооржак)

80. Дараазында схемаларга дүүштүр домактардан чогаадыңар:

- 1) А.с. : Д.ч.
- 2) Д.ч. — деп, а.с.
- 3) А.с. : Д.ч. — дээш, а.с.
- 4) А.с. : Д.ч. — деп а.с. — Д.ч.

§ 15. Доора чугаа. Доора чугаалыг домактарга бижик демдектери

81. Одуругларда бердинген чижектерни номчааш, ылгалын тодарадыңар. Чугааның кол утказын авторнуң сөстери-биле каттыштырарда кандыг кожумактарны ажыглаан-дыр?

«Мындыг улуг хар бо чылдарда черле чагбаан» — деп, даайы кайгап чугаалаан.	Мындыг улуг хар бо чылдарда черле чагбаан дээрзин даайы кайгап чугаалаан.
Даайы: «Мындыг улуг хар бо чылдарда черле чагбаан» — деп кайгап чугаалаан.	Даайы мындыг улуг хар бо чылдарда черле чагбаанын кайгап чугаалаан.

Дорт чугааның кол утказын **доора чугаа** дузазы-биле дамчыдар. Дорт чугааның кол утказын авторнуң сөстери-биле каттыштырарда, **доора чугааның сөөлүнге** холбаа сөстери (дээрзин, дугайын, деп чүвени) азы кожумактарны (-ын, -ин, -ун, -үн) ажыглаар.

Бижикке доора чугааны кавычка болгаш тире демдек-биле аңгылаvas.

82. Номчуңар. Адаанда үлегер ёзугаар дорт чугаалыг домактарны өскертип бжиңер.

Ачам өөрүп чугаалады: «Бөгүн магалыг аяс хүн-дүр»	Ачам бөгүн магалыг аяс хүн-дүр дээрзин өөрүп чугаалады.
---	---

1. «...Тумат деп адывысты сыкпас, ат-алдарывысты оскунмас, ал-бодувусту чидирбес ужурлуг бис, оглум» — деп, Боктагай чугаалаан. (Ш.С.) 2. «Өске чер эвес-тир, акы-дуңмалышкы орус чоннуң чуртунга ... бажым салыр мен» — деп, ачам чугаалаан болгай. (К.-Э.К.) 3. Долбанмаа авазынга бүдүү барып чугаалаан: «Эртен чоруурумда Эзирек эним черле кагбас мен» (С.) 4. «Бо Саян сынын ажыр силер ужудар силер бе?» — деп, Панаркин айтырган. (И.Б.) 5. «Саян ажыр агаар оруун дөмей-ле ажыдар бис — деп, Кидиспей тайылбырлаан. — Пассажир бооп ужудар силер». (И.Б.)

83. Номчуңар. Сөзүглелде дорт чугаа биле цитатаның кайызы ажыглаттынган-дыр, тодарадыңар. Чугааның утказын дамчыткан домакты тывыңар, ону доора чугаага хамаарыштырып болур бе, тайылбырлаңар.

С. Токаның «Хомду дайыны» деп тоожузу пейзажтан эгелээр. «Алды айның хүннери база-ла биеэкизи хевээр изии кончуг турган. Оңгаар-дескээр оран-делегей безин дүдүскектиг көстүр. Самагалдай-ның дээри дээрге кайгамчык кааң, хиндиинде хир чок аяс. Чүгле

Таңды-Уула сынның кырында кезек хөвөң дег ак булуттар кажарарып тургулаан». Бо хензиг үзүндүдөн болуушкуннун үезин тодарадып ап болур бис. Июнь ай. Тываның бойдузун магадаан, чуртунга ынаан көргүскен, ону ажыткан эпизод. Ол чогаалдың идеязы-биле дорт холбаалыг. *(Р. Донгак)*

84. Номчуңар. Сөзүглелден кайы-бир домакты шилип алгаш, доора чугаа кылдыр тургузуңар.

«Улуг-Хем» альманагынга «Дөрткү эки турачы аъттыг шериг эскадрону» деп аттыг Ю. Аранчынның чүүлү үнген.

«Тыва эки турачы аъттыг шериглерниң дугайында солуннарга, журналдарга, номнарга хөй янзы материалдар парлаттынган. Оларның аразында эки турачыларның даңзызын эң кол документ деп көөр херек. Чүл дизе, шак ындыг даңзы эки шүгдүнген, ылап шынынга дүгжүр болган тудум, шериг-патриотчу ажылга сөглээн сөс бүрүзү чиге, маадырларның тураскаалын арыг кадагалап чоруурувус ол болур. Кедизинде барып, эки турачы дайынчы кижини бүрүзүнүң адын мөңгөжидер херекке ындыг документ магадылал апаар» деп, автор шын түңнелди үндүрген. *(М. Сундуй)*

§ 16. Цитата, аңаа бижик демдектери

85. Номчуңар. Авторнун ажыглааны өске кижиниң чугаазындан үзүндүнү тывыңар, бижик демдектерин тайылбырлаңар.

Хеңме дээрге кургадыр кадырган эът. Тывалар дөрт янзы арга-биле хеңме кылыр чораан...

Тывага эътти чылыгда дараазында арга-биле хеңмелээри кончуг нептереңгей турган. Хеңмелээр эътти чиңгеледир диле кескилээш, даштыгаа ыяш оорга кырынга арта каггылааш, адаанга от салыптар. Бир эвес агаар бораңнаан болза, чадырга аскаш, адаанга көс чаштап өрт үндүрбези-биле ыяавыла тал, терек, чодурааның кургаг будуктарын одаар. Оон өске ыяштар ажыглаптарга, эът амданы баксырап болур. 1914 чылда Тывага шинчилел кылып чорааннарның бирээзи К. Минцлова от кырынга эът хеңмелээрин көрүп бижээш, «... ынчаар белеткээн эътти бүгү Урянхайның чону хөйнү ажыглап турар. Бистер ону каш-даа катап чигеш, амданныг, тодуг дээрзин көрдүвүс» дээн. *(О. Бартан)*

Өске кижиниң чугаазындан азы чогаалдарындан ол-ла хевээр алган үзүндүнү **цитата** дээр. Ол дорт чугааның бир хевири болур, ынчангаш цитатаны бижикке кавычкалар-биле тускайлап аңгылаар болгаш домактың эгезин улуг үжүк-биле бижиир:

Бир-ле дугаар тыва радиоэфирге Седип-оол Тановтуң үнү дыңналган: «Эргим өңнүктер! Бөгүн, август 29-та [1936 ч.], бистиң республикавыста улуг байырлал — тыва радио бодунуң ажылын эгелээн». (С.О.)

Бир эвес цитатаны домактың кезии кылдыр ажыглаан болза, ону кавычкалар-биле тускайлап аңгылаар болгаш бичии үжүк-биле бижиир: *Седип-оол Тановтуң «... тыва радио бодунуң ажылын эгелээн» дээн сөстери тыва радионуң төөгүзүнге ызулуг-ла уттундурбас болуушкунну херчилеп турар.*

86. Номчунар. Кайы домактарны цитата кылдыр ажыглап болур-дур, оларны эде тургузунар. Ирбиш Тываның кайы девискээринде нептерээнил? Кызыл дептерден ооң дугайында медээден чыггаш, презентациядан ажыглавышаан, дыңнадыгдан кылыңар.

ИРБИШ

Деспен хем хая-даштыг, кадыр-каспак, чалым-туругларга кызадып алган. Аңнарның кандызы-даа чурттап, ижигип келген. Мен база аңаа — өскөн-төрөөн хемимге ынак мен.

Ирбиш — богба-чаваалар дег улуг истиг, чалым-туруг тевер араатан, эң-не чараш аңнарның бирээзи.

Сарыг-шокар чүзүнү долбанналчак, хээлиг-хээлиг. Кулаа дөң-гүрзүмээр, карактарының кирбиктери кара-саргыл, от хып турар көстүктерлиг, дарбагар хаайлыг, улуг-даа болза, шевер калдар аастыг, а пагында шаараш хылган салдар сарбайган, мөңзүгүр баштыг амытаннар болду.

Моортайларның ындыг чаражын кажан-даа көрүп көрбөөн мен. Узун дурт-сынныг, шилгедектен шилгедек аңнар-дыр. Шүрлең* инектен улуг көзүлдү.

Деспен хемниң ирбиштери мээң кыштаамны ээлеп арткан. Оларны улуска безин ыттаваан мен. Бойдус — мээң өңнүүм-не болгай. Чарашпайлардан кортпас апарган мен. Ирбиш ышкаш аң ховар боор. (М. Тирчин.)

87. Номчунар. Цитаталарны тыпкаш, сөзүглелге ажыглаанының чылдагаанын тодарадыңар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Хөөмей дээрге шаг-төөгүнүң бурунгу ырызы, ону билир кижилерниң өскелерге онзагай аянын илередип, көргүзүп чораан мергежили деп бодаар мен. Бурунгу тоолдарны-даа дыңнаарга азы төөгү дугайында чогаалдарны-даа номчуурга, оларның аразында хөөмей, каргыраа дугайында домактар бо-ла кирип турарын бодаарга, олар 700–800 хире чыл бурунгаар тывылган болур. А чогуум-на хөөмейниң илереп, бодунуң онзагай талаларын көргүзүп эгелээн үези 1800 чылдарда Тывага чораан эртемденнерниң ажылдарында киргилээн.

Чогуум дорт-ла «хөөмей ынчан тывылган чүвең иргин» деп ындыг чүве дыңнаваан, номчуваан мен. Тыва маадырлыг тоолдардан «Күжүр Тевене-Мөге Көгейни хөккүледир хөөмейлеп, Каңгайны хаккыладыр каргыраалап халдып орган» («Демир-Шилги аъттыг Тевене-Мөге»); «Дөрт алышкы Арзайтының таңдызының дөрт чүгүнден ыяңгылыг хөөмейлеп, уярадыр сыгыртып, аянныг каргыраалап туруптарга, Аксагалдай Сайын-Хавычы уярап-кударааш, холга кирип, боду чедип кээп-тир» («Каңгывай-Мерген») деп тоолдан дыңнаан мен. өске-даа тыва тоолдардан ындыг чижектерни хөйүнү кирип болур. (А. Севек)

☐ «Тываның Улустуң хөөмейжизи» деп аттың эдилекчилериниң кайы-бирээзин шилип алгаш, ооң дугайында медээлерден тыпкаш, рефераттан кылыңар.

§ 17. Дөрт чугаалыг домактар болгаш цитаталарның сөзүглелдер тургузарынга ужур-дузазы

88. Номчуңар. Сөзүглелден өске кижиниң чугаазын дамчыдар кандыг аргалар ажыглаттынганын тодарадыңар. Ук аргаларның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазын тайылбырлаңар.

Шаг шаандан ажы-төлү хөй өгдө шупту чүве аайлыг, чурумнуг. Уруг-дарыг хөй болган тудум, олар кара чажындан олурар-турар орундаа, удуур-чыдар черин-даа билир, кижини бүрүзү бодунуң хире-шаа-биле ажыл-хүлээлгелиг. Оларда чассыңнаар, хыйылаар деп чүве чок, аажы-чаңы безин топтуг, бот-тускайлаң, биргээр сөглээрге, «эргээ эвес, бергээ өөрөнгөн». Чаңгыс чассыг төл өг иштин, теве дывылаан дег, үеннеп каар, чазыылдыг уруглар тура халышкаш, эштип хонган шуглак-дөжөөн безин чүккө чыып, аайлап каар. Чассыг төл серге кежи чоорганга дүъшке чедир өөдип чыдар, ажылгыр ажы-төл даң бажында-ла челе, хөне чанында анай-хураган ыткан-туткан турар.

Ындыг бүдүштүг ажы-төлдү «ада-иезин амырады берген», «аал ажылын шытпас болган» деп чугаалажыр. Шынап-ла, ындыг ажылгыр-кежээ уруглар ада-иезиниң айбызын манап чытпас, кылгы дег чүвени боттары-ла кылып кааптарлар, ынчангаш улуска «аас манапас», «кижи аксы шылатпас» деп мактадырлар.

Бай кожайлар, эргетен дүжүметтер элээди оолдарын «Мээң оглум аът муна берген, эр болган» дижип мактаныр, ажылгыр арат ашак: «Оглум эр болган, шары бажы мунуп, шаңда тараа бастырып турар апарган» деп чоргаарланып орат. (Ч. Чулдум)

 89. Номчуңар. Сөзүглелде дорт чугаалыг домактарны тыпкаш, бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар, оларны доора чугаа кылдыр өскертип бжиңер. Аңгылаан домактың утказын чедимчелиг кылдыр тайылбырлааш, түңнелден үндүрүңер.

Хөөмейниң канчаар тывылганының дугайында 1973 чылда каргыраажы Калзан Хертек деп кижиден айтырарымга, ол үр-даа боданмай: «Мен база каргыраалаарым мурнуу чарыында ачам ашактан салып турган айтырыым-дыр, бээр үнүп кел, даштыгаа бараал» — дээш, өгден үнүп чорупту. Соондан үнүп кээримге, мени: «Кажая иштинде сарлык бызааларын ажыткаш, хай деп үндүр» — дээрге, оларны одарже хай деп кааш, кылаштап кээримге, чиктии кончуг кылдыр көрүп алган олур оң. Менде чүү боор, демги айтырыым харызын дыңнаксааш, чанынга олуруп алдым. Ирей оргаш: «Бызаалар хай деп чорааш, чүнү эскердиң?» — деп мындыг. Мен мырыңай элдепсинип: «Чүнү эскерер ужурлуг кижиди мен? — дидим. — «Бистиң мал-маганывыс боттарывысты-ла өөредип чоруур чүве-дир ийин» — деп кагды.

Оон бээр-ле каргырааның үнген дөзү сарлык мал дээрзин угаадып билип алган мен. Ынчангаш сарлык мал Тывага көстүп келгенден бээр каргыраа тывылган хире. (М. Дамбаштай)

 Сарлыкты Тываның кайы булуңнарында өстүрүп турарыл? Ол кандыг черлерге тааржып өзериңер? Сарлыктың кежи, дүгүнден чүнү кылып турарын сонургап айтырыңар.

 90. Номчуңар. Чоннуң угаадыгларындан кандыг домактарны автор ажыглаан-дыр, тодарадыңар. Оларның сөзүглелге ужур-дузазын тайылбырлаңар. Сөзүглелден эвфемизмни тыпкаш, оң синонимнерин тывыңар.

УЛУУРГАК БОЛБАС

*Кижиден кижиге артык,
Киштен киши кара.*

«Улуургактын аксы байбаң, улдуруктун диги чидиг» деп чон анаа-ла чугаалап кагбаан-на болгай. Улуургак кижиге дээрге «мен өске улустан артык мен» дээр, бодун тогдунар кижиге-дир. Сен кандыг-бир чүвени эки билир-даа болзуңза, чон аразынга сенден артык кижилер база чоруп болур дээрзин уттуп болбас. Бо кижиге, дуу кижиге меңээ-даа каяа чедерил дээн уткалыг улуг сеткил сеткивезе эки. Ол дээрге «бодун богдага бодааны, эжин эникке деңнээни» ол-дур. (*А. Хертек*)

§ 18. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларга катаптаашкын

91. Номчуңар. Дорт чугааны болгаш авторнуң сестерин айтыңар. Дүжүрүп биживишаан, чедир салдынмаан бижик демдектерин салыңар. Дорт чугааларны адаан шыйыңар.

1. Самойловтуң эдертип чорааны кижиге бергедеп, аар тынмышаан, бөргүн ужулгаш, чолдак салааларлыг делгем арбактыг холун авазынче сунмушаан, эрги таныжы-даа дег найыралчы ёзу-биле чугаалай-дыр Экии, авай! Танывайн-дыр силер бе? 2. Папа сен чүнү канчаар дээрин ол? — деп, авазы бажын доңгайты аарак айтырган. 3. Эштер деп Павелдин ыды үнген. Солдаттар дээрге база-ла бис ышкаш кижилер-дир. (*М. Горькийни-биле*)

92. Номчуңар. Тоолдун маадырларының чугаазын дорт чугаалыг домактар кылдыр кавычкаларны ажыглавышаан, эде бижинер. Авторнуң сөзүнүң туружун тайылбырлаңар. Ийи болгаш оон хөй улустун аразында чугаазын дылда кандыг терминер-биле адап турарыл?

Чеди хемниң белдири, Чеди-Кара хаяның чурттакчызы, чеди сарыг иелерлиг, Чес-Мыйыс деп шолла аттыг, девип-эстеп, туразында тенек, бардам анай чоруп-тур оо.

Шыяан ам, бир-ле хүн авалары:

— Чеди-Кара хаяның бажынче оъттап үнээли, маңаа турарга чалгааранчыг-дыр — деп-тирлер.

Чес-Мыйыс тургаштың:

— Мен кайнаар-даа барбас мен, кара суглуг, кадар оьттуг кара дөргүнүм, дешкилээр хаям каапкаш — дээр бооп тур. Ынчаарга авалары тургаш:

— Бистер чорааш кээли. Сен ойнаар хаяндан дүшпейн тур — деп чагып кааш, чоруй барып-тыр оо. (*«Чеди иелиг Чес-Мыйыс» деп тоолдан*)

93. Номчуңар. өске кижиниң чугаазын дамчыдар кандыг арганы ажыглаан-дыр? Ында бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Кырган-авам: «Дөрт ада ашпаан төрөл улус өгленчип болбас чүведир» дээр кижини. Ол дөрт аданы мынчаар айтып берген чүве:

Алышкылар. Ол дээрге чаңгыс ададан төрүттүнген, кады төрөөннер болур.

Халышкылар. Ол алышкылардан төрүттүнген оолдар, кыстардыр.

Хаялышкылар. Ол болза халышкылардан төрүттүнген ажы-төл дүр.

Хая-көрбестер. Ол дээрге хаялышкылардан төрүттүнген ажы-төл болур. Хая-көрбестерни чогуум чоок төрөл эвес, чүгле төрөл чыттыг дижиң чугаалажыр, ырак төрели болур.

Хая-көрбестерден төрүттүнген ажы-төл өгленчип болур. Олар дөрт ада эрте бергенде, төрүттүнген ажы-төл болурлар. (*А. Хертек*)

94. «Мээң ук-төөгүм дугайында» деп темага тоожушкун хевиринге чогаадыгдан бжиңер. Кырган-ава, кырган-ачаларыңарның чагыг-сүмезин дорт чугаа азы цитата кылдыр ажыглаңар.

СИНТАКСИС БОЛГАШ ПУНКТУАЦИЯ

§ 19. Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактың бөдүүн домактан ылгалы

 95. Домактарның предикаттыг төвүн тыпкаш, оларны бөдүүн азы нарын деп бадыткаңар. Бир эвес нарын болза, каш кезектен тургустунганын тодарадыңар.

1. Ховуга үргүлчү-ле хүннеп турар. 2. Бо беримчелиг, байлак ховуда кижги бүрүзү бир аай аас-кежиктиг эвес дээрзин хүн билир. (Ц.Ш.) 3. Тыва шериг аьттаныр деп барган деп дыңнап каш, чоок-кавының аалдарының чону үдээр дээш, шериг турлаанче оон-моон аьттыг-чадаг, далашканы кончуг кээп тургулаан. (С.Т.)

Ийи бөдүүн домактың утка болгаш үн аяны-биле чардынмас чаңгыс бүдүн домак кылдыр каттышканын **нарын домак** дээр. Нарын домакты тургузуп чоруур кезектер тус-тузунда **предикаттыг төптүг** болур. Домактың предикаттыг төвүн чугула кежигүннер иелээн азы оларның кайы-бирээзи тургузар:

(Тарааны эрте тарыырга)¹, [ооң дүжүдү эки болур]². (О.Т.)
Кажан эки болур?

(Тарааны эрте тарыыр)¹-га, [эки болур]².
Кажан эки болур?
уениң т.д.

Бо домак чагырышкан нарын домак болур, ол ийи кезектен тургустунган, олар **-га** деп кожумак дузазы-биле холбашкан.

Сылдыстар кезүлбес¹, сыг дээр сырын-даа чок².

¹, ² Ийиги домак чагырышпаан нарын домак, чаңгыс үеде болуп турар болуушкуннар көргүскен ийи кезектен тургустунган.

Нарын домактың бөдүүн домактан ылгалдары

Бөдүүн домак	Нарын домак
Кежигүннерден тургустунар	Кезектерден тургустунар
Чаңгыс предикаттыг төптүг	Ийи азы оон хөй предикаттыг төптүг
Төнгөн уткалыг, тускай аялгалыг	Кезектери тускай аялга чок, утка талазы-биле тускай туруп шыдавас.
Чайлагга мага хандыр дыштандывыс .	Чай адакталып ¹ , оьт-сиген бышкан ²

 96. Ийи бөлүккө чарлып алгаш, бөдүүн болгаш нарын домактарны аңгылай ушта бжиңер. Үстүндө таблицага даянып, аңгылаан домактарыңарның тайылбырын кылыңар.

ДУЖУТКЕ АРГАНЫҢ ДУЗАЗЫ

Кыжын арга-арыг иштинге хар улуг чыглыр. Ак черниң харын хат хадып аппаар. Чазын арыг иштиниң хары оожум эриир. Ыяш будуунуң хөлегези хүннүң чидиг херелин эрттирбес. Хар оожум эриирге, черниң шыгы улуг болур. Хову, шөлдерге хар шыгын камгалаар дизе, ыяш тарылгазын чорудар херек. Балгазынның школачылары ийи гектар черге хады тараан. Ол каш чыл эртерге, хадылыг арыг болур.

Арыгны өрт айыылындан камгалаар. Хоралыг курттар көрзүңерзе, доп-дораан узуткаалыңар.

«Амгы үеде бойдус камгалалының талазы-биле байдал делегейде чидиг айтырыгларның бирээзи» деп темага шинчилел ажылындан чорудуп, түннелин презентация-биле бадыткаңар.

 97. Номчуңар. Нарын домактарның кызыгаарларын тыпкаш, домак бүрүзү каш кезектен тургустунганын тодарадыңар. «Кым күштүгүл?» деп айтырыгга делгеренгей тайылбырлыг харыыдан бжиңер.

КЫМ КҮШТҮГҮЛ?

Чайгы хүн бодунуң херелдерин харам чогу-биле саарып турган. Ынчан хөлегеге безин дунааргай. Ындыг үеде хем кыдыынга баарга, магалыг-ла. Оолдар удавайн хемге чедип келгеннер. Хем улуг эвес, ынчалза-даа шапкын. Семис-оол шыңганнарын көөргөткен чүве дег, борбайты чыыра тыртып каап, оларын оолдарга кайы хире-дир мен дээнзиг тутсуп каап турган. Оолдар ооң шыырак мага-бодун дыка-ла магадаар, кижиги бүрүзү-ле ооң шыңганнарын тудуп каап турганнар. Бичии ыспагар Кушкаш-оол Семис-оолду ырактан магадап, «мен ындыг турган болзумза» деп иштинде адааргап турган. Эштери ону бо-ла Семис-оол-биле кожа тургузупкаш, оларның узун-кысказын, күш-шыдалын деңнеп, каттыржырлар. Кушкаш-оол оон дыка-ла түвексинер.

Хенертен: «Оолдар, дузалаңар!» дээн чиңге болгаш кыпсынчыг үн хем эриинге чаңгыланы берген. Күскелмаа суг ортузунда арны-бажы агара берген: «Оля... Оля... дүже берди!» — деп бар шаа-биле алгырган турган. Удаваанда бичии холчугаш өрү кожаш дээш, чиде хона берген.

Оон Оля хөрээнге чедир көстүп келгеш, база катап шапкын чалгыгга чууй шаптырыпкан. Кезек када хем кыдыынга алгы-кышкы, ыт-шимээн дендеп, кым чүнү-даа канчаар аайын тыппайн барган. Оолдар дораан-на Семис-оолче көргөннер. Ынчалза-даа ол турган черинден шимчевейн, аңгадай берген турган.

Кушкаш-оолдуң сугже канчаар кире халаанын кым-даа эскербээн. Олар бир көөрге, Оляны Кушкаш-оол сугдан ушта тыртып алган, а меделерин ышкынгыже корткан уруг Кушкаш-оолдан так-ла халбактаныпкан алган, шапкын агым-биле демисешпишаан, эрикче чоокшулап органнар.

— Эр хей, Кушкаш! Аваангыр-ла болдуң — джиш, ооң эктин часкавышаан, оолдар мактап турганнар.

Семис-оол хажыызында ыт чок турган. Ол ам оолдарга бичии болгаш күш чок ышкаш сагындырган. (Е. Танова)

98. Чогаадыкчы ажыл. Кичээнгейлиг номчааш, сөзүглелди улаштыр тургузунар. Чогаадыңарга нарын домактарны ажыглап, оларга бижик демдектерин шын салырын утпаңар.

БИСТИҢ СУУРУВУС

Бистиң суурувус тайга иштинде. Ону долгандыр кара-хүрөң сыннар, тайгалар бүзээлээн. Хады, пөш, чойган шимей үнгөн тайгалардыр. Мында агаарның ары кончуг. Чойганзыг, пөшсүг, чуксуг чыт агаар-биле холужа берген турар. Тынып ханмас-ла!

§ 20. Нарын домактарның бөлүктери

Тургустунган кезектериниң аразында холбажып чоруур аргаларының аайы-биле нарын домактар **чагырышпаан** болгаш **чагырышкан** деп хевирлерлиг:

1. Чагырышпаан нарын домак:

Мен сени кый дидим¹, ынчалза-даа сен хая-даа көрүнмедим². (А. Б.)

1, 2 – Ийи кезектен тургустунган чагырышпаан нарын домак, кезектери *ынчалза-даа* деп удурланыштырар эвилел дузазы-биле холбашкан.

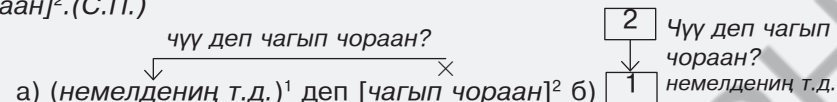
Шаараш аргада хыраа өттүр шиви-даа ногаарарып көстүр¹, дош адаанда хемчигеш суу-даа кылаңнаан². (А. П.)

1, 2 Ийи кезектен тургустунган чагырышпаан нарын домак, кезектери үн аяны-биле холбашкан.

Нарын домактың кезектери дең эргелиг болганда, схемага ийи кезээн чаңгыс линияга көргүзөр: 1, 2

Чагырышкан нарын домак:

(Ачылыг Кызыл Шеригге ынак чор)¹ деп [ачам меңээ чагып чораан]². (С.П.)

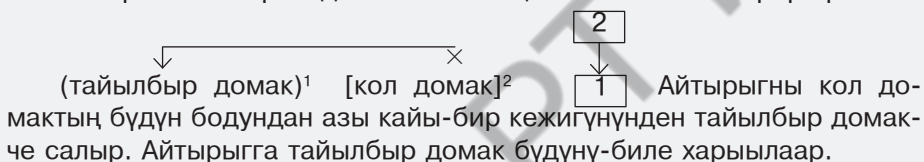

Мында нарын домактың бирги кезээ соонда турар ийиги кезек-биле каттышкаш, ооң утказын тайылбырлап турар.

Тайылбыр домакты борбак скобка-биле демдеглээр: (тайылбыр домак).

Кол домакты чартык квадрат скобкалар-биле айтыр: [кол домак].

Чагырышкан нарын домакты ийи аңгы схема-биле көргүзөр:

99. Үш бөлүккө үстүп алгаш, домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар: 1-ги бөлүк — бөдүүн домактар, 2-ги бөлүк — чагырышпаан нарын домак, 3-кү бөлүк — чагырышкан нарын домак.

Чылдың кандыг-даа үезинде бурят хову кайгамчык-ла чараш! Чайын, ооң делгемнеринге сырый сигеннер чиндицейнип чалгый бээрге, хову тоолда ногаан челдиг аъттар ышкаш сагындырар...

Бо одар хой Сада-ахайның малы-дыр. Ооң адазы база кырган-ачазы бүгү суурну чагырып, коргудуп чораан, а кажан олар чок апарганда, бүгү эрге-чагырга Сада-ахайның холунче шилчээн...

Сада-ахайдан улус эвээш эвес түрегдеп келген. Кым-на ооң дузаанга туттуна берген болдур, ол үр-ле оон адырлып шыдававс.

(Ц. Шагжин)

Эвфемизм, табу деп кандыг сөстөрил, дүрүмүн сактыңар. Сөзүг-лелден эвфемизмни тыпкаш, кандыг табу сөстү солуп чоруурун тывыңар, чылдагаанын тайылбырлаңар.

100. Домактарның предикаттыг төвүн тыпкаш, чагырышкан азы чагырышпаан деп айтыңар. Бөлүктерге үстүп алгаш, нарын домактарның

синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, схемаларын тургузуңар. Ажылыңарның түңнелин делгеренгей тайылбырлаңар.

Чамдыкта күжүр Улуг-Хем үерлеп дажый бергенде, ындыгла болгай: эриин ажып, дээр-делегей дег кынны бээр, чавызааш шынааларын безин шыва ап чорууй баар. Ынчап барганда аң-меңге, харын-даа дириг чүве бүгүдезинге айыылдыг болдур ийин. Эштип шыдаарлары чайлап чоргулай бээр, шыдаастары кырлып туруп бээр болгайлар, күжүрүм. Ол үеде оларның, амы-тынын чүгле кижичи камгалап шыдаар, олар боттары-даа кижиге ооргаланыр болгайлар. (М. Өлчей-оол)

101. Бердинген бөдүүн домактар-биле нарын домактардан тургузуңар, оларның кайы бөлүккө хамааржырын тодарадыңар.

1. Дүн дүжери билек, 2. ..., чүге дээрге чаъс хөй чагган. 3. ..., далай кыдыы барыксаар мен. 4. Кыш дүшкен,

102. Номчуңар. Нарын домактарны тыпкаш, бөлүүн тодарадыңар. Предикаттыг төвүн шыйыңар, схемаларын тургузуңар. Аас-биле нарын домактарның характеристиказын чугаалаңар. Сөзүглелдиң утказынга даянып, «Келир үеде шилип алыр мергежим дугайында бодалдарым» деп темага угаап боданышкын хөвиринге кыска чогаадыгдан бижичер.

ЦИРКТИҢ БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАРЫ ТЫВАДА...

Элчеглиг күрүне шылгалдалары удавас эгелээр. Школаны доозуп, бышкан билигниң аттестадын холга апкаш, кайнаар өөренир, кандыг эртем чедип алырыл деп чуртталгада эң-не чугула айтырыгны шиитпирлээр үези келген. 11 дугаар класстың доозукчуларынга бир-ле өөрөдилге черинче дужаап, өөренири албан, а 9-ку классчыларда бир болза школага өөренип арткаш, 11 классты доозуп алыр, азы 9-ку классты дооскаш, кандыг-ла-бир өөрөдилге черинче дужаап кирип алыр арга база бар.

Эң-не кол чүве — шылгалдаларны эки демдектерге дужаап алыры. Ооң соонда кайнаар күзей-дир сен, ынаар өөренип кирип болур. Эмчи, башкы, артист, менеджер, юрист, бухгалтер дээш, мергежилдерниң кандызын чок дээр. Кандыг мергежил шилип алыры кижиниң бодунуң иштики делегейинден, чүнү күзөп чоруундан, чуртталгазында чүнү чедип алыксаарындан хамааржыр. Мергежил шилип турар уругларга дузалажыры-биле бо хүннерде

Москва хоорайның цирк уран чүүл училищезинден бөлүк башкылар чедип келген. Кызылдың 17 дугаар школазынга цирк дугайында бичии уругларга кыска оюн-көргүзүглерни кылган. Цирк сонuurгаар элээдилерге сула шимчээшкиннерни кылдырып, уран чүүлдүң ук хевириниң дугайында чугаалап берген.

— ТР-ниң Культура ямызы-биле харылзашкаш, Москва хоорайда цирк уран чүүл училищезинге өөренири-биле уран чүүлдүң бо хевиринге сонuurгалдыг уругларны хүлээп алыр дээш келдивис. Республикада цирк чуртталгазының баштайгы базымнары эгелээн деп болур. Шуут куруг чүведен чүнү-даа эгелээри дыка нарын айтырыг. Студентилээр бетинде келир үеде өөренир чүүлүнүң дугайында бичии билиишкин турар болза эки. А мында Тывада циркке хамаарыштыр ажылдар чоруттунмайн турган. Тывага цирк уран чүүлү сайзыразын деп бодаар болза, элээн каш кижини шилип алгаш, училищеге өөредир бис. Оон ол студентилер доозуп алгаш, бир болза цирк башкызы, бир болза цирк артизи мергежилди чедип алгаш, Тывага келгеш, концерттер көргүзүп, сонuurгалдыг уругларны өөредип, төрөөн черинге ук уран чүүлдү сайзырадып болур. Бичии уругларга бо мергежилди, бир эвес олар цирк көрбейн турган болза, сонuurгадыры дыка берге. Чижээлээрге, Тывада болганчок-ла хүреш маргылдаалары болуп турар. Хүреш секциялары база школа бүрүзүнде бар. Ынчангаш уругларга ол спорттун дугайында хөй тайылбыр кылган херээ чок. Чүгө дээрге олар ийи караа-биле көрүп, киржип турар. А циркти орта билбес. Культура ямызы ол дугайында билип турар. Ынчангаш бисти бээр чалаан. Цирк амыдыралын Тываже бичиилеп кирип эгелээнивис бо — деп, Москва хоорайда Цирк уран чүүл училищезиниң директору Андрей Смородкин чугаалады.

9-ку классты дооскан соонда, училищеже дужаап кирип ап болур арга бар. Ырак черден келген студентилерге таарымчалыг байдалдарны тургузарын директор аазады. Цирк артизи болуксаан ажы-төлдөн ийи дыка чугула чүүл негеттинер. Бирээде, күштүг күзел. Ийиде, салым-чаяанныы, шыдаары. Кижилерниң күзелин кым-даа, канчап-даа өскерттип шыдавас. А салым-чаяанны өскерттир болгу дег. Ынчалза-даа ол бүгү кижиниң күзелинден, кызымаандан хамааржыр.

Шилилгениң негелделери: дужаап кирер элээдиниң дурт-сынын, сула шимчээшкиннер кылдыргаш, ээлгирин, аялга аайы-биле шимченирин, ритмни дыңнап билирин көөр. Орус дылга хостуг темага чогаадыг бижиир. Оон ыңай, дужаап кирип турар кижии бодунуң кылып шыдаары бир-ле онзагай чүүлдү көргүзөр. (А. Ондар)

§ 21. Нарын домактың кезектериниң аразында холбажыр аргалары

Нарын домактың кезектери *ийи кол арга-биле каттыжар:*

1. Каттыштырар аялга

Балык мында эмгежок чер, барып шелип эккелиңер, казылган кат, сараспандан база каттай чыып алыңар. (К. Чүлдүм)

2. Эвилелдер, эвилелзиг сөстөр, *-даа* деп артынчы, *падеж кожумактары*

Алдарны чедип алыры амыр эвес, а чидирери амыр. (Кыдат афоризм)

Хат-даа хадып-ла турар, чаашкын-*даа* улдап-ла турар. Аргасынның ыяжы шимээрге *база* оларның кыры-биле дээрде булуттар көжүп чоруп турганнар. (М. Горький)

Кым үениң үнезин билбес-тир, *ол* алдарлыг болур кылдыр төрүт-түнмээн. (Л. Вовенарг)

Ажыл-иш чокта, аас-кежик турбас. (Б. Дизраэли)

Афоризм (грек. *aphorismos* — кыска чугаа) — кандыг-бир түңнел бодалды чечен-мерген кылдыр кысказы-биле илереткени.

103. Афоризмнерни номчуңар. Бөлүктерге чарлып алгаш, домактарны аңгылай бижинер, ажылыңарның түңнелин аас-биле тайылбырлаңар: 1) бөдүүн домактар, 2) үн аяны-биле каттышкан нарын домактар, 3) чагырыштырбас эвилелдерлиг нарын домактар, 4) чагырыштырар эвилелдерлиг нарын домактар. Сөөлгү нарын домактың кезектериниң холбашкан аргазын тодарадыңар. Афоризмнерниң утказынга хамаарыштыр ажык чугаадан чорудуңар.

Тыва дылга кандыг-даа нарын бодалды илередип болур. (К. Бичелдей)

Эки ном-биле таварылга бооп ужуражылга кижиниң салым-чолун кезээде өскертип болур. (Э. Прево)

Бистиң келир салгалдарывыс аас-кежикти чедип алыр болзуннар, ынчалза-даа оларның өгбелери чүү дээш чурттап база чүү дээш хинчектенип чораанын боттарындан айтыртынар ужурлуг болгайлар. (А. Чехов)

Бир эвес салым-чол сенче хүлүмзүрзүн деп күзезиңзе, баштай олче бодуң хүлүмзүр. (Д. Смит)

Агаар-бойдушту шупту бактап-ла турар, ынчалза-даа ооң-биле кым-даа демисешпейн турар. (Ч. Уорнер)

Ажыл-херээ эвээш улус аажок чугаакыр болур. (Б. Дизраэли)

Бир эвес шын хөй талалыг болза, меге хөй үннүг. (У. Черчилль)

Аныяк назынның көрүжү-биле чуртталга төнчү чок ырак келир үе, а кырган назынның-биле — ол кончуг кыска эрткен үе. (А. Шопенгауэр)

Сорулга чокта ажыл-херек чок, сонуургал чокта сорулга чок, а ажыл-херек чокта чуртталга чок. (В. Белинский)

Келир үени сонуургаар мен, чүге дээрге чуртталгамның арткан кезиин аңаа эрттирер болгай мен. (Ч. Кеттеринг)

Шупту улус бир-ле чүвениң болу бээрин күзеп турар болгаш кандыг-ла-бир чүве болу бээрийне дээш сестип чоруур. (Б. Окуджава)

Кым даштыкы дылдар билбезил, ол төрөөн дылында база чүнү-даа билбес. (И. Гёте)

104. Хөй сектер орнунга нарын домактың кезектерин каттыштырар аргаларны ажыглавышаан, дүжүрүп бижирер. Нарын домактың бөлүүн, ооң кезектериниң холбашкан аргаларын тодарадыңар.

1. Хүн ажа берген, ... чырык деп чүвези аажок. 2. Дыт бажында бичии сырбык ... хоруй берген олурар-даа, ... эрестии аажок ыяштар аразыңга шурагылаар-даа. 3. Үске былчашкан гимнастёркалыг бир аныяк чолаачы ол бүгүге таарзынмаанзыг көрүп тур, ... Самбуу машиназыңга кээп олуруп алды. 4. Элээн хөй чылдар эрткен ... бис боттарывысче көржүп алган турган бис. 5. ... узун суук пөштер баштарындан мерге-биле тоорук дүжүр дажап, ... чоок турар дыттардан саат хооруп турары ол-дур. 6. Чайгы кыска даң адып, куштар ырлап, ... сылдыстар чиде берген. 7. Мээң анаа-ла база хөрек-чүрээмге ... кыш дүжүп, ... час, чай дүжүп турары ол-дур ийин. 8. Сарыг бүрү хадый берген, ... кижиниң сагыш-сеткили өөрүй-даа бээр, ... кижини мурнунда кел чыдар ажыг сооктарның дугайын сактып келгеш, муңгарай-даа бээр. 9. Оол уруг аът мунуп өзер, ... кыс уруг ине тудуп өзер чоор. 10. ... соокта доңа-даа бээр мен, ... изиргенип-даа чоруур болгай мен, ... хөй, өшкүнү чарашсынып кадарар мен. 11. Чайын изигде идик ... чок, хөйлең... чок, шуут чанаш чайлаар турган. 12. Бажым ... аткаар ойташ дээр, ... бурунгаар доңгаш дээр, дер-бузум-даа хөлчок болган.

105. Ийи бөлүккө үстүп алгаш, чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны аңгылай ушта бижээш, долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Схемазын шыйгаш, холбаазын айыткаш, нарын домактын хевирин айтыңар.

Грек философ Сократ мынчаар чугаалаан: «Баштай бодуну эки билип алгаш, оон делегейни билип алыр сен». Кижиге бодун эки өөренип, билген тудум, бодунуң хөй-хөй четпестерин эскерип эгелээр. Ынчангаш бодунуң бүгү четпестерин чок кылыр деп бодаар болза, хүн демдеглели силерге канчаар-даа аажок улуг дузаны чедирип болур.

Дыка хөй алдарлыг кижилер, башкылар, эртемденнер, чогаалчылар бодунуң аажы-чаңының четпестерин эдери-биле база быжыг тура-соруун чедип алыры-биле хүн демдеглелин кылып чорааннар.

Л.Н. Толстой база хүн демдеглелдиг турган. Ол демдеглелге бодунуң тура-соруун сайзырадыр талазы-биле дүрүмнү ажыглап кылып алган. Баштай демдеглелге бижээн чүүлдер кыска уткалыг турган. Чижээлээрге, кажан турар, кажан удуур дээш...

Чоорту ол дүрүмге тура-сорукту болгаш аажы-чаңны быжык-тырарыңга хамаарышкан чүүлдер демдеглелге колдай берген. Оларның эң колу: «бүгү-ле кичээнгеи чаңгыс чүвеге угландыра», «бижиттинген чүүлдерниң шуптузун кылыр», «аргалыг болза, бүгү чүвени чүгле боду кылырын кызар», «бир чүвени дооспайн чыткаш, өске чүвеге халывас».

Демдеглелдин дузазы-биле Л.Н. Толстой бодунуң дыка хөй четпестеринден адырлып алган. Ол бодунуң четпезин кам-хайыра чокка сойгалап бижиир турган. Ооң чамдызы бо: «Бодунуң хевирим шоолуг эвес, кандай, шыдамык эвес... өске улуска чалгааранчыг, чүве билбес чаш уруг дег, ыядыгчал мен». «Колдуунда-ла мелегей чыгы мен, билир чүвем кончуг эвээш. Туттунуп шыдавас, шийтпир чок, чаңгыс аай эвес, изигленичел, макталга ынак мен. Дидим эвес мен, чалгаа мен, байыр-найыр чүвеге хөлчок туралыг мен. Угаанныг мен, ынчалза-даа угааным ёзулуг шенелде эртпээн...» (*«Кыстың бидүжү» деп номдан*)

 1. Сөзүглелде хөй сектер, кавычкаларны ажыглаан чылдагаанын тайылбырлаңар. **2.** Бодунуң четпестериңер эдип алыры дээш кандыг хемчег чорудуп турар силер? Бо дугайында бодангаш, ажык чугаадан кылыңар, түң-нелден үндүрүңер.

ЧАГЫРЫШПААН НАРЫН ДОМАК

§ 22. Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.

Чагырышпаан нарын домактарның кезектериниң холбажыр аргалары

106. Номчуңар. Нарын домактарны тыпкаш, хевирин тодарадыңар. Аңгылаан домактарның предикаттыг төптөрүн тыпкаш, каш кезектен тургустунганын, оларның холбажып чоруур аргаларын тодарадыңар. Бижик демдектерин тайылбырлаңар. Сөөлгү домактың утказын делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар.

Эрес-оол пөштүң бажынга чедир үне бергеш, улуг-улуг тооруктарны черже дүжүр октап-ла турган.

— Че, ам болзун, оглум, рюкзактарывыс аартай бээр — деп, кырган-ачазы кыйгырган.

Эрес-оол дүжүп бадыпкан. Бир будукка чүвүрү ылдыртына берген. Оозун адырып алыр дээш, ол күш-биле тыртышкан. **Чүвүрүнүң хончuzu орлуп, дискээ база сивирли берген.**

— Бо дискекти дораан эмневес болза хоржок — дээш, кырган-ачазы бедик сиген аразында бир-ле чүве дилей берген.

— Каям, дискээң балыын бо инек-кулаа-биле шарыыр-дыр. Бо балыг хуулдурбас, амыр оът боор.

— Аптекаже-даа маңнаан херээ чок-тур але, кырган-ачай — деп, Эрес-оол магадап чугаалаан.

— Күжүр арганың кижиге чедирбес буяны бар эвес. **Аштаан кижини чемгерер, араан кижини эмнээр, могап, турупкан кижиге күш немээр, магалыг оран-дыр ийин, оглум.** Мону хумагалап, камнап билир болзуңза, сээң бир эгээртинемес байың бо болдур эвеспе.

Чагырышпаан нарын домак дээрге кезектери утка талазы-биле дең эргелиг, бот-боттарындан хамаарышпас домактар болур. Ооң кезектери үн аяны, чагырыштырбас эвилелдер база артынчы дузазы-биле холбажыр.

Аалга кирген кижини аяк эрии ызырар¹, арга кирген кижини саат дайнаар². (Ү.д.) — чагырышпаан нарын домак, ийи кезектен тургустунган, үн аянының дузазы-биле холбашкан.

Угаанныг кижиге өөрениринге ынак¹, а мелегей кижиге өөредиринге ынак². (А. Чехов) — чагырышпаан нарын домак, ийи кезектен тургустунган, а деп удурланыштырар эвилел дузазы-биле холбашкан.

Чагырышпаан нарын домактарның кезектерин холбаштырар аргалар:

- 1) үн аяны;
- 2) Каттыштырар эвилелдер;
- 3) Удурланыштырар эвилелдер;
- 4) Аңгылаштырар эвилелдер.

107. Номчуңар. Аңгылаан домактарның предикаттыг төптөрүн тып-каш, кызыгаарын болгаш холбажып турар аргаларын айтыңар. Схемаларын шыйгаш, характеристиказын бериңер. Кавычканы чүгө ажыглаанын тайылбырлаңар.

Оюн дайынчылары-биле кезек хараган аразынче караш-ла дээннер. Доржу адарынга белеткенип алгаш чыткан. Немецтерниң камгалал черинден ракеталар, күштүг прожекторлар чырыда-ла берген. Немец таңныылдар Оюн сугну эскерип каапкаш, хараган аразынче боолай-ла берген. Чанында кижиге, Доржу чүү боор, немецтерже хөме тудуп-кан. Олар калбаш барып дүшкеннер. Ынчан ол өөрүнүң соондан халыплаткан. Автомат дыдыраан соонда, ооң бир буду изиш дээн, хараган артынче халый бергеш, кээп дүшкен. Оон дедир халыптар дээн — буду бастынмас болган. Союп-ла каан. **Ам мырыңай үпчү боду кошкап, шаг-шинээ төнүп келген.** Ол хирезинде-ле соястап-

ла олурган. Сактырга, чер туттунмас, боду угдунмас, дедир тайып турар ышкаш апарган. **Ооң соонда караа дуглалып, кулаа дүлейлеп, шыыңайны берген...**

Ол аразында Оюн халып келген.

— Күжүр эрни, эрес-ле чорук кылдың, сээң кажар аргаң эвес болза, немецтер бисти кыргыз тудуп кааптар ийик. Будунче чиик балыгланы берген-дир сен, ажырбас оң, ийи хонуктан маңнай бээр сен, хөй хан төгүлгөш, медреселиң оскунупкан чыдырында, тып алды-выс — дээш, ооң эктин часкагылаан.

— А «дылдарывыс» канчалды, эш командир?

— Канчап канчаар боор, эккелдивис. Оларның өчүүндөн Ровнода дайзынның мөөңнеп алган күжү билдинген. Ол дээш, биске полк командиринден мактал чедирди, ону дамчыдып каар дээш келдим. Че, байырлыг, Доржу!

— Байырлыг, эш командир! (*О. Сувакпит*)

 Чурукту көргөш, дайын үезинде «дыл» тудар улустарны кымнар дээрин сактыңар, оларның ажылының чугулазын тайылбырлаңар.

 108. Номчуңар. Чагырышпаан нарын домактарны тыпкаш, кезектериниң аразында холбажып чоруур аргаларын барымдаалап, хевирин тодарадыңар.

Улуг улустуң «Кандыг-даа чүве ийи уштуг, ийи өңнүг, бойдус делегей-даа, кижиниң амыдырал-чуртталгазы-даа актыг, каралыг болур. Кижиге өртемчейге чырыткылыг амыдыралды чурттап эртер, а өлү бээрге, ооң мага-бодун кара черге хөөп каар, сүнезини соңгу назынның ак, кара уштарын дилеп, ужуга бээр» деп чугаазы ханы уткалыг.

Чырык өртемчейге кижиниң амыдыралы мындыг: улустуң хөй кезии угаанныг, ак сеткилдиг, чонунга, ажы-төлүнгө ачы-буянын тарадып чоруур. А бир чамдыктары оор-сук кылып, хай-халапты үүлгедип, кара сеткилди сеткип чоруур. Кижилерниң сүнезини өске оранга баргаш, база-ла арыг, ак сүнезин азы кара сүнезин болуп хуулар. Ол-ла бүгү оларның бо өртемчейге чурттап чорааш кылган үүлезинден, сагыш-сеткилинден хамааржыр, сүнезинниң алыс чедер чери — Дываажаң ораны, аңаа чедерде, кижиге хайнып-мөөрөп чыткан далайны ыяш көвүрүглөп, чөвүрээ көвүрүглөп, адак соонда хыл көвүрүглөп кежер. Ак сеткилдиг кижиниң ак сүнезини оларны

кеже бээр болгаш, Дываажаң ораныңа баар. Кара сагыштыг улустуң кара сүнезини хайнып чыдар калчаа далайже дүжөр болгаш, Алды оранда Эрлик-Хаанның ораныңа чурттаар. Багай кижилер ынчалдыр эрликтер, шулбустар болу бээр. Эрлик дээрге Эрлик-Хаанның кижичурттаар орандан өлгөн кижилер кыйгыртыр эр элчизи болур, а шулбус — Эрлик-Хаанның кыс айбычызы-дыр.

Дываажаң дээрге арыг, ак сүнезинниң баар ораны болур, аңаа барган сүнезинде багай кара сеткил чок, чонга ынакшылдыг, өзүп турар өртемчейниң үнүш-бойдузунга, аң-меңинге ачы-буяанның магалыг-чаагай, ак сеткилдиг сүнезиннер болур. *(С. Иргит)*

 1. Сөзүглелдин утказын бир-ийи домак-биле түңнеп чугаалаңар. **2.** Эки болгаш багай үлгедиглер дугайында чүнү билер силер, бо темага ажык чугаадан кылыңар. **3.** Сөзүглелде ажыглаттыңан антонимнерни тывыңар, автор оларны чүге ажыглаан деп бодаар силер?

109. Номчуңар. Чагырышпаан нарын домактарны тыпкаш, кезектерин айтыңар, оларның холбашкан аргаларын тодарадыңар.

Араттар мурнунда чиик-караны көргөн. Ол ындыг эвес чораан, дааш-шимээн чок, чыды харын чаагай. Бо чүү мындыг тартты апаарды?

Трактор!

Ол даргыраан-диргирээн чүве өске чүү-даа эвес, трактор деп оттуг-терге ол болган. Ооң кырында өске кым-даа эвес, Саванды хөөрээн-шуугаан, каттырган-хүлүмзүрээн чоруп орган...

Техника башкарып өөренири ындыг белен эвес херек болган. Беш-Мелдерде чүү боор, кырынга олуруптарга, боду-ла аралчаалап, саяктап эгелээр, чүгле дын быжыы билер. Аътты ажаап карактаары база белен болгай, аалга келгеш, салыптар. Ол-ла, кадар оъдуң оъттап ал, кара сууң ижип ал. Трактор ындыг эвес болган: чуур, чодар, суг, бензин, керосин кудар, моторун үргүлчү хынаар, үзээр-чаар, ээрилгелерин дыңзыдар, ийи хол өртең төш дег мат кара болур.

(К.-Э. Кудажы)

 1. Сөзүглелден ховар ажыглалдың сөстөрүн тыпкаш, оларның бөлүүн тодарадыңар. **2.** Контекстуалдыг синонимнерни айтыңар. **3.** Синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрниң кезектериниң кандыг арга-биле тургустунганын айтыңар.

§ 23. Үн аяны болгаш каттыштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар

110. Номчуңар. Нарын домактарда болуушкуннар кандыг янзылыг болуп турарын тодарадыңар. Оларның каш кезектен тургустунганын, холбаажып чоруур аргаларын айтыңар.

Частың, чайның чаагай чыды өрээл долду,
Чамбы-диптиң каас-шинии кыптып туру... .

Кара булут аяс дээрни дуглай алып,
Кадыр дагны, кашпал хемни туман шыптар.
Долгандыр-ла бүгү чүве караңгылап,
Доозазы муңгак кылдыр сагындырар.

Долу, чаашкын кагаан черни суггарып каар,
Дораан хүннеп, челээш чайнап, аязы бээр.

Дүвүлүг хат улуп-ла тур,
Дүшкөн будук козурай-дыр. (К. Чулдум)

Чагырышпаан нарын домактарда кылдыныглар чаңгыс үеде, дес-дараалашкак база сөөлгүзү баштайгызында кылдыныгның уламчылап турарын көргүзөр.

Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң **холбажыр аргалары:**

1. үн аяны;

2. каттыштырар эвилелдер (*болгаш, база*)

Оларның чамдыызы дораан-на одагланы берген¹, өскелери хондур тургузу баглаан аъттарның эзер-чонаан сойгаш, өртеп бергеннер². (Ш. Суван) — чагырышпаан нарын домактың кезектеринде кылдыныглар чаңгыс үеде болуп турар, олар үн аяны-биле холбашкан.

Хүн даглар бажындан хереп үнүп келди¹, кушкаштар амыраан дег өөрүшкүлүг мыжыраштылар². — чагырышпаан нарын домактың сөөлгү кезээнде кылдыныг мурнунда болган кылдыныгны уламчылап турар, кезектер аразында үн аяны-биле холбашкан.

Дүне сылдыстарның оттары хып турар¹ болгаш кижини амытанның удуур үези болгай². (М. К.-Л.)

Күштүг хат хадаан¹ база долу дүжүпкен². (Е.Т)

Бижик дөмдээн салыры:

Чагырышпаан нарын домактың кезектери үн аяны-биле холбажып чорда, оларны биче сек-биле аңгылаар.

Болгаш, база деп каттыштырар эвилелдер-биле холбажып чорда, биче сек-биле аңгылаvas.

111. Нарын домактарның кезектеринде кылдыныгларның кандыг янзылыг болуп турарын хайгаараңар, кезектерниң холбажып чоруур аргаларын тодарадыңар. Аңгылаан сөс каттыжышкынының лексиктиг утказын тайылбырлаңар.

Чындыр-Чалаңның мал-маганының хөйү-даа аттыг, эт-севиниң шыыраа-даа кончуг. (Е.Т.) 2. Кижидээрге бойдустуң төлү ышкажыл, төрөөн черивис бисти азырап, чемгерип турар⁴. 3. **Ыяш ишти** караңгылап, ээнзиргей апарган. (К.А.) 4. Дүне када мал⁶ кандыг-даа караңгыда кижиден дээр, оруун чандыр баспас чүве болгай, аъдымның аксын сула салыпкаш, ооң кара аайы-биле чоруп олур мен⁴. («Самб. ч.»). Сүлдөңөр бедик, чүрээңер дидим, бодуңар күштүг, холуңар дыңзыг болзун! (Ш.С.)

112. Номчуңар. Үн аяны-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактарны ушта бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, схемазын шыйгаш, домактың характеристиказын бериңер.

Адаа таламда даш коңгурт диди. Ынаар көре бердим, сайда хайыракан үнүп келген, сугже углап бар чор. Аа, дадай! Мени та канчап билбейн барган чүве. Арын изиңнээр, чүрек диртилээр, даш артындан көрүп ор мен. Сай кыдыында инек-караа чиндиңнээн соонда, улуг-бичелиг ийи бичии чүвелер хөкпеңейнип үнүп келдилер. үжелээ суг кыдыында бардылар. Иези хая көрнү-көрнү, хемни сүзүп кежипти. Суг ортузунга тура дүшкеш, база-ла хая көрүндү. Оолдары саадай берген. Эң бичези безерек ыт хире-ле, оозу ол-бо былдааш, сугже кирбейн тур. Оон улуу оозун доза маңнаар, сугже ыдалап турар байдалдыг. Дизээлешкен мөгөжиктер дег, шыңгы-шыңгы иткилежип, ыймакташкан соонда, ам-на ол чарыкче кежиптилер эвеспе. Сугдан үнүп келгеш, эң бичези, чаптанчыг чүве, силгиленир дээш, олура-даа дүжер.

Ол чарык эриктиг, төктүп чыдар сай, элезинниг. Иези оолап үнө бээрге, демги-ле улуу бичиизин соондан үзээлеп алгаш үндүрдү. үжелээ ынчаар-ла шуужуп алгаш, эзимче кире бээдилер.

Оолдарның улуу бичезин ажаап, карактажып, авазынга дузала-
жып чорууру ол-дур деп билдим. (О. Туң-оол.)

«Кижі бүрүзү өг-бүлезинге дузалажыр хүлээлгелиг» деп темага угаап
боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бижинер.

113. Тывызыктарны номчуңар. Чагырышпаан нарын домактарның
кезектеринде кылдыныглар кандыг янзылыг болуп турарын, кезектериниң
аразында холбажып чоруур аргаларын тодарадыңар. Чуруктар дузазы-биле
тывызыктарның харыыларын делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар.

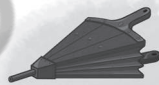

Ораным одунду,
Ногаан шуглак чаптылды.

Арзайтының бээр аксында
Ак-Адыг төрүп чадап чыдар,
Ону тудар кижі Узун-Караның
Ойталааш-Саргы чүве-дир.

Мен хой үстүм,
Хой инек үстү,
Инек чер үстү.

114. Болгаш, база деп эвилелдерни ажыглавышаан, бөдүүн домак-
тарны чагырышпаан нарын домактар кылдыр эде тургузуңар.

1. Хар чайы берген 2. Бүгү бойдус шимээн чок барган
3. Даштын кудумчуда ыттар-даа ээргилээр, 4. Шагаа байырлалы
чоокшулаан 5. Үе-шагның агымы дүрген 6. Азыраан малы-
даа арбын

§ 24. Удурланыштырар эвилелдер-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар

115. Домактарның долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, схемазын шыйыңар. Домактарда ажыглаан бижик демдектерин тайылбырлаңар. Эвилелдерниң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

1. Чаъс кутпушаан, ындыг-даа болза улуг кызаңнаашкын болгаш диңмирээшкин чоорту хүн үнер чүкче кызаңайнып, дириңейнип эрте берген. (С.ч.) 2. Хүн чүгүрүүнде кире берген, ынчалза-даа ам-даа изиг. (О.Т.)

Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң уткалары удурланышкак, чөрүшкек, бот-боттарыңа таарышпас янзылыг болур. Ынчан ол кезектерин **удурланыштырар а**, *ынчалза-даа*, *ындыг-даа болза*, *ынчалзajok*, *харын*, *ынчаарга* деп эвилелдер каттыштырар:

Чаңгыс каът соңгалар шилдериниң кыдыглары булуктаан¹, а чоғум шилдери хөлчok чараш хыраадан бүткөн чурумалдыг². (М.К.-Л.)

Чугаазы арай сөөрттүнчек¹, ынчалза-даа ооң аксындан үнген сөс бүрүзү салам дээрбе даш дег². (К.-Э.К.)

Оолакайлар биле Намзырайларның хой, өшкүзү холужуп калган¹, харын олар арбыны кончуг кылдыр көстүп чораан². (Ш.К.)

Бижик демдээн салыры:

Удурланыштырар эвилелдер-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактың кезектерин бот-боттарыңдан **биче сек-биле аңгылаар**. Биче секти эвилелдерниң мурнунга салыр.

116. Нарын домактарның кезектериниң аразында кандыг уткалар илереттинип турарын тайылбырлаңар, оларның холбажып чоруур аргаларын тодарадыңар. Домактарның долу сайгарылгазын кылыңар, схемазын тургузуңар.

1. А хая дээрге тын алыкчызы болур хамаанчok, дораанна өскерликчи туруштуу билдине бээр. 2. Тайгага мындыг дүннү эрттирери улуг одаг чаныңа безин белен эвес херек, ынчалза-даа чаңчыккан улуска барыктыг*. 3. Дүрген чыдып алгаш дыштан, а мен от салып, чем кылың. 4. Шыдал-күш-даа төнүп, дыштанып алыксанчыы кончуг, ынчалзajok ол бодун далаштырып-ла турган. (М. Жигжитов)

117. Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң уткаларын тода-радыңар, каттыжар аргаларын айтыңар, бижик демдектерин тайылбырлаңар.

1. Бо черге хой, өшкү, инек, сарлык, чылгы малды бистиң өгбелер азырап чораан, ындыг-даа болза бистиң кылып чораан үүлө-висти амгы үениң аныяктары чүге кылып шыдавазыл? (М.К.-Л.)
2. Айыылга таварышкан аңны азы кушту олар өлүрбөс, харын аңаа дузалаар. (С.А.)
3. Ол командировкадан келбээн болгай, ынчанмыже кым ооң бажыңын одап кааны ол? (С.С.)

 118. Номчуңар. Домактарның предикаттыг төптөрүн тыпкаш, кызыгаарын тывыңар, холбажып чоруур аргаларын айтыңар. Сөзүглелдиң уткасын ажыдарыңга чагырышпаан нарын домактарның ужур-дузасын айтыңар.

Шакпас чыланны улус чылан деп безин адавастар. Ооң аксында диштери улуг эвес, чидиг-чидиг, күскени-даа, куштарны-даа тудуп чиптер, кешти оя ызырыштар болур, ынчалзаяк диштеринде хоран чок, ону кижин көңгүс тоовас. Чаны-биле эртерге, дылын азы шиш джигин көргүзүп чыдарлар, ынчалза-даа олар кижин шагарлар эвес.

Сиген кезери, эң ылаңгыя хөпээннээри меңээ байырлал-биле дөмей-ле. Бо удаада база халып тур мен. Сиген кезикчилери ырап чоруй баргылаан, чүгле бистиң Бровко дээр улуг кара ыдывыс хөпээн кырынга сөөк хемирип чыткан.

Бир хөпээнче шурай бергеш, хенертен коргуп тура халаан мен. Бир-ле соок чүве мээң холумга чылбыраш дээн. Кончуг улуг шагар чылан ходуюп туруп алган, менче шураарыңга белен тур.

Халып ыңай болбайн, чыланның шимчеш кылбас улуг караанче магадап кайгап алгаш, шуут-ла көжүп калган тур мен. Оон бичии саадаан болзумза, өлгеним ол. Ынчалза-даа Бровко хөпээн кырындан чыланче согунналдыр шурай берген, ол ийиниң аразында өлүмнүг демисел эгелээн.

Ыт чыланны ызырган, холдары-биле черже чыпшыр баскылаан, а чылан ыттың хаайынче, хөрээнче болгаш иштинче шап чыткан. Үр-даа болбаанда, көөрүмге, шагар чылан черде үзүк-үзүк апарган чыдыр, а Бровко маңнап чоруткан хевээр-ле чиде берген.

Элдептиг чүве, ол хүнден эгелээш Бровко читкен, кайнаар чоруй барганы билдинмээн.

Чартык ай хире болганда, ыдым көңгүс арган, ынчалза-даа кадык чанып келген. Ачамдан айтырарымга, чылан шапканда чиир эм оътту ыттар билир чүве дээр чораан. *(К. Ушинский)*

119. Чедир бижиир эдертиг. Сөзүглелде чагырышпаан нарын домактарның кезектериниң холбажып чоруур аргаларын тодарадыңар. Болушкуннарның кандыг янзылыг төнерин улаштыр чогааткаш, Эрес-оолдуң мөзү-шынарынга хамаарыштыр түннелден үндүрүңер.

Оолдар кургаг сайда улуг остан* агбандылар* чыып алгаш, шокар чевинге чүктээр деп турда, дужунда шырыш чыжырганалар аразындан көк бөрү ой-кый-даа чок оолдарже хөме-ле шурап орган.

Оолдарның улуу Эрес-оол чаа-ла он бирлеп чораан. Хөөкүйлер бөрүден кортпайн канчаар, харын кончуг кортканнар, ынчалза-даа олар араатанга анаа-ла амайланып дүжүп бербейн, ооң-биле өлүм-нүг демиселче кирипкеннер. Эрес-оол дуңмазын шаптараазынның озаң кырынче чедип үндүрүпкен, боду хүүрек сывы дег, куу ыяш туткаш, бөрүге удур белеткенип турупкан.

Бөрү Эрес-оолдуң анай кежи самдар чучааның чеңнерин ора соккулап каапкан болгаш оң холунуң кырызын азыг диштер шыймактапкан болган. Ынчалза-даа оол бодун бичии-даа бодаван, ол чүгле дуңмазын-на хопталап, оозун-на араатандан карак кызылы-биле камгалап турган... *(М. Эргетии-биле)*

§ 25. Аңгылаштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар

120. Номчунар. Аңгылаштырар эвилелдерлиг домактарны ийи аңгы одуругга ушта бижиңер: 1) чаңгыс аймак кежигүннерлиг бөдүүн домактар, 2) чагырышпаан нарын домак. Бижик демдектерин салганын тайылбыр-лаңар.

Аът дужа-келбиже чүткээш, бирде хөртүкке кадалы бээр, бирде оңгарже-даа дүже бээр. *(О.С.)* 2. Бо сууржугашта бирде сайгылгаан хүннээрелтелдир чырыыр, бирде чырыш дээр чүве-даа кижии караанга көзүлбес. *(М.К.-Л.)* 3. Чамдыкта Мөңгүн-Тайганың агаары аянны кончуг аязып, чылый-даа берген турар, чамдыкта кончуу дегет хадып, соой-даа берген турар. *(К.-Э.К.)* 4. Доржунуң каты чамдыкта кижилерни бодунга дораан ижиктириптер, чамдыкта чаңгыс көргөн

чүвезин дораан сиңирип алыр чүткүлдүг кижиге турган. (Ч.О.)
5. Кудай-дээривистен бирде чаъс тө кудуп, бирде хар дүн-хүн дивес уруп туруп берген. (О.С.) 6. Эрте дээр хөделгени эки бе, азы ам-даа хүн чылзып, тыртылып олураар бис бе? (С.А.) 7. Азы соок сугга чаңчыга бергенивис ол бе, доңмас-даа апарган бис. (Г.М.) 8. Анаа олурбайн, чок болза дүрген онаалгам кылыйн, чок болза номчуттунайн.

Чагырышпаан нарын домактарның кезектери болушкуннарны солчуп турар кылдыр, азы бирээзи болур, а өскези болбас кылдыр илередир болур. Нарын домактың кезектери *азы, ийикпе, ийикпе азы, бирде — бирде, чамдыкта — чамдыкта, чок болза — чок болза, бир болза — бир болза* деп аңгылаштырар эвилелдерниң дузазы-биле холбажыр:

Чаа-ла беш шак болду¹ азы үениң чылбазы ындыг болганы ол бе?² Кышкы аргага бирде койгун изин-даа көрүп каар сен¹, бирде истер улуг аңнарны-даа болур².

Та чаъс тө кудуп келир¹, та хат ону үзе шаап кааптар².

Сактып алыңар! Нарын домактың кезектерин **-даа** деп артынчы база холбаштырып болур, ынчан оларның аразынга **биче сек салыр**.

Шаараш аргада хыраа өттүр шиви-даа ногаарарып көстүр¹, дош адаанда хемчигеш суу-даа кылаңнаар². (И.Б.)

Бижик демдээн салыры:

Чагырышпаан нарын домактың аңгылаштырар эвилелдер-биле каттышкан кезектерин бот-боттарындан **биче сек-биле аңгылаар**. Биче секти эвилелдерниң мурнунга салыр.

Чагырышпаан нарын домактың кезектери аңгылаштырар эвилел-зиг сөстөр-биле каттышкан болза, **биче сек-биле аңгылаар**. Биче секти нарын домактың бирги кезээниң соонга салыр.

121. Чедир бижир чогаадыг. Номчуңар. Чагырышпаан нарын домактарны тыпкаш, кезектериниң аразында уткаларын тодарадып, холбажып чоруур аргаларын айтыңар. Домактарда бижик демдектериниң ажыглалын тайылбырлаңар. Сөзүглелде болушкуннарны улаштыр сайзырадып, тоожушкун хевиринге кыска чогаадыгдан бижир.

Үгекте бичии дүктүг куу амытаннар шимчеп чытканнар. Олар дүргектерге дөмей болган: бирде частып, бирде дедир дүрлүп турганзыг, дүргек бүрүзүндөн бичии өбегер чүң шөйлү берген — кудуруктар ол. Дүргектерден чымчак селбегер кулактар халбаңнашкан. Эниктер бирде амыр-соксаал чок кыймыңайнчып, бирде бот-боттарының кырынче халбактанчып, сыыңайнчып-ла чытканнар...

122. Эртем стилинде бижиттинген сөзүглелди номчааш, октаргай, бойдус, үе-шаг дугайында билир чүүлдеринерге даянып, тайылбырны улаштыр тургузуңар. Ажылыңарга аңгылаштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактардан ажыглаңар. Олар сөзүглелге кандыг утка-шынар кирип турарын тайылбырлаңар.

Чер борбак хевирлиг. Өртемчей делгеминде шимчеп турар тело бодунуң тыртыжышкынының күжү-биле борбая бээр. Хүннү долгандыр оруу эллипс хевирлиг. Хүн биле Чер аразы 149 597 892 км, азы ол хемчээлди бир астрономнуг эге хемчег дээр. Чер Хүннү бир дескинерге, бир чыл болур, чылдың иштинде шагның дөрт эргилдези солчуп эртер.

123. Нарын домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылгаш, схемазын шыйгаш, характеристиказын бериңер.

1. Оларның аразында туматтардан өш-өжөөн негээн, ажык-кончаа эрөөн, азы кайы-бир аймактың шерииниң дайынчыларынга кандыгла-бир чылдагаан-биле кыстырып, кызагдаттырган дээш, кандыг-даа кижиге бар. (Ш.С.) 2. Үе эрттирип турбайн, чок болза дүрген шупту шапкылажып ораалыңар, чок болза чаңгызывыс барзын. (Б.О.) 3. Азы иелээн шын бе, азы иелээн меге бе? (Е.Т.) 4. Тудугда чамдыкта хирээ-даа дагжаар, чамдыкта кижиге-даа алгырар. (О.С.) 5. Кежээки ыржымда Гуровтуң кабинединге чок болза кичээлге белеткенген уругларның үнү дыңналыр, чок болза ресторанда романс ийикпе орган дыңналыр. (Н.Г.) 6. Азы сугга чаңчыга бергенивис ол бе, азы хүн бисти чылытканы ол бе? (Г.М.) 7. Аът дужа-келбиже бирде хөртүкке-даа кадалы бээр, ол бирде оңгарже-даа дүже бээр.

8. Өжээргел-даа, ынакшыл-даа өглөвөстөөн,
Өөрүшкү-даа, кударал-даа эргивөстөөн,
Сеткил-хөңнүм деңзизиниң ийи таваа
Сербөөдөөн дег көжүп калган, куп-ла куруг.

124. Аңгылаштырар эвилелдерден ажыглап тургаш, чагырышпаан нарын домактардан чогаадыңар. Ийи домактан шилип алгаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

§ 26. Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы

Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылырынын **чуруму**:

1. Нарын домактың схемазы, хевири.
2. Домактың предикаттыг төвүнүң саны.
3. Кезектериниң аразында холбажыр аргалары.
4. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле хевири.
5. Эмоционалдыг аянының аайы-биле бөлүү.
6. Нарын домактың кезектериниң аайы-биле сайгарылгазы:
 - а) чугула кежигүннерниң аайы-биле хевири;
 - б) ийиги черге кежигүннер аайы-биле хевири;
 - в) утказының аайы-биле долу, долу эвези;
 - г) нарынчыттыг азы нарынчыттынмааны.

Үлегери:

Арганың ишти имиртиң апарган¹ болгаш ыыт-дааш-даа намдаан².

1 болгаш 2

(Чагырышпаан нарын домак, 2 кезектиг, кезектери болгаш деп каттыштырар эвилел дузазы-биле холбашкан, медээ домаа, анаа домак).

- 1-ги кезээ — 2 составтыг, делгеренгей эвес, долу, нарынчыттынмаан;
2-ги кезээ — 2 составтыг, делгеренгей эвес, долу, нарынчыттынмаан.

125. Номчунар. Чагырышпаан нарын домактарны ушта бижип алгаш, морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Суурнуң артынга шыкка Диис оолдары-биле кады омак-хөглүг ойнап турган. Часкы хүн караа чылыг, бичии өг-бүле иштиниң өөрүшкүлүү-даа хөлчөк.

Хеп-хенертен бир-ле улуг ала Эзир дээрден хииледир шүүргедеп баткаш, бичии дииспектерниң бирээзин теве-ле берген. Иези Диис Эзирден барып сирбектенипкен, атчыр-датчыр демисел-даа эгелээн.

Диис шыгырт турупкан, ынчанмыже ол сөөлгү күжүн чыггаш, Эзирни сы муна берген. *(Тоолдан)*

126. Немелде онаалгалыг эдертиг. Нарын домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Кичээнгейлиг номчааш, сөзүглелдин утказын эдерти бижіңер.

Ачам меңээ ийи ном садып берди. Чуга номнар. Чаражы кончуг. Бажыңывыска чедип келгеш, ачам номнарны топтап көрүп олур. Номнуң бирээзин элээн ажып чоруй, ол мынча дидир:

— Көге-буга чуруп каан-дыр көрөм, Буян. Ону тайбыңның кужу джип турарын билир сен ыйнаан?

— Чүге? — деп удур айтырдым.

— Чүге дээрге ол кем чок куш-тур. Тайбың чурттаарын күзээр. Сен дег бичии чаштар чокшуп-содаалашпайн, эп-найыралдыг чоруурун күзеп чоруур. Көге-бугаларга ынак болуп, оларны камгалажып, карактажыр болза эки. Оларны хойгузуп, сывыртавас, харын чемгерер болза эки. Кыжын соокта оларга чем тып чири берге. Черле ынчаш амдыгааштан эгелеп төрөөн чериниң аң-меңин, кужун камгалажыр болзунца чогуур — деп, ачам чугаалады. *(Е. Бады-Мөңге)*

§ 27. Чагырышпаан нарын домакка катаптаашкын

127. Номчуңар. Чагырышпаан нарын домактарның сөзүглелди тургузарыңга ужур-дузазын, сөзүглелдиң хевирин тодарадыңар.

Час — шагның дөрт эргилдезиниң эң-не онза үези. Ону кым чүү деп маргыжар боор.

Бистиң чуртувуска болур частар дыка чагаай, кижиниң сеткил-сагыжын ындындан хайындырып кээр. Ыяштарның бүрүлери чиңгир-ногаан, салгын олардан оюн эреп чайгагылаан. Арыгның иштинде каш чүзүн куштар чиңдейндир алгырышкан, ооң иштинде даңгаар эртен эдер кара дуруяаның үнү кыңгырткайнып турар. Өткүт үннүг бора хек деп кайгамчык куш эктин чайгаан, ында-мында аянныг кылдыр эдип тургулаар. Янзы-бүрү өңнүг чечектер черниң кырын каастап, чашты берген чыдар. Частың бо бүгү байдалдары каттыжып кээрге, ооң магалын, кайгамчык чагаайын кижини сөс-биле четче сөглээр аргажок, кончуг чурукчу кижини-ле ону чуруп көргүзүп шыдаар боор.

(О. Саган-оол)

128. Номчуңар. Нарын домактарны тыпкаш, кезектерниң холбашып чоруур аргаларын тодарадыңар, оларда бижик демдектерин тайылбырлаңар. Кандыг хевирниң сөзүглелин тургузарыңга чагырышпаан нарын домактарның таарымчалыг болганын тайылбырлаңар. Сөзүглелде ажыглаттынган эвилелдерниң күүседип турар хүлээлгелерин тодарадыңар.

КУСКУ АРГА

Эзим иштинде дыт, хадың, шиви ыяштар узун суук кылдыр үнгүлээн, оларның аразында мыйгак-хараганнар шырышталы берген тургулаан. Черниң кырын чиңгистер болгаш киш-кулаа чиндийтир шып алган, оон чаагай чыт аргада тарап, сиңниккен турган.

Дыттарның болгаш хадыларның бүрүлери төктүп калгылаан, арктаннары бичии шимчээшкинден-не ожукталып бадып турганнар. Ынчалза-даа селбегер пөштерниң болгаш шилгедек шивилерниң бүрүлери канчалбаан-даа, күскү өскерлиишкиннер оларга хамаанчок чүве дег, бир дески кара-ногаан апарган турганнар. Пөштерниң селбегер будуктарының баштарында тооруктар ийи-ийи, үш-үш кылдыр кожалажышкан, чамдыктары чаңгыс-чаңгыс бооп алган, арай бадагар-бадагар апарган турганнар. А шивилерниң чочагайлары сүвүр-сүвүр апарган тургулааннар. Пөштерниң бирээзиниң бажында кээрген олурупкан, сүвүр хаайы-биле тоорукту карттап, ооң сайын ол-ла черинге үрүднөп чип олурган, оон ыңай-бээр көргүлээш, арай кургамзык кылдыр чыргырады алгырыштарга, ооң ол алгызы арганың иштин бир кылдыр чаңгыланып тарап турган. Кээрген бир-ле чүве сураа дыңнааш, азы бир-ле амытанны көргөш, оон сестип алгырар боор чүве-дир. *(О. Саган-оол)*

129. Чагырышпаан нарын домактарның кезектеринде кылдыныглар кандыг янзылыг болуп турарын тодараткаш, сөзүглелдиң хевирин айтыңар.

Бис суурга чурттап турган бис. Бистиң соңгавыстың дужунда шынаа бар, ында частып орап эмге-санчок сарыг чечектерден бүгү шынаа алдынналып чыдар.

Бир-ле катап балыктап бар чыткаш, шынааже көрө кааптым, ол алдынналчак эвес, а ногаан апарган болду. Дүъш үезинде чанып ор мен, элдеп-ле чүве, шынаа база катап алдынналы берген тур. Оортан-на мен ону топтап көрүп-ле эгеледим. Шынаа кежээликтей база-ла ногаарара берди. Ынчаар орта мен ынаар баргаш, ол сарыг чечектерни сонuurгай бердим, олар калбак кулакчыгаштарын хавырылдыр тыртып алган бооп-тур. Эртең хүн үнүп кээрге, сарыг чечектер частып кээр, ынчан шынаа база катап алдынналчак апаар чүве чорду.

Оон бээр-ле сарыг чечек бистиң сонuurгаар чечектеривистиң бирээзи апарган, чүге дээрге ол чечек кежээликтей бичии уруглар бистер-биле деңге удуп эгелээр болгаш эртең бистиң-биле кады туруп кээр. *(М. Пришвин)*

  130. Чагырышпаан нарын домактарны чечен чогаалга чедимчелиг ажыглаары — дылдың база бир уран аргазы» деп темага угаап боданышыкын хевиринге кыска чогаадыгдан бжиңер. Номчаан чогаалдарыңарның бирээзин шилип алгаш, шак-ла ындыг аттыг эртем-шинчилел ажылындан чорудуңар, ажылыңарны эртем-практиктиг конференцияга камгалаңар.

ЧАГЫРЫШКАН НАРЫН ДОМАК

§ 28. Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактың туружу

Утка болгаш грамматика талазы-биле каттышкан, бирээзи өскезин тайылбырлап чоруур ийи кезектен тургустунган нарын домактарны **чагырышкан нарын домак** дээр.

Чагырышкан нарын домак **кол** болгаш **тайылбыр** деп кезектерден тургустунар. Тайылбыр кезек кол кезекке чагыртыр болгаш ооң айтырынга харыылаар, кол кезектиң кандыг-бир кежигүнүн азы сөс каттыжышыкынын, чок болза бүдүн кол кезекти тайылбырлаар:

(Дээр көгерип чырыыр)¹-га, [Чеди-Хаан сылдыс чоорту өшкөн².] (Ч.О.)

Тайылбыр домаа

Кол домаа

Тайылбыр кезектерниң **янзылары:**

1) **Кол сөстүң:** (Кым орай удуур)-ул¹, [ол эрте туруп шыдавас]².

2) **Немелдениң:** (Театрга шии болур)¹ дээрзин [чарлалдан номчудум]².

3) **Тодарадылганың:** (Чечек суггарган)¹ [уруглар хөглүг каттырышкан]².

4) **Байдалдарның** тайылбыр домактары элээн каш:

а) **үениң** тайылбыр домаа: (Биче дүш чедип чор)-да¹, [изип келген]².

б) **кылдыныг аргазының:** (Оът-сиген хөлбеңнедир үнүп)¹, [чайдаа дүшкен]².

в) **деңнелгениң:** (Чоннун дески эвези дег)¹, [кижилер база чаңгыс аай эвес]².

г) **туруштуң:** (Орук баштыңчызы Дезиг-Ала кайнаар углаар) болдур¹, [хой ооң соо-биле ынаар чоруп олулар]².

д) **даар байдалдың:** (Хат хадып кел)-зе¹, [соңгаларың хаап алыр сен]².

е) **чөрүлдээниң:** (Чындыр-Чалаң боду чеже-даа бай бол)-за¹, [кара ажыл кылырындан ол черле чалданмас кижиги]².

ж) **чылдагаанның:** (Чоогунда одар-белчиирлиг черлер ховар бол) гаш¹, [аалдар база аңаа хонмастаан]².

з) **сорулганың:** (Чаа сагган сүттү иривезин) дээш¹, [демир доскаарларга долдур-долдур куткулап каан]².

 131. Номчуңар. Кол домактардан азы оларның иштинде кежигүннерден айтырыглардан салып тургаш, тайылбыр домактарның кандыг янзылары сөзүглелде ажыглаттынганын тодарадыңар. Сөзүглелдин утказынга болгаш даамалдың бодалдарынга хамаарыштыр ажык чугаадан чорудуңар. «Бойдустуң кежиин шын четтирери» деп темага угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бижичер.

Хат-чотканныг берге час эрткен. Часкы когурумга* арга даамалының кылын хүрең шырайы соокта шондурган бүрү ышкаш, аажок³ куурара берген чоруп турган.

Ам чылыг шаг дүжүп, чымчак сиген үнүп келгени-биле даамалдың арын-шырайы өң кирип келген.

Тайгада тооруктарның болгаш кат-чимистерниң үнүжү эки болур хевирлиг. Пөштер баштарында эмгежок кушкаштар хонгулапкан чүве дег, тооруктар чевирт көк чүве.

Кат сыптарының суг чинчилер дег ак чечектери оран-делегейни бир кылдыр чаттына берген.

Энир чылын Севээндейниң каттаан чери өртке чирткен чүве ышкаш, кууларып калган. Чоогундан келгеш көөрге, чүгле энир чылын комбайнга таварышпаан ийикпе, азы чаа үнген сыптар ындамында өскүссүрөй бергилээн, ногаарарып көзүлгүлээн.

«Севээндөй бичии штраф төлээн боордан башка, кандыг-даа шыңгыы кеземче албаан. Бойдуска чаңгыс өг-бүле бо хире когарал чедирер-дир көрбөс бе! Мындыг делгем аяндан, кат эки үнген болза, та чеже доскаарны долдуруп алып турган. Биске ниитизи-биле төтчөглекчилерниң үүлгедиглерин кончуг чиик көрүп турар» деп бодалдар даамалды дүвүрөткен. (М. Эрген)

 132. Шүлүктен алдыгдан үзүндүлөр нарын домактардан тургустунган дээрзин бадыткап, кезектерин айтыңар. Тайылбыр домактар кол домактарның кайы кежигүнүн тайылбырлап чоруурун тодарадыңар. Көжүргөн уткада ажыглаттыгдан сөстү тывыңар, ол дылдың кандыг чурумалдыг аргазын тургузуп чоруурул?

Бораанныг хат улуп келир соок кыжын
Бора-хөкпеш² чаа төккөн сүрээ* дилээр...

Кажар дилги торлаа кедеп үнер душта,
Караңгылап, сыннар сирти көзүлбестээр²...

Хырбачадан доораан быдаа хайнып турда,
Кызаа-тоглар сылдыстарже ужуккулаар²... (А. Бегзин-оол)

133. Ийи кижии аразында чугааны чүү дээрин сактыңар. Аңаа бижик демдектерин салырын тайылбырлаңар. Чагырышкан нарын домактарны тыпкаш, кол кезээнден тайылбыр домакче айтырыын салыңар.

Ачазы оглунга өлүг, дириг суг дугайында кандыг тайылбыр берген деп бодаар силер? Чагырышкан нарын домактардан ажыглавышаан, харыы-нарны кыска сөзүглел кылдыр тургузуңар.

Бертен Доржукай бодунуң оглу Петя-биле улуг маргылдаа үндүргеннер.

— Эрткен кыжын дош кырынга суур чурттакчыларының хөй боктар төккени-биле хем дыка хирленип, балык-байлаң өлүп-хорап турган. Келир кыжын ынчаар бокталдырза, суунга дырбаш дээр чүвө чок, өлүгленир хем бо.

— Суг канчап өлүр чүвөл, ачай?

— Бокталдырар болза, бичии хемниң суу өлбөй канчаар.

— Суг черле амы чок бойдуска хамааржыр деп өөрөнгөн бис.

— Багай өөрөнгөн-дир силер, оглум! Делегейде суг дег дириг бойдус чок. Ол чүглө боду дириг эвес, а өске бүгү бойдустан шуптузун тынгарып, диргизип турар.

— Ынчаарга сен өлүг суг көргөн сен бе, ачай? Меңээ база көргүзүп көрөм!

— Көрбөс боор бе! ... (М. Эрген)

134. Номчуңар. Афоризмнерни тургузарыңа кандыг домактар таарымчалыг болганын сайгарыңар. Кол домактарны тодараткаш, тайылбыр кезээнге айтырыглардан салыңар. Үстүндө дүрүмге даянып, кандыг тайылбыр домактарлыг нарын домактар ажыглаттыңанын айтыңар. Афоризмнерниң утказыңа хамаарыштыр ажык чугаадан чорудуңар.

Кым дыңнап билбезил, ол орта чугаалап база билбес. (П. Таранов)

Кым чашпаалап билирил, ол нүгүлдеп база билир. (Наполеон)

Кым хөй чугааланыр-дыр, ол эвээш боданыр. (Досси)

Кым чугаалап шыдавас-тыр, ол албан-ажылынга депшип шыдавас.
(Наполеон)

Кым чүнү-даа билбезил, ол эвээш чүүлүн катаптаарынга ынак.
(Т. Фуллер)

Кым-на харысалгадан коргар-дыр, ол удуртукчу болуп шыдавас.
(М. Торез)

Кым үениң үнезин билбезил, ол алдарлыг болур кылдыр төрүт-
түнмээн. (Л. Вовенарг)

Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактың туружу

135. Домактарның долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Шаандан тура көшкүн арат тыва чоннуң
Сагып келген төрөлзирек чаңчылы бар:
Аралаштыр хонган аалдың кожун чежип,
Аккыр сүттүг шайын кудуп таныжарлар. (А. Бегзин-оол)

Тайылбыр домактар кол домактың мурнунга, ортузунга туруп болур:

1) (**Бир эвес оран-делегей кыдыынче чоруй баар болзум**)-за¹,
[бо сылдыстар көстүр ирги бе?]² (Ш. С.)

2) [**Кара-Баштыг биле Тоорук**]-, (**хүн караа дөргө тур**)-да², кээр эвесле¹. (Ш. С.)

Чамдыкта тайылбыр домак кол домактың соонга туруп болур:

3) [**Мээң өөрүм база ындыг**]¹: (**келир үениң башкылары найысылалга өөренип турган үезинде чаа солун чүүлдерни эрттирбезин кызарлар**)². (Б. К.)

136. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Тайылбыр домактарның туружун тодарадыңар, схемазын шыйыңар.

1. Үстүү-Артка, хүн элээн бедий бергенде, чедип келгеннер. (Ш.С) 2. Сен келир үениң башкызы болгай сен, дуңмам, чогаал биле уран чүүл холбаалыг дээрзин билир сен. (Б.К.) 3. Студент кижичерле аажок сонуургак болур чүве: делгелгелер, чаа шиилер, солун кино,

концерттер дээш-ле, халып тургаш, үе-даа эрткенин билбес боор. (Б.К.) 4. Эңмек туруг баарында агып чыдар хая чугу кижн санап четпес чылдар дургузунда кырында хая тиинден дамдылап келген. 5. Аң-меңийи-чаңгыс чылгап турган истер база долу. (Э.Д.) Чаъс келгелекте, чер дөгүп алып дээш, аъдымны үргүдүп, дүрген-дүрген чоруп олур мен. (С.ч.)

137. А. Бегзин-оолдун шүлүктөрүнөн үзүндүлөрүн номчунар. Чагырышкан нарын домактарны тыпкаш, ооң кезектерин тодарадынар, айтырынын салынар. Тайылбыр домак кол домактын кайызында турарын схемага көргүзүңөр.

«Кадыргыны сүргөн мыйыт аскымнааштын,
Кадыр элге моңнавыткаш² моорап калган!
Тайбас кылдыр бөргүм-биле көвеглээштиң
Таваар уштуп алган-дыр мен, оолдар» деп
Балыкчылар суглук чокка сала кааптар.

Саарыгже чаңгыс катап октаарга-ла,
Чартык кулаш бел-даа келгеш, чемнепкен боор.
Чакпазындан ала-соора алгалакта²,
Ядарааны чирлип чоруй барган-даа боор.

 138. Сөзүглелди номчааш, «Бойдуска хумагалыг болуру деп чүл ол?» деп темага угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бжиңер. Чагырышкан нарын домактарнын схемазын тургузунар, характеристиказын бериңер.

ДИРИГ ТУРАСКААЛ

— Эх, Кара! Сен таптыг билип ал. Мен ышкаш мындыг, бойдуска хумагалыг бол. Кижн дээрге бойдуштуң төлү ышкажыл, төрөөн черивис бисти азырап, чемгерип турар. Ооң аң-меңи, балык-байлаңы, кат-тооруу-биле амыдырап, кара хөрсүнүңгө тараа тарып чип турар-дыр бис. Бойдус ядаравазын, ооң эртинге-байлаа элбек, хөй болзун дээш, мынчап чоруур кижн-дир мен ийин. Бо Хемчикке келген кижн бүрүзү-ле бир-ийн пөштү тарып олуртуп турган чүве болза, маңаа шагда-ла пөштүг кара арыг шииледир хадып турбас бе. Улустуң ону чедир бодавазы харааданчыг-дыр ийин, Кара.

Хемчиктен балыктап алгаш чоруурда, даайымнын боошкунга эккелген тооруунуң сайын эрик кырында шык, чымчак кара довурактыг черге тарып каан бис. А оон чоруптарда, кижим арыгдан

быжа берген чыжыргана кадын соруп чээш, ооң үрезинин демги-ле пезүнге бооп алган.

— Күзүн тайгаже диинчеп үнгеш, бо чыжыргана үрезинин Сайлыг-Хемниң унунга тарып каар бис...

Оон бээр үр-ле үе — чартык чүс ажыг чылдар эрткен. Даайым ашак шагда-ла чок. Бир-ле катап күзүн диинчээш, Сайлыг-Хемде даайымның чадырының орнунга бардым. Хем унунда кезек ортулукта чаагай үнген чыжыргана дээрге ана хоор-сарыг чүве! Ынчан даайымны сактып келдим. Хемчиктен ооң эккелгеш тарып каан чыжырганазы өзүп үнгеш, кат-чимизи сарыг-хоор апарганы ол болган. А Хемчикте ооң тарып каан тооруунуң сайындан пөштер өзүп үнгеш, мырыңай шыргай арыг апарган. Сөөлүнде ону улус «Пөштүг-Арыг» деп адай берген. Бойдуска хумагалыг ол кижиге бодунга дириг тураскаалды ынчаар тургузуп каан. (К. Аракчаа).

§ 29. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домактарның холбажыр аргалары

Тайылбыр домактарның кол домакка холбажыр аргалары:

1. Кожумактар:

а) падеж кожумаа (-га..., -ны..., -да..., -дан..)

(**Часкы үеде мыйгак-хараганнар чечектелип тур**)-да, [арга эдээ екпең кожаа-биле орааттынар]. (А. Х.)

$$\frac{\text{кажан орааттынар?}}{\downarrow \quad \times}$$
 (үениң т.д.)-да, [...орааттынар]

б) айтырыг кожумаа (-ыл...):

(**Хат кайнаар хадыыр**)-ыл¹, [булут ынаар көжер]²

$$\frac{\text{кайнаар көжерил,?}}{\downarrow \quad \times}$$
 (... кайнаар..)-ыл, [...ынаар көжер]

в) наклонение кожумаа (-гыже..., -за...):

(**Хат, чаъс эрт**)-киже, [майгын иштинге олурган бис]. (Ч. А.)

$$\frac{\text{кажанга чедир олурган бис?}}{\downarrow \quad \times}$$
 (үениң т.д.)-киже, [...олурган бис]

г) «кожумак + арт» (-за-даа, -га-даа...):

(**Авашкылар хөөрежип, дыка үр манаар**)-га-даа, [Илдирмаа келбээн]. (С.)

$$\frac{\text{канчаарга-даа келбээнил?}}{\downarrow \quad \times}$$
 (чөрүлдээниң т.д.)-га-даа, [...келбээн]

2. Эвилелдер дузазы-биле (бир эвес, чүге дээрге, чүге дизе, чүл дизе)

[Оон ыңай пароход чорбас], чүге дээрге (**хемниң фарватери шинчилеттинмээн**). (И.Б.)

чүге чорбазыл?
↓ ×
[...чорбас], чүге дээрге (чылдагааның т.д.)

3. Эвилелзиг сөстөр (кайда — ында, кайыын — оон, кайнаар — ынаар, кым — ол, кажан — ынчан...)

(**Тоорук кайда эки үнген болдур**), [диинң ында элбек болур]. (С.С.)
(...кайда...), [...ында...]

4. Эдеринчилер болгаш **холбаа сөстөр** (-биле, билек, дээш, ужун, төлээде, дораан, орта, соонда, деп, деп чүве, дээрзи...)
(Кезек хат хадаан) соонда, [база-ла хар чаап эгелээн]. (С.Т.)

кажан чаап эгелээн?
↓ ×
(үениң т.д.) соонда, [... чаап эгелээн]

5. Үн аяны.

[Тракторист, (**идик-хеви үс апарган**), шалыпкын хөделип тур.] (Э. Д.)

канчаар хөделип тур?
↓ ×
[...(кылдыныг аргазының т.д.) хөделип тур]

139. Бердинген үлегер ёзугаар домактарны сайгарыңар.

Үлегери: (Ырактан көөр)ге¹, [мөңгүннелчек үш дагның хүнге чайырланган кылаңнаажы каракты чылчырыктадыр]². (А. Ховалыг)

кажан?
↓ ×

(тайылбыр домак)-ге, [чылчырыктадыр]

2	кол домак
1	тайылбыр домак

1. Часкы үеде мыйгак-хараганнар чечектелип турда, арга эдээ өкпең кожаа-биле орааттынар. (А.Х.) 2. Өг-бүлениң эр ээзи тараа тарыыр чер чок болганындан өске улуска ажылдааш, ооң хөлезини-биле уругларын азырап чораан. (В.М.) 3. Ракета чырыткылаш дээр аразында, ол каш дакпыр быжыглаашкыннарны, чажырып каан үгер-бооларны болгаш танкыларны эскерип каан. (О.С.) Адашкылар ховуга кээрге, хонган суг дыка калбак черде чаптылдыр иштине берген чыткан. (М.Э)

140. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр кезектерниң холбашкан аргаларын тодарадыңар. Сөзүглелден контекстиг синонимнерни

ушта бижигер, оларны ажыглаан чылдагаанын тайылбырланар. Күштелдирер чадада демдек аттарын тывыңар, ажыглаттыңан аргазын айтыңар.

Каш хонук диңнээш, тайгадан бадыпкан мен. Ийи хүн улаштыр уруп кээрге, хар чода ортузу ашкан. Кайнаар-даа көөрге, ак-чайт.

Бир черге кылаштап орумда, мырыңай бут адаандан койгун тура халыды. Серт дээш, көрүп турарымга, чоогумда бөкпек шырышче харын дүвүлендир халып кирди. Боом белеткей туткаш, кайда барды моозу дээш, шырышты дескиндир дөгээлей кылаштап көрдүм. Чүве-даа көзүлбес. Ол дээрбектен койгуннуң үнген изи база чок, мындыг. Бо кандаай чоор дээш, шырышта койгун чашты берги дег черлерни ылавылап көрүп, база катап изим-биле дескинип кагдым. Кичээнгейни өскээр углаар дээш, оваарбайн барган чордум. Ам көргөн: майтак чүвең изи мээң дем эрткен изимде чыдар-ла болгай! Мурнумда аан! А бо мээң изимче дөө-ле шырыштан агаар-биле ужуп кээр эвеспе дээш, ол-ла изим-биле койгуннуң шырышче дем халып кирген изинге келдим. Пуу-хайт! Кулугуруң ол-ла изи-биле дедир үнгөш, мээң соом ызырты дескине берген. Ам билдинген. Ындыг эвес мону дээш, бир эптиг черге изимден хажызынче ырадыр шурай бергөш, дыт артынга чашты бердим. Ы-хы, саадаваанда-ла, койгун дөө-ле ак хар дег апарган өпеңнедип олур ийин! Мурнунда сезинчиг чүве-ле бар болган боор, чоокшулап ора, бир черге доктаагаш, ийи-буттап туруп алды. Бурунгаар харанып орда, мен база хараалга киере бээдим... Аа, черле чоп кончуг аас-кежиктиг койгун ийик, ол душта ожукка бастырган будук сыйлып бадарда, кижим чок, бурт-ла дээн!

«А, мону хей-ле кортук дээр, хей-ле мелегей дээр, ана бужар-ла дидим, бужар-ла кажар кодан-дыр мооңар, ха-дуңмам!» деп, соондан алгырып, чугааланып чыдып калган мен. *(О. Туң-оол)*

141. Тывызыктарның тургустунарынга чагырышкан нарын домактың кайы хевири таарымчалыг болуп турарыл? Нарын домактың кезектериниң холбашкан аргаларын тодарадыңар.

Ужу-кыдыы көзүлбес
Удазынның маңы хөй.

Өңү кара өреге
Өртемчейни шуглады.

Анай чаштар амыланыр
Аккыр чаагай ыдык-шиме. *(К. Чүлдүм)*

142. Бердинген схемалар ёзугаар чагырышкан нарын домактардан чогаадыңар.

1. () билек, [].
2. () деп, [].
3. (кайда), [ында].
4. [], чүге дээрге ().
5. []: ().

§ 30. Үениң тайылбыр домаа

Кол домактың кылыг сөзү-биле илереттинген сөглөкчизиниң база өске-даа кежигүнүнүң илередип турар кылдынынының үезин (кажан бооп турарын, болганын, болурун) көргүзөр болгаш *кажан? кажандан бээр, кажанга чедир? кайы хире үр?* дээн чергелиг айтырыгларга харыылаар домакты **үениң тайылбыр домаа** дээр:
кажан чирти-ле берди?

↓ _____ ×

(Өгге олурум)-да, [Ак-Чүрек хенертен чирти-ле берди] (О.С.)

Тайылбыр домактың **туружу** болгаш аңаа **бижик демдектери**:

1. Үениң тайылбыр домаа хамаарышкан кол домааның мурнунга туруп болур. Ынчан биче секти тайылбыр домактың соонга салыр:

Кезек чаашкын сидиредип эрткен соонда¹,

*Кедээр шаттар челээш-дуга сыргаланды*². (А. Бегзин-оол)

2. Үениң тайылбыр домаа кол домактың ортузунга турар тава-рылгада чагырткан кежигүнүнүң мурнунга чоруур. Ынчан тайылбыр домактың ийи кыдыынга биче сектер салыр: *Шончалайлар*¹, **хар эривейн чыдырда-ла**², *үнгүлөп келир чечектер*¹.

3. Үениң тайылбыр домаа кол домактың соонга туруп болур. Бо таварылгада биче секти тайылбыр домактың мурнунга салыр: *Маңаа, ыжык черге, олурар болган-дыр бис*¹, **чаъс эрткиже**².

143. Үениң тайылбыр домаа кирген чагырышкан нарын домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Схемазын тургузуңар.

Тываларны ырдан чүгле дүн биле уйгу чарар. Тыва кижии эзеңги теп, эзерге олурары билек, сыгыт, хөөмейи куттулуп кээр. өдээнге малынга төл-даа алысканда, аянны-биле алганып туруп ээлдирер. Хүрешке мөге-даа салганда, алгап кыйгырар. Оон туржук кадыр

даглардан чуглуп баткан кедергей шапкын хемнерин аъды-биле эжиндирип кешкенде безин коргар чүрээ чок, ырлап кежер улус-тур. (Ч. Чулдум)

144. Бөлүктөй ажылдаңар. 1) нарын домактарның схемаларын тургузар, тайылбыр кезээнче айтырыын салыр; 2) бижик демдектерин салгаш, тайылбырлаар.

1. Чуурга чазылдырар өйде куш дег чымыштыг амытан турбас. 2. Чер чырып келири билек оолдарына чемиш хайдынып ужуп-ла каар. 3. Даржылгалыг ажыл кежээки караңгы имир дүшкүже үргүлчү лээр. (М.Э.) 4. Аалдар чазын буга суун бадылары билек тараа тарыыр шөлдөрүн ээлчежип суггарып эгелээр. 5. Күш-шыдалы чедишпес улус эмеглежип шөлдөрүн ээлчештир суггарып алырлар. 6. Ыңаажыктың тараа суггарар ээлчээ келирге кожа аалдарның оолдары эштери-биле демнежип суггарып кирипкеннер. 7. Олар черле ынчаар чаңчыгып калганнар. (Е.Т.) 8. Чер кырынга кандыг-бир чон кажан тывылган болдур ол үеден эгелеп ол чоннуң өске чоннардан ылгалыр онзагай чаңчылы тыштып эгелээр. (М.К.-Л.) 9. Бичии уруглар көргөндө Эзирек шынап-ла сугдан оожум сиденден чавыс — чыткан хой тургуспас апаар. (С.) 10. Оол эмдик богбалар өөреди бергенде мырыңай эри хайны бээр. 11. Богба кырынга ол хонупкан соонда белең-селең чайлыр ужур-даа чок ана хырын ийинде чавана-биле дөмей шуут чыпшына бээр.

145. Домактың долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Тывызыктың харызын долузу-биле тайылбырлап бжиңер.

Тос каът торгу тоннуг мен безин доңуп чыдырымда,
Шалбаадайның Шалдаң-Каразы канчап чыдыр ирги? (К. Чулдум)

146. Чечен сөстөрү номчааш, уткаларын тайылбырлаңар. Оларның тургустунарына кандыг домактар ужур-дузалыг болганын делгереңгей кылдыр тайылбырлаңар.

Чаартырга — үүле чараш,
Чажырарга — илби чараш,
Чассыдарга — уруг чараш,
Чаңнаптарга — мөзү чараш,

Чарлаптарга — сөс чараш,
Шалбааарга — кулун чараш.
Дүн чокта, хүн чок,
Дүвү чокта, аас чок. (К. Чулдум)

§ 31. Үениң тайылбыр домааның кол домакка каттыжар аргалары

147. Үениң тайылбыр домактары кол домак-биле кандыг арга дузазы-биле холбашканын тодарадыңар, бижик демдээн тайылбырлаңар. Кол домактан тайылбыр домакче айтырыгларын салыңар.

Дөрт-беш базым ырап, дүүргениң мажызын аңдара басып чорда, чизир-чазыр, караш-кураш-ла дээн. Хайыракан ижээн эжиинден дыка ырак барып дүжөр орта, ашак серт кынынган уг-биле идии тайгаш, олура барып дүшкен. Ашак катап тура халып кээрге, адыг бир алгыргаш, ам халыырынга чаптанып келген. Карманда огун уштуп чорда, адыг удур халаан-на! Адыг боодан туткаш, шывыктаарда, аңчы боозу-биле катый ырак барып дүшкен. Тура халып чыдырда, боо диг дээн соонда, адыг оң талакы бажы-биле дүрүштүр барып ушкан...
(*С. Сарыг-оолдуу-биле*)

Үениң тайылбыр домактарының кол домакка каттыжар **аргалары**:

1) Падеж кожумактары (*бээриниң, турарының, үнериниң*):

Билип кээримге-ле¹, ачам кезээде аъттыг чоруур кижичораан².
(А.Х.)

Чамдыкта ынчаар чир-шоң дүжүп хөөрежи олурда¹, малмаганы эмзирип каапкан-даа болгулаар-ла болгай². (А.Х.)

2) Кызыгаарлаар наклонение кожумаа (-гыже...)

Соок улгаткыже¹, ачам кезек эштери-биле чылдың-на Чүглүг-Хөлден балыктаар турган². (А.Х.)

3) Эдеринчилер (*биле, билек, ыңай, бээр, чедир*). Олар тайылбыр домактың сөглөкчизинде падежтер кожумактары-биле кады чоруур:

Башкы сылдыс үнгенден бээр¹

*Барган изим тывылбайн баар*². (С.)

4) Дузалал аттар (*соонда, мурнунда, аразында, шагда, өйде, орта*):

Динмирээшкин чыжырт дээн соонда¹, чаашкын-даа сидиреди-ле берди².

148. Номчуңар. Домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Домактарда ажыглаттынган бижик демдектериниң ажыглалын тайылбырлаңар.

Кара-Богбам чанарын эндевээн чүве ышкаш, менче көрүп, оранып, бажын сунуп келирге, чаактарының аразын суйбап бердим. Ол бичии ырап бар чыда, «Байырлыг!» дээнзиг, киштей каапты. А мен ооң барааны читкиже, Доңмас-Суг уну киргиже, үр-ле көрүп алгаш турдум. (О. Сувакпит)

149. Хөй сектер орнунга кандыг кожумактар, холбаа сөстөр туруп болурун тайылбырлаңар. Үениң тайылбыр домактарының туружун тодарадыңар, бижик демдектериниң салдынганын тайылбырлаңар.

1. Чылгычы оглу Ойдуп эжи оол-биле кады **тайга тазыга** чылгы манап келир диген... бээр, каш-даа хонган. 2. Бир хүн, биче дүьш четкелек тур..., аът даваны чизирээн. 3. Бис база аъттар тот..., турар диштивис. Чайладыр ажылга турган малдар арган. 4. Тайга тазы чоокшулап келир..., хөрээн ишкээр дөгөп алган тайга бели бедии аажок апарган. 5. Ымыраа-сээк оожургаар...-ла, шынааже кирер бис. (Э.Д.) 6. Бок-сак чүүлдер дугайын сонуургажып олур..., үе эрткени билдирбейн барган. 7. Ында эң онзагай куш — сыгырга. 8. Ол дүн чоруктуг. 9. Даңны атсы ырлап келир. 10. Чүгле сыгыр даң бажында соксаар. 11. Ол соксаары ...-ле, талдың өске чурттакчылары хөгжүмүн улаштыра бээр. (К.А.) 12. Хүннү кара булут хөмүрертир бүргей апкан ... , хат-даа дүргектелдир хадып келгеш, ыяштарны салбараңнады силгий-ле берген. (А.Д.) 13. Баштайгы доңат дүш.... .. школаже кызыл-даван чоруур мен. 14. Кырган-авам меңээ хорадаан..., виноград сыгар бажыңга хонар мен, эптешкенивис... — катап-ла өрээлче көжүп кээр мен. (Н.Д.)

1. Аңгылаан сөс каттыжышкынының утказын тайылбырлаңар. **2.** 4-кү домакта омонимнерни тывыңар, омоним деп бадыткаңар.

150. Бижик демдектерин, хөй сектер орнунга чогуур үжүктерин салбышаан, домактарны дүжүрүп бжиңер. Кандыг бижик демдектерин салганыңарның чылдагаанын тайылбырлаңар.

Бир ле күск...р чайын Чодур ашак биле чаңгыс аал турувуста Дыртык-Чалаң өрезин негеп чедип келди

Мен даа карак кулак ба...ыраан аң меңге күш четпес а...арган мындыг арга чок болган кижидир мен Даштын бир мол...урга бар ч үе дир Ол казыра болгуже амдыгы чылга чедир маназыңарза кандыг ирги хайыраатым деп Чодур ашак айтырды

Ирей кадай ча...ып тейлеп турда ла оларның амыланып олурган ча...гыс инээн бызаа молдургазы биле сүрүп алгаш чорупту.

(С. Пюрбю)

151. Сөзүглелди номчааш, аңаа үндезилеп, боттарыңарның бойдуска, дириг амытаннарга хамаарышкан хайгааралдарыңарны тургузуңар. Тургускан сөзүглелиңерге үениң тайылбыр домактары кирген нарын домактарны ажыглаңар.

КУШТАР

Куштар — бойдустуң кайгамчык чаялгазы. Олар кижиге кедергей дузалыг. Куштар агаар-бойдустуң байдалын кижилерге баш бурунгаар медээлеп бээр. Шиижектер черге андаштанып, довурак буртуладырга, изиир. Торлаа аал чоогунга эдерге, дээр чүдөрээр.

Сааскан өг чанынга эдерге, аалчы келириниң демдээ. Орук кижизинге эзир азы дас деп куш таваржырга, чорук чогуур. Хек чүс катап эдерге, узун назынны оштап турар деп чон чугаалаар.

Кижилер эзир ышкаш хостуг, чоргаар, хартыга дег кашпагай болуксаар.

Куштар — бистиң өңнүктеривис. Оларны камгалаары — кижиде бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези.

§ 32. Немелдениң тайылбыр домаа

152. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Кол домактан тайылбыр домакче айтырыын салыңар. Нарын домактарның кезектериниң холбашкан аргаларын тодарадыңар.

1. Кижиде үрени каяа-даа чоруур, куш үрени каяа-даа ужар деп улустуң үлегер сөзүнде чугаалап кааны ышкаш, көңүс-ле аңгы-аңгы кожууннуң оолдары Аңгы-оол биле Буян кожа салган ийи орунга чурттаар кылдыр таваржып келгеннер. (С.) 2. Мээң ынак чурукчу чаңгыс чер-чурттуумнуң хүндүлээр чурукчузу Н.К. Рерих дээрзин ынчан билген мен. (Б.К.)

Чагырышкан нарын домакта **немелдениң тайылбыр домаа** кол домактың кылыг сөзү-биле илереттинген кижигүнүнге азы кол домакта немелде болуп чоруур сестерге хамааржыр болгаш чүнү? чүнүң дугайында? чүү чүвеге? чүден? деп айтырылгарга харыылаттыңар.

Кол домакка холбажыр аргалары:

1) **Холбаа сөстөр** (деп, дээрзин, дээрзинге, деп чүвени, деп чүвеге, деп чүведен, ужун, дугайын):

Эрте-бурунгу көжээ даштарга, хаяларда бурунгу кижилерниң чурумалдарын бижиктерин кым-даа үреп болбас. **Уруг-дарыг оларның чанынче чоокшулаарын** хоруур, **ыдыктыг деп** чон санап чораан. (А.Х.)

2) Падеж кожумактары (бээриниң, онаарының, үнериниң, углаарының):

Коңганың эртенги даажы **школада кичээл эгелээнин** медээлээр. А кежээкизи — өрт-халап болганын азы колхозчуларның **ниити хуралы болурун** медээлээр. (Н.Д.)

3) -ыл, -чык чергелиг кожумактар болгаш -тыр, -дыр, ийик, бе деп артынчылар:

Орук кыдыында чараш тураскаалдарны кым үрээнил, билдингир-ле ол черниң бодунуң-на ажы-төлү-ле болгай. (А. Х.)

Чанар хуусааң төнчүзүнге чедир каш хонук арткан-дыр, ону биске дыңнадыр сен, оглум.

4) Эвилелзиг сөстөр (кымны — ону, чүнү — ону):

Аржааннар дугайында солуннарга чүнү бижээнил, ону шупту улус номчаан болур.

Тайылбыр домактың туружу:

Немелдениң тайылбыр домаа туружу хостуг. Аас чугаага ол домактың соонга-даа туруп болур:

Сүмелеп көрүңер, **кандыг профессия амыдыралга эң-не ажыктыгыл.**

153. Номчуңар. Немелдениң тайылбыр домактары кирген нарын домактарны ушта бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Схемазын тургузуңар, холбашкан аргаларын тодарадыңар. Сөөлгү домактың утказын делгеренгей кылдыр тайылбырлап, аңаа хамаарыштыр ажык чугаадан чорудуңар.

— Дыка-ла хөй тараа тарыыр дээн-дир силер аа. Мынча хөй тарааны канчаар силер, кырган-аваң-биле силерге чаңгыс шаң-на тараа четпес чүве бе? — деп, уругларның бирээзи айтырган.

— Херек. Артыкшылдыг тараавысты малга орнап алып бис. Кырган-авам-биле энир чылын тараага орнап алган кызыраавыс ам кулуннапкан болгай. Ам база казыра-молдурга, хой-өшкүге орнап алып бис — деп, Ыңаажык ажыл-агыйжы хөөн-биле тайылбырлаан. Ооң чугаазында ханы бүзүрел барын эштери эскерип каан.

Шынап-ла, каш чыл эрткенде, кырган-авашкыларның кошкул-хөреңгизи хоомай эвес апарганынга Ыңаажыктың кады өскен эштери элдепсинмээннер-даа. Ол черле ынчаар болур уjurлуг дээрзин олар билирлер. Ажыл-иш дээнде амыр-дыш билбес кижиниң төккен дериниң чажыңы ындыг болур-даа уjurлуг. (Е. Танова)

 1. Сөзүглелден сан адын тыпкаш, утказын тайылбырлаңар. 2. Аңгылаан сөс каттыжышкынының утказын тайылбырлаңар.

154. Тайылбырлыг эдертиг. Номчааш, утказын эдерти бжиңер. Сөзүглелдиң кол бодалын кандыг нарын домак илередип турарын тодарадыңар, ооң утказын делгеренгей кылдыр тайылбырлап бжиңер.

ЭРТЕМЧЕ ЭГЕ БАЗЫМ

Багыр каш малын эдерип, көшкүн амыдыралга чаңчыга берген болза-даа, караа көзүлбес оглунуң келир үезин, ооң эртемче сундулуун бодааш, суурже чоокшулаар деп шиитпирлеп алган. Кара доңдак эртип, башкы хар чаап турда, ол Чаа-Хөдден ырак эвесте Шөгүрге чыткан Сандак ирейниң кырынче көжүп келген.

Кулаа дыыжы ирей баткан-чоктаан кижилерден Багырның хөгжүмге салымныг караа көрбес оглу бар деп чүвени мындаа-ла дыңнаан.

— Бо оолдуң човалаңын чиигедир талазы-биле мен элээн оралдажып көрейн, Багыр. Кижиге эш-ле херек ыйнаан — деп, ол бир-ле катап кожазынга сүмелээн.

— Ой, ынчанмайн канчаар, күжүр акым! Буян-на боор ыйнаан.

— «Эргээ өөрөнме, бергээ өөрөн» деп үлегер бар болгай. Ыяштан көвүдеди чарып каалы. Ол ону өгже дажыглазын.

— Канчап?

— Хендирден херип каай. Ону эдерти маңнап турар апаар, көөр сен. Кижиге амытанда беш медресел деп чүве бар болгай: угааны, караа, кулаа, чыттаар думчуу, сөс сөглээр дылы. Арткан дөрт медресели бүдүн-бүрүн боорда, амыр эвес эр-дир моң. Дыка муңгарава, дуңмам. Согур кижиге улуг эртемни чедип болур деп номда бижээн чорду. Бо оол черле анаа эвес эр-дир, эки кижизидер бис.

Күш-ажылга кижизидилге — кандыг-даа эртемче эге базым-дыр. Эртем кижиден тура-сорукту негээр. А тура-сорукту чүгле күш-биле чедип ап болур, амыдыралга сонуургалын база оттурар.

Шораан шөйүп каан хендирни эдерти кылаштааш, суглап-даа эккээр, ачазының чарып каан ыяжын дажыглаар, дөрге олуруп

алгаш, тараа дээрбелээр — кылбас-ла чүвези чок апарган. Күш-ажылга хандыкшаан тудум, ооң шугулу чидип, чазык-хөглүү аажок апарган. (*Ч. Куулар*)

155. Бердинген схемаларга тааржыр домактардан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. () деп [].
2. () дээрзин [].
3. () деп чүвеге [].
4. () дээрзинге [].
5. () -ыл, [].
6. () -дир, [ону].
7. () -ын [].

§ 33. Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери

Немелдениң тайылбыр домаа колдуунда кол домактың мурнунга чоруур.

1. Сөглекчизи *-ыл, -ил, -жык, -жик, -чык, -чик* деп кожумактарлыг; *-дыр, -дир, -тыр, -тир*, ирги бе чергелиг артынчы сөстөр-биле холбашкан немелдениң тайылбыр домактарын *ону, ол дугайында* деп айтылга сөстөрлиг домактардан **биче сек-биле аңгылаар**:

Удавас солун концерт эгелээр дээн-дир, ону барып көрээлиңер.

2. Кол домактарга *-ын, -ин, -га, -ге* деп кожумактарның болгаш *дээрзин, дээрзинге, деп чүвени, деп чүвеге, дугайын, дээр дугайын* чергелиг холбаа сөстөрниң дузазы-биле каттышкан немелдениң тайылбыр домактарын кол домактардан **биче сек-биле аңгылаас**:

Кончуг соок кыш болур дээрзин метеорологтар баш бурунгаар дыңнаткан турган.

3. Немелдениң тайылбыр домаа кол домакка *интонация* дузазы-биле каттыжып болур. Ынчан домактың кезектерин **биче сек-биле аңгылаар**:

Чайын чайлагга кээр сен бе, меңээ дыңнат.
Сүмелеп көрүңер, кандыг номну номчууйн.

4. Чамдык таварылгаларда немелдениң тайылбыр домаа кол домактың соонга-даа туруп болур. Ынчан ооң мурнунга **биче сек салыр** азы **ийи сек-биле аңгылаар**:

- 1) Билип алдыңар бе, **тывызыкты канчаар ыдарын**.
- 2) Билип алдыңар бе: **тывызыкты канчаар ыдарын**.

 156. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Салдыгган бижик демдектериниң дүрүмүн чугааланыңар. 1, 2 дугаар домактарның утказынга хамаарыштыр ажык чугаадан чорудуңар.

1. Бүгү улуска буян-кежиктиг чаагай херекти бүдүрген эң шилиндек оолдар чүгле адазының эвес, а бүгү чоннуң оглу деп ададыр ышкажыл. 2. Шуптуңар билип алыңар: алыс утказы-биле алыр болза, фашистиг Германияны-даа маадырлыг күш-ажылдың күчүзү-биле тиилээн болдур бис ийин. 3. Мындаа башкызы келгеш, Анай-оол онаалгаларын күүсетпейн келгилээр апарган деп чораан эвеспе, кырган-ачазы. 4. Кымны-даа мурнай ыңдыг солун медээ чедирип эккелгенинге Доржу аажок чоргаарланган. (М.Э.) 5. Карсыга ам Эрендип чүнү канчанганыл, ону дөгerezин өттүндүр күүседир ужурлуг. (Ч.Ч.)

 157. Кызыра бижиир эдертиг. Номчуңар. 2 дугаар абзацтың тургустунарынга кандыг домактар улуг ужур-дузалыг болганын тайылбырлаңар. Номуңар хаап алгаш, сөзүглелдиң утказын кызыра бижииңер.

ЧАҢЧЫЛ

Чаңчыл болза кижии амытанның эки чаңын база багай чаңын илередип турар мөзү хоойлузу болур. Чаңчылдың назыны кончуг узун болгаш быжыг. Чер кырынга кандыг-бир чон кажан тывылган болдур, ол үеден эгелеп ол чоннуң өске чоннардан ылгалыр онзагай чаңчылы тыптып эгелээр.

Чаңчыл болза үжүк-бижик тыптырының ырак мурнунда тывылган. Чаңчыл — чүс-чүс чылдарны ажып эрткен болгаш кандыг-бир чоннуң бодунуң үре-салгалынга арттырып каан ыдыктыг чагы болур. Тыва чоннуң чаңчылдары болза кижии төрөлгетенниң эрте-бурунгу культуразынга шуут хамааржыр болгаш үнелиг эртине болур.

Тыва кижилер боттарының ажы-төлүн чүгле он үш харга чедир кижизидип чораан. Он үш харлыг оол-даа, кыс-даа чүнү кылып болурун база чүнү кылып болбазын албан билген болур ужурлуг. Олар бүгү назынында бодунуң адын ханга былгаштырбазын,

довуракка боравазын база төрөл аймааның төөгүзүңгө мөзүлүг кижиге болурун дээди хоойлу кылдыр бодаар. өгбелерниң ыдыктыг чаңчылын хажыткан оолдар болгаш кыстар бүгү назынында атысынын бужартатканы ол деп санаар. Тыва кижиге хамыктың мурнунда адын ажы-төлүнүң мурнунга, ха-дунмазының мурнунга болгаш төрөл аймааның мурнунга арыг-чаагай кылдыр арттырарын ыдыктыг хүлээлге кылдыр көөр. (М. Кенин-Лопсан)

158. Немелдениң тайылбыр домактарының туружун айтыңар, бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар. Тайылбыр домактың кол домакка каттыжар аргаларын ажыглап, немей нарын домактардан чогаадыңар, бижик демдектерин шын салыңар.

1. Бис элээн үр ыт чок боданып орган бис: кызыл шеригжилерге чүнү белек кылдыр чорудуп болурул... 2. Сени алдын чүректиг деп шагда-ла билер мен. 3. Ынчалза-даа шынын сөглээн, шак мындыг каткан хөрек иштинде ёзулуг-ла борбак алдын бар деп черле бодаваан мен. 4. Чүнү чугаалай-дыр мен, ону күүсет. (Н.Д.) 5. Агаар-бойдус талазы-биле Мөңгүн-Тайга онзагай чер-дир. 6. Тывада аңаа дөмейлежир булуңнар чок деп дидими-биле чугаалап болур. (К.-Э.К.)

§ 34. Тодарадылганың тайылбыр домаа

159. Бердинген домактарны чагырышкан нарын домактар дээрзин бадыткаңар. Кол болгаш тайылбыр домактарын демдеглеңер. Кол домактан азы кол домактың иштинде кежигүнден тайылбыр домаанче айтырыын салыңар. Кандыг чугаа кезээнден айтырыг салганыңарны хайгаараңар.

Кижиге чугаалажып таныжар, мал киштежип таныжар деп улустуң үлегер чугаазы бар болгай. (С.) Байлаң ногаан пөштер хаажылай чыскаалыпкан кадыр сынче басыпкан. (О.С)

Чагырышкан нарын домакта тодарадылганың тайылбыр домаа кол домактың ат сөзү-биле илереттинген кежигүңүңгө хамааржыр болгаш кандыг? деп айтырыгга харыылаттыңар.

Кол домакка холбажыр аргалары

1) үн аяны:

(Чымыш долган) [чуртталгамны шүмү-биле, Шыны херек, сеңээ өргүп, сундум, Тывам].

кандыг чуртталгамны?

(тодарадылганың т.д.), [чуртталнамны ...]

2) Хамаарылга кожумаа:

(Мен өөренип турганым школам)-га [башкы бооп ажылдап чедип келдим].

3) Холбаа сөстөр дузазы-биле (деп, деп чүве, дээр...):

[Сенде **(кыдыраажым, номум азы демир-үжүүм уттуптум)** дээр эң багай чаңчыл тыптып оرار-дыр, Анай].

Тайылбыр домактың туружу:

Чагырышкан нарын домакта тодарадылганың тайылбыр домаа кол домактың азы хамаарышкан кежигүнүнүн мурнунга чоруур:

(Хөй суг кирбес) [бичии арыктарны алгыдыр эжип турганнар].

[Мээң даайларым **(багай кижичетпес)** соңгу Хан-Дээр тайгаларынче диинчеп чоруй баргылаан].

Тодарадылганың тайылбыр домаанга бижик демдээ:

Тодарадылганың тайылбыр домаан кол домактан **бижик демдээ-биле аңгылаvas.**

Бир эвес тодарадылганың тайылбыр домаа кол домактың сөөлүнге турар апарза, **биче сек-биле азы ийи сек-биле аңгылап болур:** *Дыка эки медээ дыңнадым: удаvas ырак хоорайда чурттап чоруур угбам суг келир.*

160. Номчуңар. Чагырышкан нарын домактарда тайылбыр домактарның хевирлерин, оларның холбашкан аргаларын тодарадыңар. Тодарадылганың тайылбыр домаа кирген ийи домактан шилип алгаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Ус-кушкаш уязы турган хадыңывыс черде чыдыр. Ус-кушкаш уязын бир мөзүр будук базып алган чыдыр. Сеткили кадыг кижилер бойдушту чарашсыңар деп чүнү билир. Ус-кушкаштың уязын камныг алгаш, холга тудуп көрдүвүс. Оон кожазында хадыңче үнгөш, ус-кушкаш уязын дош кырындыва ээккен будуунуң ужунга баглап кааш, чана бердивис...

Ававыс:

— Ус-кушкаш уязы тып алган кижиче аас-кежиктиг болур дээр чүве. Шын кылган-дыр силер, хөөкүйнүң буяны чедер ыйнаан — деп йөрээди.

Бис база бойдуштуң ус-кушкаш ышкаш уран-шевер, угаанныг уруглары-ла болгай бис. Чаптанчыг чараш өөрлеривисти камгалаанывыска аажок-ла сагыжывыс өөрдү. (*К. Черлиг-оолдуу-биле*)

 161. Домактарның предикаттыг төвүн тыпкаш, кезектерниң кызыгаарын айтыңар. Тывызыкты тургузарыңа кандыг нарын домактар таарымчалыг болганын делгереңгей кылдыр тайылбырлаңар. Тывызыктың харызын тывыңар.

Үнү-дылы чок кодан хоюм Амы-тыны чок кодан малым
Үнү чокту үннелдирди. Ажы-төлүмнү өөретти.

162. Домак бүрүзүнүң утказыңа хамаарыштыр делгереңгей тайылбырдан бериңер. Тодарадылганың тайылбыр домактары кирген нарын домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Аңгылаан домактарны кичээнгейлиг сайгаргаш, түңнелден үндүрүңер.

1. Күжүгеннер амыдыралыңа хүнүн эвес, алызын бодаар амытаннар. Оът-сиген эки үнген чайын олар ийи-үш чылга чедер сигенни белеткеп алыр. **Бо-ла чорааш, кижилер база ол чижик***, маадырлыг ажыл-ишчи амытаннардан үлегер алыр болза деп бодаар мен. (К.Э.К.) 2. «**Эргээ өөрөнме, бергээ өөрөн**» деп үлегер домак бар болгай. (Ч.К.) 3. Көге-бугалар чүге ыяшка хонмазыл деп айтырыг ажык арткан. (С.С.) 4. Суг барбас дөң черлерже бичии бугажыгаштар казып үндүрер. (М.Э.)

 163. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Тодарадылганың тайылбыр домактары чүү чүвени илередиринге таарымчалыг бооп турарын тайылбырлаңар. Нарын домактарны бөдүүн домактар кылдыр эде тургузуңар.

1. Кежээликтей апарган чүве. Аажок ыржым. Дөзүңде күдүрээзи сүстүп чыдар, бажында будуктары тутчу берген кедергей чоон пөштер аразыңдан тулган улуг кара-куш черден арай боорда көдүрлүп үнгөш, чалгыннары-биле будуктарга какпышаан, ужуп ыңай болду. 2. Кара чаңгыс оглу шериглер-биле кады чорупкан Бүрүңмаа угбайның сымыранып чалбарганы Боктагайга дыңналган. (Ш. Суван)

164. Шыйыгның ийи талазында бердинген схемаларга дүгжүр нарын домактардан чогаадыңар. Кылган ажылыңарга түңнелден үндүрүп, тайылбырын бериңер.

1. () деп [чүве ады]		1. () деп [кылыг сөзү]
2. () дугайында [чүве ады]		2. () дугайында [кылыг сөзү]

§ 35. Даар байдалдың тайылбыр домаа

165. Шүлүктөрдөн үзүндүлөрдү номчааш, кол кезектен тайылбыр домактарже айтырыглардан салыңар. Одуругларның утказынга ындыг тайылбыр домактар кандыг утка-шынар кирип турарыл?

Чымчак сеткил бүгүдени эргип чорза,
Чырык черге аас-кежик доктаап артар...

Ынакшылдың хүннээректээн үе-хүнү караш кынза,
Ыры, Чаартыг, Депшилге-даа турар деп бе?..

Дөңнер ажып, кожа даглар теке берзе,
Төлү чашка төрөөн аалы талыйган дег.
Төрөөн чурттуң кызыгаары ырай берзе,
Төдүвүске чуртувус дег үне бар бе? (*К. Чылдум*)

Чагырышкан нарын домакта **даар байдалдың тайылбыр домаа** кол домактың илередип турар кылдыныының кандыг таварылгада болдуңарын азы болдунмазын көргүзөр болгаш *канчалза? кандыг болза? кандыг байдалда? канчалбаза?* деп айтырыгларга харыылаттыңар.

Чаъс эки чаар болза, чараш чечек саглаңнаар-ла

кандыг болза саглаңнаарыл?

(*даар байдалдың т.д.*), [*... саглаңнаар-ла*]

Кол домакка холбажыр аргалары:

1) Даар наклонение кожумаа (-за, -зе, -са, -се):

Эки, багай чүү-даа болза,

Эштеринден чарылбайн чор.

Чүгле кады чоруур болза,

Чүүден-даа кижини кортпас. (П. Бровка)

2) Бээриниң падежиниң кожумаа (-га, -ге, -ка, -ке):

3) Болза деп сөс:

4) «Бир эвес + -за, болза»

Бир эвес чаңгыс черже үр-ле кайгап турар болза, карактарга төгериктер чүгүржү бээр.

Тайылбыр домактың туружу болгаш аңаа бижик демдектери:

Даар байдалдың тайылбыр домаан **биче сек-биле аңгылаар:**

1) Кол домактың мурнунга турда, тайылбыр домактың соонга салыр;

- 2) Кол домактың ортузунга турда — ийи талазындан;
- 3) Чугаа аяны-биле соонга кирер апарза, биче секти мурнунга салыр.

[*Караңгы кара тайгага азып ат болур частывыс*], (*силер уткуй келбээн болзуңарза*).

166. Үзүндүлөрни номчуңар. Даар байдалдың тайылбыр домактарын ушта бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, кол домакка холбанып чоруур аргаларын тодарадыңар. Бижик демдектерин тайылбырлаңар. Даар байдалдың тайылбыр домактары чүнү илередиринге таарымчалыг болганын тайылбырлаңар.

I.

Шынап-ла, моол-даа, тумат-даа дээш өске-даа аймактарның чаңчылында тулушпайн, кыстары хамаанчок, кулун безин дайзынга бериптер деп чүве чок. Бир эвес ол чаңчылды оюп, аймактың кижизин дайзынга удурланышкын чокка бериптер болза, аймактың күш-шыдал чогуноң, камгаланып шыдавазының демдээ болур. (*III. Суваң*)

II.

Ол-ла Эрин ирейниң база бир Эзирек деп ыды бар. Бичии уруглар көргөндө, Эзирек, шынап-ла, сугдан оожум, сигенден чавыс — чыткан хой тургуспас апаар. Эң-не ынак, аразынче суг акпас өңүктери — мырай чаштар, чап-чаа-ла олуруп, үңгөп, ужа-тура кылаштап чоруурларны шуут кадарып, карактаар, оларның чөлөнгииш, даянгыгыжы, ойнаарагы апаар. Бичии өңүктериниң ишкен-чиген чеми хөрээнге, иштинге, хевинге, азы чаагынга-даа төктүп былгажы берзе, дораан-на кылайты чылгап, аштап кааптар. Бир эвес иштигээ, даштыгаа чорааш, чемин чамга оскунуптар болза, ап чиптер. Оозу харамнанып алгыра берзе, авазынга Эзирек боду маңнап кээп, аргалаарын дилеп, медээлей бээр (*C. Сарыг-оол*)

 Сөзүглелдерде чагырышкан нарын домактарны тыпкаш, аас-биле сайгарыңар.

167. Даар байдалдың тайылбыр домактарын ажыглап, дараазында темаларның кайы-бирээзинге кыска чогаадыгдан бижинер:

- 1) *«Мээң диизим — тенекпей»;*
- 2) *«Кызыгааржының ыды»;*
- 3) *«Тайга-таңдыже аян-чорук кылыр апарзымза...».*

168. Тайылбырлыг эдертиг. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, утказын эдерти бжиңер. Сөөлгү абзацтың утказын канчаар билип алганыңарны делгеренгей кылдыр тайылбырлап, түңнелден үндүрүңер. Чогаалдың авторун сактыңар.

Бо черниң хадыгылап, чаъстагылай кааптары болгаш кааң аяс хүн-негилей бергилээри меңээ дыка-ла билдинмес турган. Эртен дыка аяс чаагай хүннеп турар, а биче дүъш хиреде бир-ле черден өгжең куу булуттар харагылап келгилээн соонда, дээрниң өңү дораан-на өскерлип, буурара бергилээр. Оя чиртип турган чайгы хүн кара булуттар аразынче шымнып кире бээр.

Үзүктелчек хат булуттарны туруштарынче эде чыскаагылаан чүве дег ыңай-бээр боралгактай каккылаар. Күштүг чайыктың дааш-шимээни дээрге, бир-ле самолет-ла, ырактан-на хаагайнып-диңей-нип чоруп олуар, коргунчуу сүргей. Оон-на бистиң черниң ышкаш дамды-дамды эвес, а сая-түме хөй шоргалардан саарлып бадып турган чүве дег кончуг суггур чаъс кудуп-ла келир. Ынчаар чаап туруп-туруп, бети дээрге-ле эң чоок тайгаларга чедир ак харны урупкаш, ам кээп аязыр. Кедерезе, көвүк харын өдекке-даа киир чаггылаптар.

Самбуевич Сыын-Ак деп богананы (чазап каан эдерни ынчаар адаар чүве-дир), эзертеп тура мынча диди:

— Кудай багы арлы бээр, кижичи багы арылбас чүве ыйнаан бо, оолдар. Кудай-дээр чеже-даа чаап, хадып турза, ол ыяавыла аязы бээр. Кижичи багы арылбас. Бодунуң амыдыралының иштинде чонга бир багын көргүскен кижиниң ол бужар үүлгедии кажан-даа балалбас. Ооң соонда чеже-даа чаагай херек бүдүрзе, ону билир улус дөмей-ле мынчаар чугаалажыр: «Шаанда мындыг херек үүлгедип чораан чүве ийин бо. Ам чүгээр орталанган-на-дыр». «Тайып уजार, даянып турар деп чүве ол-дур ийин». Ынчангаш орус чоннуң «аныяңдан адың камна» дижилинде кончуг ханы утка бар.

169. Бердинген схемалар ёзугаар домактардан чогаадыңар, оларның янзыларын айтыңар

1. () болза, [].
2. () болза, [].
3. Бир эвес () -за, [].
4. () -за-ла, [].

§ 36. Чөрүлдээниң тайылбыр домаа

170. Кол домактан азы ооң иштинде кежигүннерден тайылбыр домактарже айтырын салыңар, тайылбыр домактарның уткаларын тодарадыңар. Тайылбыр домактарның кол домакка холбажып чоруур аргаларын тодарадыңар.

Элезинниг ховулар
Ээн-куруг ышкаш бол,
Айбыл-халап кайыын-даа
Амы-тынга халдап боор.

Аактаг, өлүм, чидириглер таварзажок,
Хайыралыг эриг хөөннер черле хөй-дүр.

Кара сеткил, өжээт күштер менинзежок,
Хайыралыг, эриг хөөннер черле хөй-дүр. (*К. Чулдум*)

Чагырышкан нарын домакта **чөрүлдээниң тайылбыр домаа** кол домактың утказынга дүүшкек эвес, чөрүшкек утканы илередир болгаш канчалза-даа? канчалбаза-даа? кандыг-даа болза? канчаарга-даа? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар.

Кол домакка холбажыр аргалары:

1) «-за + -даа», «-га + -даа», «-да + -ла», «-даа + -за»:

Байлаң чеже-даа бүдүү дүргедезе, Сайлыкмаага чедер хире эвес болган. (О.С.)

Дазыл сөөлгү күжүн чыып, черден халбактанып сирбекте-нирин кызытса-даа, салаа-сайгыдының дамырлары ирик хендир дег үстүп, частып эгелээн. (А.Д.)

канчалза-даа үстүп, частып эгелээнил?

↓ ×

(чөрүлдээниң т.д.), [...үстүп, частып эгелээн]

2) «болза +-даа», «-даа + болза»:

Дөрде аптара кырында кывар суглуг деңни кыпсып каан болза-даа, Хеймер-оолга уттундурган ол бүлүргей, ыржым байдал чиктиг ышкаш болган. (О.С.)

3) Турбуже, чорбуже деп сөстөр

Дозуп турбужемче, анайларым тарай халчы бердилер.

Тайылбыр домактың туружу:

Чөрүлдээниң тайылбыр домаа кол домактың мурнунга-даа, ортузунга-даа туруп болур болгаш ону **биче сек-биле аңгылаар.**

Бир эвес чугааның аяны-биле чөрүлдээниң тайылбыр домаа кол домактың соонга кирер апарза, тайылбыр домактың мурнунга биче сек салыр: *Тракторлар ховуда хөөмейлевишаан турган, караңгылап келген-даа болза.*

171. Чөрүлдээниң тайылбыр домактарын тыпкаш, кол домактан харылзаалыг айтырыын салыңар, холбаазын тодарадыңар. Нарын домактарның схемазын тургузуңар. Чедир салдынмаан биче сектерни салгаш, дүрүмүн чугаалаңар.

1. Дөрде аптара кырында кывар суглуг деңни кыпсып каан болза-даа Хеймер-оолга уттундурган ол бүлүргей, ыржым байдал чиктиг ышкаш болган. (О.С) 2. Кышкы хүн ак-көк дээрде бедип келген. 3. Ол чылытпас-даа болза Байкал черин ооң дош шыпкан ховузун харам чогу-биле чырыдып турган. (М.Ж.) 4. Багыр каш малын эдерип көшкүн амыдыралга чаңчыга берген болза-даа караа көзүлбес оглунуң келир үезин ооң эртемче сундулуун бодааш суурже чоокшулаар деп шиитпирлеп алган. (Ч.К.) 5. Аңчы баштай Чүрепенин колдады өөредип турза-даа бөрү оглу эжинден черле чыда калбаан. (М.Э.) Эвээш-даа санныг болза туматтарның чаныш-сыныш чок чоруу моол болгаш өске-даа аймактарның аразынга эки билдингир. (Ш.С.)

172. Чөрүлдээниң тайылбыр домактары сөзүглелге кандыг аян-шинчи кирип турарын тайылбырлаңар. Оларның кол домакка холбажып чоруур аргаларын тодарадыңар. Аңгылаан домакта оолдуң тайылбырынга чөпшээрэжир силер бе, бодалыңарны илередиңер. «Анаа-ла көрүп тургаш», кижичүве чедип ап болур бе?

ШЫДЫРААГА ӨӨРЕНГЕНИМ

Тайгага суур чайын каас-шиник хевир кире бээр. Кезек ашактар база аныяктар суур чанында чиңгир ногаан шыкка кежээликтей база хүндүс-даа чыгылып келгеш, ол-бо үстүп алгаш, бөмбүктээр, лаптулаар, шыдыраалаар⁴. Шыдыраачыларның ойнаарын кайгап, барык хүн-ээр турдум. Ол көжүп, ойнап турган шыдырааның оолдарының база бодаларының чаражын онзазынар мен. Ак, кара талаларын ак база сарыгзымаар хүлер бүдүмелдерден шуткуп куткулап каан. Оолдары бичии ытчыгаштарга, теве тевеге, аът аътка, ноян маскактанып олурар ноянга, мерзе улуг ытка дөмей. Ийи-даа чайын кайгап, сонуургап келген хире мен. **Мени өөреткен, айыткан кижичүве турбаан, анаа**

көрүп тургаш, ойнап билир апарган болган мен. Ашактар ойнаарга, «ынаар көжөргө, эки-дир» деп чугаалап турган боор мен.

Бир катап хөй шыдыраачылар тарай берген. Таныырым акый мени арттырып, олуртуп алгаш:

— Бээр олур, ойнаалы, оол — диди.

Шыдырааны хөлдээш, ойнап кириптивис. өске ийи-үш эр көрүп орда, ашак мени деткип:

— Шын көштүң... шын чидиң... удар чыгы-дыр сен! Бо оол ойнап билир апарган, көрүңерден, эрлер! — деп-даа турду.

Ынчалзажок ол баштайгы оюмуну уттуруп алган мен. Уттурза-даа, хомудаваан мен. Ашактың мактаанынга, ойнап билир апарганымга бүдүү кедергей өөрөөн мен.

Ол хевээр назынымда шыдыраалап чор мен. Шыырак шыдыраачыга хамаарышпас-даа болзумза, сонуургалым кагбаан, улгаткыже ойнавышаан, хандыкшылымга шынчы болуп арткан мен. *(Д. Демчик)*

173. Даар байдалдың болгаш чөрүлдээниң тайылбыр домактарының синтаксистиг сайгарылгазын аңгы бөлүктерге үстүп алгаш, кылыңар. Схемазын тургускаш, характеристиказын бериңер. Тайылбыр домактарның өске хевирлерин тыпкаш, оларның хевирлерин, холбажып чоруур аргаларын тодарадыңар.

Күдерек эш-өөрүнүң аразынга хүрешке кымга-даа кагдырбас апарган.

— Назы-харың бичии-даа болза, дыңзыың аажок апарган-дыр, оглум. Бир эвес шынап-да мөге болуксаар болзуңза, чараш девип, кашпагай хүреш аргаларынга эки өөренир болзуңза эки-дир — деп, Күдерекке адазы чагып олурган.

Ол хүн оваа дагыыр турган. Эзирбеннерге Танай аъттыг челзип келген.

— Че, чээн оол, оваа дагыыр черже чоруулам. Сени бөгүн шенеп хүрештирип көрзе деп бодаан чүве.

— Че, Күдерек, бир эвес шүүр болзуңза, ол мунуп чораан кула аъдыңны алыр сен — деп, Барысхөө угбай оваа дагыыр черже бар чыда, орук ара Күдерекке чугаалаан. Күдерек ону дыңнааш, бижииргеп, ыядып-даа чорза, кончуг кула аътты алыксааш, ишти-хөңнү сүрээдеп чораан. *(И. Бадра)*

174. Тайылбыр домактарга кол домактарны немеп бижиңер. Чогааткан домактарыңарга бижик демдектерин шын салыңар.

1. Хүреш бөлгүмүнчө барып-даа турар болзумза 2. Чаъс соксай-даа берген болза 3. Өг-бүлевистиң ажы-төлү өскеш, дөгере аңгы-аңгы хоорай, суурларда-даа чурттап чоруур болзувусса 4. Хырны тотса-даа

§ 37. Сорулганың тайылбыр домаа

175. Нарын домактың аңгылаан кезектеринче айтырыглардан салыңар, кол домак-биле холбажып чоруур аргазын тодарадыңар.

Бөрү аксынга кирген өшкүзүндө хан-чин-даа чок, артында туруп кылаштай бээрге, оолдарның кайгаанын чүге-даа деңнээр арга чок. **Бөрү ыяап-ла боостаазындан алыр дигеш**, өшкүзүнүң боскун суйбааннар. Хан чок, чүгле өл дүктер туттунуп келир. Дырбактыг туткан бе дээш, ийи колдук аразын, быгыннарын нугуп, суйбааннар. Ында дырбактыгның чидиг дыргааның изи чок. (*Э. Донгак*)

Сорулганың тайылбыр домаа кол домактың сөглекчизиниң азы кандыг-бир өске-даа кежигүнүнүң илередип турар кылдыныының сорулгазын, чүге болурун көргүзөр болгаш чүге? чоп? кандыг сорулга-биле? канчалзын дээш? чергелиг айтырыгларга харыылаттыңар:

(Ийи инээ оъттазын) дээш, [ховужукче башкарып каан]. (Ю.К.)

кандыг сорулга-биле башкарып кааныл?

↓ ×
(сорулганың т.д.) дээш, [...башкарып каан]

Кол домакка холбажыр аргалары:

Холбаа сөстөр дузазы-биле (дээш, төлээде, биле):

Ыры мөөрейи чоокшулап оар төлээде, аңаа киржикчилер бүрүзү баш бурунгаар шыңгыы белеткенир ужурлуг. (Ч.К.)

Ыттарыңга сезик алындырбазы-биле, аңчы мурнундаагызы ышкаш оларын эртези сүргей чемгерип эгелээн. (М.Э)

Тайылбыр домактың **туружу** болгаш аңаа **бижик демдектери**:

Сорулганың тайылбыр домаа кол домактың эгезинге, ортузунга, аас чугаага соонга-даа кирген туруп болур.

Бажыңым чанында талдарга куштарга уялар кылып берип турдум, кыжын олар доңмазын дээш.

Сорулганың тайылбыр домаан кол домактан биче сек-биле эгезинге турда, соондан, иштинге турда, ийи талазындан аңгылаар.

176. Сорулганың тайылбыр домактарын айтыңар. Оларның кол домактарга холбажып чоруур аргаларын тодарадыңар.

1. Деспижек Делбигировичини дыңнаар дээш, зал ишти ыржым апарган. *(М.К.-Л)* 2. Ол ирей совет-моол улустарның найыралын быжыдар дээш, үр-ле ажылдап чораан. *(М.К.-Л)* 3. Ол бир-ле чүве чугаалаар дээш, чадап каан. *(Ш.К.)* 4. Йези ажы-төлүн азыраар дээш, карак кызыл ажылдап турган. *(К.-Э.К.)* 5. Шак ол идик-хевимни өске өглерниң уруглары көрзүн дээш, өдекке бодумну көрдүмүшаан, базып олура, мурнумда чыткан кажаа аксынга тепкеш, өл инек чининиңкырынга барып мет-ле дээн мен. *(С.А.)*

177. Сорулганың тайылбыр домактарының кол домакка холбажыр аргаларын айтыңар. Домактарның схемаларын шыйгаш, характеристиказын бериңер.

1. Маңгыр чейзең ам база эрес-кашпагайын көргүзөр дээш, ол хүн чадап каан. *(К.-Э.К)* 2. Моолга шериг чазаа тургустунганы-биле Таңды-Тывазынга Ян-Ши-чаонуң эрге-дужаалы кызыгаар чок барган. *(К.-Э.К)* 3. Теректер аразында ыт-кады баарында ажытталдыр салып каан сандай хос ирги бе дээш, ол ынаар калгып чоруп каан. *(А.Д.)* 4. Уругну хоорай киирбээже хоржок, дораан белеткензиннер дээш, суур Совединге маңнап келгеш, телефоннап эгелээн. *(О.С.)* 5. Ол черден тыва уксаалыг хойлар тып алыр дээш, тускай даалгалыг үнгеннер. *(М.К.-Л)* 6. Шылгалда үези чоокшулап олураар төлээде, аңаа өөреникчи бүрүзү баш бурунгаар белеткенир ужурлуг. *(Л.Ч.)* 7. Шургумалдарның хамык-ла бак-согун үндүрүп илередир төлээде, намчыларны-даа, эңгиин араттарны-даа хуралга олуртур апаар. *(С.Т.)* 8. Аңчы сезик алындырбазы-биле, мурнундаагызы ышкаш ыттарын эртези сүргей чемгерип эгелээн. *(М.Э.)*

178. Бижик демдектерин салбышаан дүжүрүп бижинер, оларны чүгө салганыңарны тайылбырлаңар. Сөөлгү домактың долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Туматтар-биле тулчур дээш аът хөлүнүң даа ал боттарының даа күжүн камнап чоруур. *(Ш.С.)* 2. Ийи инээ оъттазын дээш ховужукче башкарып каан *(Ю.К.)* 3. Клубтан бээр кылаштаайн дээш Лапчар хевин кеттингеш идиктерин кылайты аштап алгаш үнүпкен. *(К.-Э.К)*

4. Тудугга хереглээр материалдар ап алыр дээш бир катап Лапчар суурга хап келген. (К.-Э.К) 5. Хураган ыткан хойжуларга шаптык катпас дээш Эрес Оюнович өөрүн эдерткеш үнүпкен. (К.-Э.К) 6. Дезиг-Ала деп өшкүзүн кадарчылар хой аразынче чыгап, кужур чылгап алзын дээш, доктаадып алганнар. (Э.Д.) 7. Көжер дүжерде өглээри база бузары эптиг дүрген болзун дээш кылдыртып алганы улуг эвес өг иштинге аңаа ышкам болган. (Ш.С.)

179. Немелде онаалгалыг эдертиг. Аңгылаан домактын долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, номуңар хаап алгаш, делгеренгей эдертигден бижинер.

ДУРУЯАЛАР

Даай-авам суг тайгага чайлааш, катап чазаанга күзеглеп көжүп келген. Часкы эжеш ийи дуруяа өөр-өнер өскөн, дөңсайларда чоргаар кылаштажып, чемнээн чорлар. Чанынга чоокшулап чеде бээрге, ийи дуруяа ажы-төлүн хопталап, чалгыннарын чайып, кыпсынчыг алгыржы бээр. Шала күскээр олар чарлыышкынның кударанчыг куюм ырын кыңгырадыр бадырып, эртен-кежээ шынаа, хем унун дургаар шала чавыс дистинчипкен, ужуп туруп бээрлер.

Хенертен ынаар бир-ле дуруяа «коңгуй хо-ок» кылдыр эде кааптарга, өскелери база улажы берди. Коңгуй хо-ок, коңгуй хо-ок!

— Мындыг дүне кайнаар ужарлары ол ирги? Дуруяаларның ыры кударанчыг-дыр бе? — деп кырган-авамдан айтырдым.

— **Чылыг оранга кыштап алыры-биле чанып турарлары ол-дур,** оглум. Келир чазын база катап хөглүг ырлажып кээрлер — дээш, кырган-авам бажымны чыттап, дыңзыдыр кужактааш, карактарын чотту. — А мээң дун оглум чаалыг шөлден кажан-даа келбес. Ынчан дуруяалар чаныш турда, даайың фронтуже аъттанышкан болгай.

Сагыжында ооң оглу ам-даа дириг, чедип кээр ышкаш... Кырган-авам оглун дөргөн чыл манаан. Сураг. Уруглары безин оолдарлыг апарган, өскөн, шериг эрттиргеш кээп турар. Шагда дайынга калган оглу ам-даа чалыы хевээр сагындырып чораан. Шеригден уругларының оолдарын уткуп тура, оларның келген соонче бир-ле чүве манаан дег, көрүп, бодангаш туруптар.

Ол күзүн кырган-авам-биле кады эң сөөлгү катап дуруяаларны үдешкеним ол болган. Оглун манап, чөгел төнгөн кырган-авам, башкы хар чаггалакта, кызыл-дустан. Күжүр аарыгып чораанын чажырып, ажы-төлүнге ындыг улуг човаг-шылаг-даа кылбаан. Хөөкүй чүрээниң сөөлгү согуунга чедир оглун манап чорааны ол-дур ийин.

Дуруяалар турлаа дөң сайларда кырган-авам хөөкүй мөңгө уйгузун удуп чыдар. Ооң меңээ шаңнааны дуруяалар ам-даа чазын ырлажып кээп, күзүн чылыг чурттарже ужуп чоруп турарлар. А мээң сеткилимниң ханызында кырган-авамның мындыг ырызы чаңгыланып артып калган:

Калбак шынаа ыраажызы

Кара дуруяа хоюспаңар... (Т. Карыманы-биле)

§ 38. Чылдагаанның тайылбыр домаа

180. Домактарның долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Бердинген домактарда *болгаш* деп сөстүң күүседип чоруур хүлээлгелерин айтыңар.

1. Ийи хемениң моторун, боо-моңгу **болгаш** эт-херекселдеривисти салыштарывыска, терге долган. (С.Т.) 2. Чаъс чагган **болгаш**, хем дажый берген. 3. Аржаанныг-Хем даштыг **болгаш**, ак-ла бора дуюу быжыг. (С.)

Чылдагаанның тайылбыр домаа кол домактың кылыг сөзү-биле илереттинген сөглекчизиниң азы кандыг-бир өске-даа кежигүнүнүң илередип чоруур кылдынының болур азы болбас чылдагаанын көргүзүп турар болгаш *чүге? чоп? канчангаш? кандыг чылдагаан-биле? чүнүң ужун?* деп айтырыгларга харыылаттынар:

Агаар баксыраанындан Тоора-Хемче самолет ушпаан. (М.М.)

чүге ушпааныл?

(чылдагаанның т.д.) дээш, [...башкарып каан]

Кол домакка холбажыр аргалары:

1) Чагырыштырар эвилелдер (чүге дээрге, чүге дизе, чүл дээрге, чүл дизе);

Ол амытаннар оолдарга солун болгулаан, **чүге дээрге ооң мурнунда олар дагаа, хаван деп амытаннарны кажан-даа көрбээннер.** (Ч.Ч.)

2) Холбаа сөстер дузазы-биле (боорга, болурга, ужурунда, ужун, хараазында, төлээде, төлээзинде, дээш ...);

3) Эрткен деепричастие болгаш падеж кожумактары (-гаш, -геш, -каш, -кеш, -га, -ге, -ка, -ке, -тан, -тен, -дан, -ден):

Хой одары ындыг бедикте эвес болгаш, хой ынаар углаваандаа. (Э.Д.)

Балыктың улуг болганындан мен ону уштуп чадаан мен.

Мээң орай келгеним ужурунда, авам уйгузун чедир удуваан.

Тайылбыр домактың туружу болгаш бижик демдектери:

Чылдагаанның тайылбыр домаан кол домактан биче сек-биле эгезинге турда, соондан, ортузунга турда, ийи талазындан аңгылаар.

Кол домактың мурнунга чоруур ужурулуг чылдагаанның тайылбыр домаа чугаа аяны-биле соонга кирер апарза, ынчан ооң мурнунга биче сек азы ийи сек салыр:

Дуьштен соңгаар оя хүннеп келир хире: дээрниң хиндиинде хир чок.

Сөглөкчизи үнериниң падежинде чүве ады-биле илереттинген чылдагаанның тайылбыр домаан кол домактан биче сек-биле аңгылаvas:

Көрүкчүлерниң хөй болганындан артистерниң хей-аьды көдүрлүп турган.

181. Чылдагаанның тайылбыр домактары кирген нарын домактарның кезектер аайы-биле кызыгаарын тодарадыңар, схемазын тургузуңар. Холбажып чоруур аргаларын айтыңар, бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

1. Ядараан, одагже көөр дээш, мурнум көрдүнмейн чорааш, кургаг будук сый базыпкан мен. (С.С.) 2. Кандыг-бир багай аажылыг кижини өттүнгенинден кижиге бак чаңчыл баглажыр, чүдек чаңчыл чүдүрлүр. (М.Э.) 3. Чемненикчилерниң эвээш болганы-биле, дыка дүрген чемнени шаап алдым. (К.-Э.К.) 4. Караа көзүлбес болгаш, Шораан үш харлыынга чедир үңгеп чоруй, чажыт эш-өөрүнден арай соңнап кылаштаан. (Ч.К.) 5. Оглуңуң шеригден келгениниң ужурунда, ол мени бажыңче чалады. (К.-Э.К.) 6. Кадыр-Одуруг аксында Даваа-Чайлаа берт чер болурга, аңаа кым хонар боор. (Э.Д.) 7. Ээн тайга болурга, мында араатан аңнар база элбек. (Э.Д.) 8. Башкызының берген онаалгаларын күүсетпеске, өөреникчи кижиниң уйгузу-даа келбес болур ужурулуг. 9. Кижини кылыр ажил-ижин бүдүрүп алганда, ооң сагыш-сеткили хостуг, боду өөрүшкүлүг апаар. (М.Э.)

10. Төрүттүнген черим кончуг,

Дөзүм-угум ында тудуш.

Төрөл чонум база онза,

Төлөптиглер оон үнген. (Ч.М.)

182. Хөй сектер орнунга адаанда бердинген кожумактарны азы холбаа сөстү шилээш, бижип алыңар. 4 дугаар домакта салдырган бижик демдектерин тайылбырлаңар. Хуу аттар ономастиканың кайы бөлүктөрүнгө хамааржырын сактыңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

1. Тарылга болгаш одар-белчиир шөлү четчир болганын... көдээ ажыл-агый продуктуларының күрүнеге дужаар планнарын улгаттырары көрдүнгөн. (К.-Э.К.) 2. Алыс черле чүрээ одуг чыткан бол..., Күдүргү хамыкты мурнай оттуп, дайынчыларны тургузуп эгелээн. (Ш. С.) 3. Одуругже* үнгөн хой куржааңгыже* эгли бербезин ... , ажык черлерни дуй дестеп каан. (Э.Д.) 4. «Улар каяа төрүүрүн билбес мен. Ачамдан чоп айтырбаан кижини боор мен» — деп, Май-оол даг бажынче шуужуп бар чыдар уларларның соонче көрүп алгаш, олар билип кааптар хире боор..., черге олурупкан. (Э.Д.) 5. Ис-даш, чыт үне бээр ... , кончуг кажар бөрүнүң каразыы дам барган. (Э.Д.) 6. Хайдып база Кулузун-Шынаазынга ховар баар боор..., оолдар ону улуг-ла таныксавас. (Э.Д.) 7. Ыдым оорлап алган сен ..., үенней берзе канчаар. (С.С.)

Киирер кожумактар болгаш холбаа сөс: -га, -гаш, -дан, дээш

183. Шыйыгның ийи кыдында нарын домактарның кезектерин аңгылап каан. Чылдагаанның тайылбыр домактарына утказының аайы-биле тааржыр кол домактарны дүүштүрүп бижээш, бижик демдектерин салыңар. 3 дугаар домак кандыг мөзү-шынарлыг кижини көргүзүп турар деп бодаар силер, тайылбырлаңар.

Ол дүне чаап хонган болгаш	кады артында соок-соок кара-көк болгулаар. (О.С)
Шала хөлегеленчек болгаш	Чинчижик эжи-биле ужугуп турган. (М. К.-Л)
Бойдус ядаравазын, ооң эртиней-байлаа элбек,	хөй болзун дээш черниң оът-сигени кылайты чунуп каапкан. (О.С)
Кара чажындан ынак чорааны валызының аялгаларына ала-чайгаар чалгынналы бергени-биле	мынчап чоруур кижини-дир мен ийин. (К.А.)

☉ **184.** Чылдагаанның тайылбыр домактарының туружун тодарадыңар, кол домактардан аңгылаан бижик демдектерин салыңар. Хуу аттарны тывыңар, олар ономастиканың кайы бөлүктөринге хамааржырын сактыңар.

I.

1. Хар, дош эрээн бе, соңгу чүктүң соок хады хадывастан³ бе дээш арылар өөндөн ыңай, бээр бакылааннар. 2. Кайда-даа чырык болгаш чылыг боорга өөндөн үнгөш, яблоко сывынга ужул чеде бергеннер. 3. Дуңмам, Петя, арыгже дезип чоруптаалы маңаа чурттаары багай-дыр. 4. Мээңиинге аалдап барып көр бөгүн мен чаа чуртче көжүп тур мен, сеңээ хөй чочак-тараа үүжелеп кагдым. 5. Мен ынаар чааскаан чоруй албас мен мээң эжим база бар. (*К. Ушинский*)

II.

1. Ол черниң чаңчылы ыңдыг улуг кижиниң ат-сывын ыяап-ла ойзур. 2. Кулун-оолду чон Орденниг дижир. 3. Одар-белчиир сыңмас мал азырап өстүрген дээш ол орден-хавыяа-биле шаңнаткан. (*Э.Д.*) 4. Бистер аравыста хөөрежип, Орлан оожургап алзын дээш бир кезек тургаш, ам-на кичээлдээр өрөөлчө кирип келдивис. (*О. Сув.*) 5. Хамык ужур Карсыганың кара былгаар кадыг идиинде болган... Ооң бажы ойдагар болганда, чогуум-на човадып төверинге дыка эпчок. (*Ч.Ч.*)

☉ **185.** Ийи бөлүккө үстүп алгаш, чылдагаанның болгаш сорулганың тайылбыр домактарын оларның уткаларын барымдаалап аңгылаңар. Оларның холбажып чоруур аргаларын айтыңар, схемазын шыйыңар.

1. Чурулгаже сундуккаш, Надя өөрөдилгезин кошкадыптар ийне дээш, авазы сагыш човап турган. (*Е.Т.*) 2. Ол арганың ыяжын кеспес силер, чүгө дизе аңаа кара-куш ойнаар. (*Ч.Ч.*) 4. Харлыг дүвү улдаарга, тыныш бачыдап чораан. (*К.-Э.К.*) 5. Бир-тээ Урянхай край Орус күрүнеде бактаап кирген төлөөдө, олар хаанның эрге-чагыргага чагыртыр ужурлуг. (*К.-Э.К.*) 6. Ханаларның дораларын чанаштай адаккыларны өрү ажып каан болгаш, чырыы кончуг болган. (*Ч.Ч.*) 7. Ыт-куш, сааскан келбезин дээш, эрги тонну чевег чанынга хожотку кылдыр селбейтир азып кааш барганнар. (*К.-Э.К.*) 8. Өглер баарында шыкчыгашка, кидистелдир тырлып кирзин дээш, кадайларның суг-биле чинней чаштырып берген энчек дүгүн аалдың ашактары өйүп органнар. (*М.Д.*) 9. Совхоз директору ону найысылалга мал эмчилериниң өөрөдилгези болур чүве-дир дээш, ынаар бир машинага буу-хаа олуртупкан. (*М.Д.*)

§ 39. Деңнелгениң тайылбыр домаа

  186. Номчуңар. Нарын домактың кезектериниң уткаларын деңнеңер, кайы кезээ тайылбырны берип турарын тодарадыңар. Домактарда көжүргөн уткада ажыглаттыңан сөстөрни тывыңар, олар дылдың кандыг чурумалдыг аргазын тургузуп турарын тодарадыңар.

Соңгу, мурнуу тайгалар баштарын ак харлар чавыдактай олургулапкан. Кижини сактырга, ол харлар Хемчик унунче канчаар шаап халдап кирерин дугуржуп, аразында кыйгыржып-ла турганзыг — бирде соңгу, бирде мурнуу чүктөрдөн кижиниң өзөөн өттүр үрүп турар соок сырыннар эстеп келгилээр. (М. Эрген)

Деңнелгениң тайылбыр домаа кол домакта кылыг сөзү-биле илереттинген сөглөкчиниң азы кандыг-бир өске-даа кежигүннүң утказын өске чүвениң кылдыны-биле деңнеп турар болгаш *кандыг? канчалдыр? канчаар?* деп айтырыгларга харыялаттынар.

Ары шапкан дег, арны-бажым изиңейни-ле берди.

канчаар изиңейли-ле берген?
↓ ×

(деңнелгениң т.д.) дег, [изиңейли-ле берди]

Кол домакка холбажыр аргалары:

1) Эдеринчилер (дег, ышкаш);

Арыг-даштар албыккан дег,

Агаар, салгын сыылаш дивес. (П. Б.)

2) Деңнелге кожумактары (-зыг, -сыг ...)

Дүвүрөнчиг бодалдарым **дээрде сылдыс чүгүргензиг** каран кынды.

Тайылбыр домактың туружу болгаш бижик демдектери:

Деңнелгениң тайылбыр домактан кол домаан биче сек-биле аңгылаар, а ортузунга турда, ийи талазындан, сөөлүнге киргенде, мурнундан аңгылаар:

Хөл ортузунда өдүрөктер, **чүү-даа болбаан чүве дег,** дүште-даа чок эштип ойнап чорааннар. (Э.Д.)

Бир эвес деңнелгениң тайылбыр домаа чугаа аяны-биле кол домактың соонга кирер апарза, ынчан ооң мурнунга **биче сек ийи сек салыр:**

Ооң сагыжындан демги улустар ыраваан: **олар бо-ла кыжырып, чодураа сыга берген турганзыг.** (О.С.)

187. Деңнелгениң тайылбыр домактары кол домакта кандыг кежи-гүннерниң утказын тодарадып турарын айтыңар. Нарын домактың кезектериниң холбашкан аргаларын тодарадыңар. Аңгылаан домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Куу куштар бедик дээрде кускуннажып ырлашкан дег, хуулгаазын күштүг үннер куттулуп кээп, чүрээм суйбап, чалгый берди. (К.Ч.) 2. Башкы хар бо-ла болгай. Мырыңай карак чылчырыктап турар ак-чайт (К.А.) 3. Тии чок торгу чапты берген чүве дег, көк дээр бичии дилиндек апарган, дөө-ле талыгырда көзүлген. (Э.Д.) 4. Оолдарның хою тайгага чайлаглаан болгаш, кедергей кужурзураан*. 5. Суг ижип алгаш, хөлдү дескиндир хар чаапкан чүве дег, агарып чыдар кужурже олар бажын супканнар. (Э.Д.) 6. Чай эгезинде изиг орандан сыгырга ужуп чанып келгеш, мен чоонган мен дээнзиг, ирик талга хамыктың сөөлүндө шуптузунуң адаанга, черден чүгле чаңгыс мерт хире бедикке турулган будук дөзүнүң хозун оңгарлап тургаш, онза чараш коңгулчугаш кылып алган. (К.А.)

☺ 4—5 дугаар домактарда чаңгыс дазылдыг сөстөрни айтыңар. Улаштыр төрөл сөстөрүн тургузуңар.

188. Номчуңар. Ийи бөлүккө үстүп алгаш, сөзүглелден деңнелгелиг бөлүглелдиг болгаш деңнелгениң тайылбыр домаа кирген домактарны аңгылай ушта бжиңер. Харыңарны бадыткап тайылбырлаңар.

Өгге олурумда, Ак-Чүрек хенертен чирти-ле берди. Дүрген-не үне халыдым. Кудууртан акым чортуп олур. Ол аъдын баглаашка баглап кааш, базап келди. Ак-Чүрек мени мурнай акымны ээртинип, ооң буттарын доза туруп, эргеленип, ойнап-ла чор. Мен хейде-ле аңаа адааргаан чүве дег, «Сок!» деп алгырыпканым бодум безин билбейн барган болдум. Ыдымның өөрүшкүзү соксаш кыннып, менче шала хомудаанзыг кылчаш кылдыр көргөш, кудуруун муна каапкаш, «Черже сиңнип кире берейн» дээнзиг, чыда дүштү. Ам кээп ыдымны кээргеп, бажын суйбап каарымга, ол мээң холдарым чылгап, холдары-биле дегелеп, аңдаштаны каапкаш, өг хөлегезинче чоруй барды.

(О Сувакнит)

189. Деңнелгениң тайылбыр домактары-биле деңнелгелиг бөлүг-лелдерин аңгылаңар. Кандыг барымдаага даянганыңарны, бижик дем-дектерин чүге салганыңарны тайылбырлаңар.

1. Боо даажындан чаш кулун отту чаштап келгеш чер кырынга төрүттүнгенин байырлаан чүве дег иезин долгандыр сидиредир дешкилей берген. (М.К.-Л.) 2. Хаак кымчы хыг-ла дээн ары шапкан дег ооргам изиңейни берген. (С.С.) 3. 4. Боску дугланып калган чүве дег үнү үнмес ийи эрни бырлаңнаар. (С.С.) 5. Оолдар, уруглар-ның хөглүү-даа хөлчөк мыжырашкан бора-хөкпештер ышкаш мурнун былаажып шуугап чоруп органнар. (С.С.) 6. Ооң кежи тос ышкаш каштагар ак чүгле холу мойну чодазы арны кара-хүрөң. (М.К.-Л.)

 190. Номчуңар. Сөзүглелдиң утказынга хамаарыштыр делгереңгей тайылбырдан бериңер. Ында тайылбыр домактарның кандыг хевирлери ажыглаттынганын тодарадыңар. Сөзүглелдиң утказын кызыра бжиңер.

ТЕЛ ТЕРЕКТЕР

Ол дүне шуурган улуп тура хонган. Кышкы кежээни көжегелеп алган турган булуттарның изи-даа артпаан. Шуурганга ойлаттыргаш, та дээрже үнгүлей бергеннер, та черже киргилей бергилээннер.

Даң хаяазын уткуп, чавыт бажыңының яндаңындан үнген ыш суурнуң чурттакчыларының амыр-менди хонганын айтырганзыг, бодунуң шаа-биле өрү чүткээн турар. Кырган иениң ам база-ла кымны-даа мурнай сарыг шайын аартап, соңгаларындан көстүп турар тел теректеринче чоргааралдыг көрүп олулары бо. «А бо тел теректерни чоғум кым деп кижини мында кээп олуртканыл, ол кижини ам кайда ирги?» деп бодай каапкаш, ук теректерниң часкы ногаан бүрүлери-ниң канчаар шылыражы бээрин сагыжыңга чуруй берген...

Ол аразында эжик хылырт дээн соонда, столоваяда поварлап турар улуг уруу Аяна кирип келгеш:

— Эки хондуң бе, авай? Шыырак-ла шуурган болду аа? — дээш, чоогунда сандайны алгаш, биеэги-ле өөрөнгөн чаңы-биле авазының орнунуң баарында олуруп алган.

— Менде чүү боорул аан... Харын бо даштын теректерим кайы хире доңуп хончуктар ирги... Чежемейниң-даа соок келзе, чаңгыс дазылдыг болгаш бот-ботгарын хайгааражып билерлер болгай...

— Чаа ам мен чанайн. Ынчаш бажыңга чедип кел аа. Хой сүдү-биле сүттээн шай манап турар эвеспе — дээш, Аяназы чиик-чиик басып чорупкан.

Бажыңнар аразы ырак эвес, хөөремик кижиге хол сунар хире чер-ле болгай. Аяна ол базып ора, авазының теректер дугайында сөстөрүн сакты хонуп келген: «Чаңгыс дазылдыг каш-даа терек телдей үнүп кээр ышкажыл! А кижилер база-ла өг-бүлелиг, чаңгыс дазылдыг, ынчангаш олар күштүг...»...

... Удаткан чок Хандагайты кайы сен дээн «Москвич» асфальтылыг орук-биле тутсуп орган. Ооң дугуйлары улам-на изивишаан, аразында маргышканзыг, ынчалза-даа чаңгыс орук-биле, чаңгыс сорулганы күүседир дээш бир демниг, деңге чуглуп органнар.

— Тывалаарыңар мырыңай арыг-дыр. Каяа өөренип алганыңар ол? — деп, машинаның ээзи эрден Элбек-оол айтырган.

— Маңаа Тывага төрүттүнгөн мен. Хандагайтыга кезек өөрөнгөн мен. Ачам сугнуң терээ-даа бар. Бажың орта турган — депкеш, демгизи ханы бодалче шымны берген ышкаш болган. Ынчалза-даа узун орук шөйүлбүшаан...

— Ачам сугнуң бажыңы бо-дур. Бо теректерни ачам суглар тыва өңүктери-биле кады олуртканнар. Оон бээр хөй чылдар эрткен. Мында тыва кырган-ава чурттап орары эки-дир. Бо теректерниң дазылы чаңгыс, а боттары хөй-дүр. Чазын үнер бүрүлери та чеже? — деп чорда, Иван Даниловту кырган-ава шайже чалай берген.

Тел теректер чаңгыс дазылдыг. Бойдуста дириг амытан бүрүзү-ле үнер дөстүг, даяныр дазылдыг. А кижилер база-ла дазыл-дөстүг, даяныр чөлөнгиштиг, оозу-биле олар эгээртинмес күштүг болгаш октаргайны чаартып, каастап турар. Ооң адын кандыг-даа тел теректерниң бүрүлериниң аңгылашпазы ышкаш, Найырал джиип, чоргаараал-биле адап турарлар. (М. Доржунуу-биле)

191. Хөй сектер орнунга деңнелгелерни болгаш деңнелгениң тайылбыр домаан киир салып, бжиңер. Деңнелгениң тайылбыр домаа кирген домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Долгандыр узун-узун сырлар саглагар-саглагар будуктарын чалгыннандыр чада туткулап алган, ... турлар. А демин чаа-ла бистиң хөлзеп турганывыс хөглүг алаак ыржым-на чүве. Өрү көөрге, дээрде сылдыстар, ... , чивеңейнчип, ... , кылаңнажыр, аткаар Чадаана хем шала оожум шимээрге агып чыдар, чүзүн-баазын куштарның янзы-бүрү үннери-даа дыңналбас, бүгү-ле чүве дүнге чагырткан, бирде-бирде харын коргунчуг-даа. (О. Сувакпит)

Ажыглаар чижектер: мөңгүн шурулар дег, удаан чүве дег, карак басчып турган дег.

§ 40. Туруштуң тайылбыр домаа

192. Нарын домактың кол болгаш тайылбыр домактарын тодарадыңар. Кол домактан тайылбыр домакче айтырыын салыңар, оларның холбашкан аргаларын айтыңар.

1. Аяс хүннерде одар сүрүп, чылгы каяа баарыл, оол оларның соо-биле чоруп бээр. (Э.Д.) 2. Кайда тура-сорук чогул, ында орук база чок. (Б.Ш.)

Туруштуң тайылбыр домаа кол домактың кылыг сөзү-биле илереттинген сөглөкчизиниң база кандыг-бир өске-даа кижигүнүнүң көргүзүп турар кылдынынының туружун, угланган черин, үнер черин айтыр болгаш *кайда? каяа? кайнаар? кайыын? кайыже? кайыдыва?* деп айтырыгларга харыылаттынар.

Каяа суггат эки болурул, аңаа картошка дүжүткүр болур. (З.Б.)

каая дүжүткүр болурул?

↓ ×

(Каяа туруштуң т.д.)-ул, [аңаа... дүжүткүр болур]

Кол домакка холбажыр аргалары:

1) Ат оруннаны (*кайда* — *ында*, *кайыын* — *оон*, *кайнаар* — *ынаар*, *кайыже* — *олче*):

2) «а.о. + -ыл», «а.о. + -дыр»:

Хем **кайнаар** акканыл, шупту **ынаар** углап чоруп-ла чоруп олур бис. (А.Д.)

Тайылбыр домактың туружу болгаш бижик демдектери:

Туруштуң тайылбыр домактарын кол домактардан биче сек-биле аңгылаар, а ортузунга турда, ийи талазындан, сөөлүнге киргенде, мурнундан аңгылаар: **Кайда** дүдүскектиг даглар шөйлүп чоруткандыр, **ында** эгээртинемес байлак үүжелеттинген. (С.Т.)

193. Туруштуң тайылбыр домактарының кол домактарга холбажып чоруур аргазын айыткаш, схемазын шыйыңар.

1. Чайын-кыжын доңмас кара суглуг Сыынныг-Өзен кайда чаттылган ийик, Өшкүлдей база аңаа саанчылай берген. (М. К.-Л.)
2. Хүн кайы чүктен үнер ийик, кедергей улуг ай оон бичежек суурну харап келген. (М. К.-Л.) 3. Чайның бир чылыг хүнүнде парк иштинге агаарлап хөглээн чаштар ада-иелери кайнаар кылаштаар, олар база ынаар улап чоруурлар. 4. Олар аңаа кады ажылдаан, оон ында

чүвениң байдалы элээн шинчилиг апарган. (С.С.) 5. Кайыын-на айыыл диргелип кээр болдур, дайынчылар ол таладан ыяк белеткенип турганнар. (К.-Э.К)

194. Хөй сектер орнунга адаанда бердинген ат оруннарын домактың утказынга таарыштыр шилип алгаш, домактарны бжиңер.

1. Комиссия ... чорудуптарыл, ... барып ажылдаар мен. 2. Оола-кайларның аал-ораны ... , аревэчилерниң хуралы ... болуп турар. 3. Чараштаа ... хой кадарып чоруур болдур, Комбу ... халдып чеде берген боор. (Ш.К.) 4. Чурум үрээшкини ... хөй болдур, ... чурум тудар шагдаалар албан бар болур. (А.Д.) 5. Автобус ... доктаай бээр болдур, ... ада-иелер уругларын чемгерип алып дишкеннер. (С.Т.) 6. Мээң чанар хөңнүм чок турган, карак ... көре-дир, ... чоруткан мен. (Е.Т.) 7. ... ногаан оъттуг шынаалар бар ийик, ... чурттап турар малчыннарның хою дыка деңгел кирген. (О.С.) 8. Намның даалгазы-биле ажылдап турар, ол мени ... ыда-дыр, ... чоруур апаар мен. (О.С.) 9. Кежээкиниң ыржымы аажок, ... бүрү шылырт дей-дир, койгунтоолай, күске-күжүген маңнай-дыр, дораан-на дыңналып кээр. (С.А.)

Ажыглаар холбаалар: кайдал — ында, кайда — ында, каяа — аңаа, кайнаар — ынаар, каяа — ында, кайнаар — олче, кайда, кайнаар — ынаар.

195. Туруштуң тайылбыр домактарын ажыглап, «Тайгага ужуралдарывыс» деп темага чурумал хевиринге чогаадыгдан бжиңер.

§ 41. Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа

196. Номчуңар. Нарын домактың кезектерин айыткаш, кол домактардан тайылбыр домактарже айтырыглардан салыңар. Холбашкан аргаларын тодарадыңар.

1. Ыяштар аразы-биле чаштынып, халдаар дээш, кедеңгирлеп кел чоруур туматтарның дааш-шимээнин хат-салгынга шиилээн аргазим дыңналбастадып турар ышкаш кылдыр сагындырган. (Ш.С) Шиижек оглу ону-даа билбейн, бичии карактары борбаңайнып, чаш сарыг аксын азадып алган, изиг хүнге шыдашпайн, эгишштеп чыткан. (О.С.)

Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа кол домактың сөглек-чизиниң база кандыг-бир өске-даа кежигүнүнүң көргүзүп турар кылдынынының кандыг янзылыг, канчаар бооп турарын көргүзөр болгаш *канчаар? канчалдыр? кандыг янзы-биле? кайы хире?* чергелиг айтырыгларга харыылаттынар:

(**Кышты төндүр одаар**)¹ **кылдыр** [акым ыяшты белеткээн]².

канчаар кылдыр белеткээнил?

(Кылдыныг аргазының т.д.) кылдыр, [... белеткээн]

Кол домакка холбажыр аргалары:

1) Үн аяны: *Өрээлде шимээн-не чок — хөөредир болза, сээктиң чалгыннарының даажы безин дыңналып турар.*

2) Холбаа сөстөр (*канчаар — ынчаар, кайы хире — ол хире*):

Айлаң кушкаш канчаар ырлаар ийик, ыраажының үнү ынчаар чаңгыланып тарап турган. (Н.К.)

3) *Деп, кылдыр деп сөстөрниц дузазы-биле: Тайганың бир мээзиниң кыдыында сырый үнген пөштерлиг аргажыктың элээн оңгарзымаар оргулаажынга одагланыр деп шиитпирлеп алганнар.* (Ш.С.)

4) Даар наклонениениң чаңгыс ол-ла дөстүң катаптаанынга немешкен кожумактар: *Чидиг сырынга үдеткен аар-аар куу булуттар улам-на чавызаза-чавызаза, чоокта безин даглар баштары дүргени сүргей дуглалып келген.* (М.Э.)

5) Тудум деп сөстүң дузазы-биле:

Хүн келген тудум, кижиниң билии немежир ужурлуг.

Тайылбыр домактың **туружу** болгаш **бижик демдектери:**

Кылдыныг аргазының тайылбыр домаан кол домактан биче сек-биле аңгылаар, а ортузунга турда, ийи талазындан аңгылаар.

Деп, кылдыр деп сөстүң дузазы-биле каттышканда, биче сек салбас: Бо кыжын улуг соок чок болур деп идегеп тур бис.

Кижини бүрүзү эки билип алыр кылдыр башкызы катап-катап тайылбырлаан.

Чамдык таварылгаларда сөөлүңге туруп болур:

Каңдаашкын-даа дендеп барган:

Халап чүве, чер шуут от-ла. (П.Б.)

197. Кылдыныг аргазының тайылбыр домактары кол домактарда кандыг кежигүннерге хамааржып чоруурун тодарадыңар, холбажып чоруур аргаларын айтыңар. Схемаларын тургускаш, характеристиказын беринер.

1. Ада-ие ажы-төлүн канчаар кижизидер болдур, олар шак ынчаар өскүлөп кээр. 2. Ыт канчаар ээрер-дир, үгү ону ынчаар өттү-нер. 3. Кара булут кайыын келир-дир, суггур чаашкын оон тө кудуп-ла келир. 4. Кайда хөй кижичыылган-дыр, ында каткы-шимээн үзүл-бес. 5. Финишке шаг-шинээм төнгөн чедип келдим. 6. Эртем чедип алыр дээн тыва оолдар идиктери оюлгуже кылаштажып чорааш, Тибетке четкеннер. 7. Каңгай аңаа хенертен салган айтырыгга канчаар харыылаарын аайын тыппайн, карактары дапыңайнып орган. 8. Ол ам белен-селен чүве утпас кылдыр чаңчыгып бар чыткан. 9. Ол үеде тевекчилер чоорту шимчеп чылза-чылза, ам мырыңай «Саң-Салыр» дээр бичии тейжигештиң дөзүнгө кээп доктаадылар. (Ч.Ч.)

198. Номчунар. Кылдыныг аргазының тайылбыр домактары кирген домактарны ушта бижээш, морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылы-нар. Тайылбыр домактарның туружун, салдынган бижик демдектерин тайылбырлаңар.

Бир-ле хүн өлүгөн хар чаап эгелээн мындыг. Сыг дээр сырын чок. Харын-даа харның черге дүшкени безин дыңналып турар, ол хире ыржым-шыпшың. Хире-хиреде кээргеннер-ле чиилежи бергилээр, диң кедээн айбааңгы үгү көрүп кааннары ол. Шак ындыг бораанныг хүн багай кижиниң диң тывары берге. Мен эртенден эгелээш-ле арай дүвүрексеп, мынчаар бодай берген мен: бөгүн кайын нормам күүседип шыдаар деп мен. Таан-даа чаңгыс диң черле таваржы бээр ыйнаан кылдыр бодааш, өзен, сыскыгларны* бир кылдыр диледим...

Диң дилеп кулуксааш*, кайнаар улчуп чоруп каан кижичи ийик мен. Ам черниң уг-шии билдинместээн. Одаам та кайда чүве?

Ол-ла шөшпүртүп чорааш, иске таваржы бердим... .

Истеп-ле чор мен, кижим тура дүшпээн. Бир-ле черге келгеш, дыңнаалаарымга, мырыңай чанымда дааш үнер мындыг. Санчыт мында-дыр деп бодааш, амырай-ла бердим... (К. Аракчаа)

199. Номчунар. Сөзүглелде нарын домактарның хевирлерин тайыл-бырлаңар. Тайылбыр домактарның хевирин, илередип чоруур уткаларын, сөзүглелге ужур-дузазын тодарадыңар. Нарын домактарның кезектериниң холбашкан аргаларын айтыңар.

Хенертен барыын чүктен улуг-ла кара булут келгеш, черниң кырын караңгылады шыва апкан. Кара булут талазындан сооксумаар сырын сыгырып келген соонда, чоорту күштелип, хөрөктөнгөн адыг-

мажаалай дег, коогайнып, улгатса-улгатса, хемниң чалгыгларын ол-бо сывыртап эгелээн. Хемниң суу, улуг далайның чалгыы дег, күштүү-биле эрикке моңнап, чара-чире соп, дааш-шимээни-даа улгадып олурган. Хем кыдыынга чыылган көвей чон дүвүрөп, аай-дедир шаараңайнып маңажып эгелээн. (*Л. Ооржак*)

200. Кылдыныг аргазының тайылбыр домактары кандыг чурумалдарны көргүзеринге таарымчалыг болганын тайылбырлаңар. Тайылбыр домактарны ажыглап тургаш, сөзүглелди чедир тургузуңар.

Тайгада эртен-кежээ сооксумаар апарган. Хүн келген тудум, күстүң тыныжы чоокшулап орган. Кара булуттар чыылза-чыылза, чаъс чаар чыгыы апарган.

Кээргеннер оолдардан тооруктарын харамнанып, боску чарылгыже алгыргылаарлар. Пөштерде тоорук-ла эндерик. Шоодайлары-выс долдуруптар боор бис деп амырап, тооруктарны чыып халчып-ла тур бис. Хенертен куйга-баш адыңайны бээр кылдыр бир-ле чүве коргунчуу кончуг алгырды. (*«Шын» солундан*)

§ 42. Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы

Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы:

1. Нарын домактың бөлүү, схемазы.
2. Домактың предикаттыг төвүнүң аайы-биле саны.
3. Кезектериниң аразында холбажыр аргалары.
4. Тайылбыр домактың хевири.
5. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле хевири.
6. Нарын домактың кезек аайы-биле сайгарылгазы:
 - а) чугула кежигүннерниң аайы-биле хевири;
 - б) ийиги черге кежигүннер аайы-биле хевири;
 - в) долу болгаш долу эвези;
 - в) нарынчыттынган азы нарынчыттынмааны.

Үлегери:

(Телефон коңгазы оттурупкан)-да, [караңгы хевээр турган]. (О. Гончар)

(Чагырышкан нарын домак, 2 кезектиг, -да деп кожумак дузазы-биле холбашкан, үениң тайылбыр домаа кирген медээ домаа:

1-ги кезээ — 2 составтыг, делгереңгей эвес, долу, нарынчыттынмаан;

2-ги кезээ — 1 составтыг, арын чок домак, делгеренгей эвес, долу, нарынчтынмаан).

кажан?
↓ ×
(ү. т.д.)-да, караңгы хевээр турган

201. Номчуңар. Чагырышкан нарын домактарны ушта бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын үстүндө үлегер ёзугаар кылыңар.

ТЫВА УЛУСТУҢ ЧОРГААРАЛЫ — ОРАН-ЧУРТУНДА

Волга хемни, Амурну-даа чорук аайы-биле көргүлээн мен. Мээң төрөөн Хемчиим Тывада ийи дугаар улуг хем-не болгай. Метр санында шурап чыдар шапкын хемчиим тыва чоннуң, ооң иштинде чаңгыс чер-чурттугларымның чоргааралы деп санаар мен.

Хөнеде хөнөп каан анай-хураган, челеде баглап каан бызаалар дег, дизе хонупкан аалдар ак-ак өглери-биле бойдушту улам-на каастапкан тургулаарын көрүп чордум. Орай-хенче чоруур шаамда төрөөн черимниң агаар-бойдузунуң каас-чаражынга, тааланчыынга өпейледип, чоргаар-ла чурттап чордум ийин. (А. Монгуш)

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Бөдүүн болгаш нарын домактарның ылгалы чүл?
2. Чагырышпаан нарын домактар деп чүл, оларның холбажыр аргалары кандыгыл?
3. Чагырышкан нарын домактар деп кандыг домактарыл, олар кандыг кезектерден тургустунганыл?
4. Чагырышкан нарын домактарның холбажыр аргаларын айтыңар, чижектерден тургузуңар.
5. Чагырышкан нарын домактарда тайылбыр кезээниң туружун айтыңар, оларга бижик демдектерин тайылбырлаңар, чижектерин тургузуңар.

202. Сайгарылгалыг хыналда эдертиг. Аңгылаан домактарның схемаларын тургузуңар. Сөзүглелди катап номчуп алгаш, номуңар хаггаш, эдертигни бижичер.

МЕГЕЛЭЭРИ БАГАЙ

Ийи дугаар класс чеде берген мен. Бир-ле кичээлде башкы делегейниң янзы-бүрү ораннарының, ында чурттап турар кижилерниң, дириг амытаннарының болгаш агаар-бойдузунуң дугайын

чугаалап тур. Соңгу чүккө хүн каш-даа ай иштинде үнмейн баар, а соогу дээрге кедергей, ужуп чораан куштар дошталдыр доңгаш, черге төк кээп дүжүп турар деп тайылбырлай-дыр.

Мен ону дыңнааш, өг чанында мыжырткайндыр эткилеп орав бичии бора-хөкпештерни дораан сактып келдим. **Ындыг хензиг чүвөлөр канчап-ла кыштың кончуг соогунда доңуп калбастар ирги деп кээргеп, оларга тараа чажып бээр турган мен. Башкының соңгу чүк дугайында чугаазын дыңнааш, ол хөкпештерни кээргеп, сактырымга, күжүрлөр дошталдыр доңгаш, өг чанында төккүледир кээп дүшкүлээн ышкаш. Ынчан арта-ла кыштыңдык соок хүннери турган чүвө болгай. Хөкпештерни кээргээш, караам чажы безин бүлдеңейни берген. Ону бүдүү чоттунуп олурумда, башкы эскерип каапкаш, айтыра-дыр:**

— Сен чүгө ыглай бердиң?

Улуг уруг хөкпештер кээргээш, ыглап орав деп барза, ыянчыг-ла болгай деп бодааш, дүрген-не чанымда орган Чунакты тудуптум.

— Бо оол мени шымчыпты, башкы.

Чунак алгырып-ла үндү:

— Мегелеве, уруг, мен сеңээ дегбедим чоп. Мегелээри ол-дур, башкы — дээш, Чунак менче карактарын чидиди көрүпкен, халып келир чыгыы олур.

— Соксаңар, кичээл үезинде эштеринерге шаптыктаваңар — дээш, башкы бисче шыңгыы көргүлээрге, ыытташпайн барган бис.

Чапсарда дашкаар үнүп келиримге, Чунак бо халып келди.

— Чүгө мени мегеледиң, уруг, ма, бо-дур! — дээш, эктимче чаала тудускаш, ыдып чоруй барды. Аарышкылыы дендии-даа болза, ыглаваан мен. Шынап-ла мегелепкен буруулуг кижии шииткелди чүктээр апаар-ла болгай. **Черле ынчаш, мегелээри багай дээрзин кырган-авам база угаадып-ла чораан ийин.** (Е. Танованыы-биле)

203. Чогаадыг. Номчуңар. Сөзүглелдиң кол утказын тайылбырлаңар. Аңгылаан домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Номчаан чүүлүңерге даянып, «Профессияже эге базым», «Мергежил сонuurгалдан ужукталыр» деп темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бижинер.

ХЕМЧИ

Капитан Марат Агбаанович Ашак-оол-биле таныжары уругларга кончуг солун болган. Ол — эң баштайгы тыва капитан. 1964 чылда ол Красноярск крайның Енисейск хоорайга хем оруунуң техниктиг

өөредилге чериниң сургуулун дооскан. 1967 чылдан бээр капитаннай берген.

Бо аныяк капитанның алыс чурту — Элегес-Аксы.

— Марат Агбаанович, силер канчап капитан апарган силер? — деп, Лена биле Алла оон кончуг сонuurгап айтырганнар.

— Мээң ачам сугжу чораан кижидир. Боду өдүрөк ышкаш эштир-даа, аътка дүжөр-даа, хемелээр-даа. Ынчангаш бистиң Элегес-Аксының дужундан Улуг-Хемни кежир хеме-биле улус кежирер, «хемечи» деп аттыг-даа чораан. Мен мырыңай бичиимден-не ооң хемезинге олурупкан, база-ла хүүрекчигеш-биле эшкен чоруур мен. Хемниң чалгыларының чараш чагайын кандыг дээр силер, сактырга, кижини чалгынынга олуртуп алгаш, аадып, чайгап, бир-ле кайгамчык оранче аппарат чораан ышкаш болур.

Марат бичии чаш үезинде-ле хемге ынакшый берген. Ынчангаш ол бичиизинден тура хемелеп, эштип өөренип алган. Школага өөренип чораан чылдарында Марат кинофильмнерден болгаш номнардан корабльдер болгаш оларның эрес-дидим капитаннарының дугайын кончуг сонuurгаар, мен база ындыг болган болзумза аар кылдыр бодаар турган. Школазының онгу клазын доосканының соонда, ооң башкылары:

— Че, Марат, каяа, кандыг институтка өөрениксей-дир сен? — деп айтырарга, оол бичии-даа саадавайн харыылаан:

— Далайжы ийикпе хемчи болур дээн кижидир мен.

— Эр хей, Марат, кончуг шын эртем шилип ап-тыр сен. Ам дээрде бисте далай болгаш хем корабльдериниң капитаннары чок болгай. **Харын эң баштайгы капитан болур дээш, эки-ле кызып өөренип көр, шыдаар-ла болгай сен. Бис-даа сеңээ ылап бүзүрээр болгай бис. «Улуг корабль улуг далайга ырак-узак чорукка эжиндирер» деп орус улустуң ханы уткалыг, мерген үлегер чугаазы-даа бар болгай** — деп, башкылары ооң шилип алган эртеминге байыр чедирип тургулаан.

Башкылары-даа, эш-өөрү-даа Мараттың кончуг салымныг, өөреничел болгаш мергежилдиг бүдүжүнге, шынап-ла, бүзүрээрлер.

(Л. Чадамбаны-биле)

§ 43. Чагырышкан нарын домакка катаптаашкын

 204. Номчунар. Нарын домактарны тыпкаш, хевирин тодарадыңар. Чагырышкан нарын домактарда тайылбыр домактарның кандыг хевирлери ажыглаттынганын тодарадыңар.

КУДАЛДЫ

Ундаргай кашпалдан дааш-шимээнниг хемчигеш эмдик агымы-биле даалыктап, үндүр аттыгып чыдар. Баштай чүнүң-даа ужурун билбээн чүве дег, далаш агымынга аскымнадып чоруй, Байкал көстүп кээрге, харын арай оожургап, таваар шулурткайндыр акпышаан, далайның куспаанче кире бээр. Шак ол хемчигешти Кудалды дээр, «Худалдыдан» азы «садыг» дээн сөстен ол ат укталып тывылган. Шагшаандан тура далай чоогунуң хемнериниң аксынга Самагирлерниң төрөл аймааның эвенкилери чурттап чораан. А Кудалды аксынга самагирлерниң баштыңының аалы турган. Өйлөп-өйлөп төрөл аймааның эргелеп-башкарар черинче аймактың кежигүннери чыгып кээр турган. Үндүт төлээр дээш олар кара киш кештерин эккеп турганнар. Эртине-байлаа эгээртинемес оран-делегейниң өске-даа хайыразын эккеп турганнар. Маңаа оларның кожолары буряттар, орустар база четкилеп келир. Байырлал хүнүндө садыглажып турганнар. Ынчангаш дааш-шимээнниг хемчигешти садыгжы деп адап алганнар. *(М. Жигжитов)*

 1. Сөзүглелден көжүргөн уткада ажыглаттыңан сөстөрни тывыңар, олар дылдың кандыг чурумалдыг аргаларын тургузуп чоруурун тодарадыңар. **2.** Ономастиканың кайы бөлүктеринге хамааржыр сөстөр ажыглаттынганын тодарадып, оларны бөлүктөр аайы-биле ушта бижинер.

 205. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, дараазында онаалгаларны күүседиңер: 1) дүжүрүп бижинер; 2) скобкаларны ажыдыңар, айтырыг демдээниң орнунга кандыг бижик демдектерин салырыңарны тодарадыңар; 3) хөй сектер орнунга тааржыр холбааларны азы үжүктөрни салыңар. Кылган ажилдарыңарны аас-биле тайылбырлаңар.

Хенертен барыын чүктен улуг(?)ла кара булут келгеш(?) черниң кырын караңгылады шыва апкан. Кара булут талазындан сооксумаар сырын сыгырып келген ... , чоорту күштелип(?) хөректенген адыг(?) мажаалай дег(?) коогайнып(?) улгат...-улгат...(?) хемниң чалгыгларын ол(?)бо сывыртап эгелээн. Хемниң суу(?) улуг далайның чалгыы дег(?)

күштүү(?) биле эри...е моңнап(?) чара(?) чире соп(?) дааш(?) шимээни(?) даа улгадып олурган. Хем кыдыыңга чыылган көвей чон дүвүрөп(?) аай(?) дедир шаараңайнып маңнажып эгелээн. (Л. Ооржак)

 206. Бөлүктерге үстүп алгаш, домактарның долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Ажылыңар түңнелин эштеринерге делгеренгей кылдыр тайылбырлап таныштырыңар. Номчаан чогаалдарыңардан чижектерге даянып, «Чечен чогаалга нарын домактарны чедимчелиг ажыглаары — дылдың база бир чурумалдыг аргазы болур» деп темага кыска дыңнадыглардан кылыңар.

Ол чайын бистиң аалывыс тоолда кирген ак-көк Сүт-Хөлдүң адын алган кожуунувустуң төвү болур Суг-Аксы суурнуң кедээр талазын куду хаажылап баткан Ак хемниң унунда көгү-шыгы хөлбеңнээн Чалбак-Хараган деп черге чайлап чыткан чүве. Көрүштүг-ле оран болбас ийикпе. Кедээр көөрүңге, дөңгелчиктерлиг, хараганныг болгаш ногаан оьттуг шык бар. Ооң ындында Ак хем узун, дыйлаң апарган, шааладыр хап бадып чыдар. А бистиң өөвүс хавак кырынга турар. Өгден үнүп кээрге-ле, ногаан шык, хем көстүр. Шыктың ортузунда кожа үнген ийи кара борбак талдар бар. (Н. Монгуш)

 207. Номчуңар. Сөзүглелдин хевирин тодарадыңар, ону тургузарыңга нарын домактарның кандыг хевирлери ужур-дузалыг болганын тайылбырлаңар. Номчаан чүүлүңерниң утказыңга даянып, Тываның арга-арыгларында өзүп турар кандыг-бир онзагай ыяштарның, үнүштерниң дугайында чурумал хевиринге кыска сөзүглелдерден тургускаш, эштеринерге таныштырып номчуңар.

Анай-хаак дег ээлгир ыяш чок. Ооң узун будуктары кайнаар-даа эгли бээр. Кайыын-даа, кандыг-даа күштүг хат кээрге, ол ооңуу-биле ала-чайгаар чайганы бээр. Соок күс дүжерже, өске бүгү ыяштар дег, бүрүлери дүжүп каар, час кээрге частып, чараш апаар. Сактырга-ла, чылдың кайы-даа үезиниң сеткилин хомудатпас дээни-биле демей. Ооң ээлгир сывын черге чада каар-даа болза, сыйылбас. Ындыг чараш ыяштан чоннуң чүнү-даа кылып үндүрүп турары анаа эвес болдур ийин. Көөрге, көрүш чок-даа ышкаш, ынчалза-даа анай-хаак — онзагай, чараш ыяш. Чылгы тудар уруктан эгелээш, чыраа кажаага чедир чүнү оон үндүрбес, кылбас дээр! Тарак-хойтпак мөндүңейнип келир өйде, анай-хаагывыс шылбазын ажыглаар болгай бис.

(Л. Ооржак)

«Чагырышкан нарын домактарны чечен чогаалга чедимчелиг ажыг-лаары — дылдың база бир уран аргазы» деп темага угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бердинген домактарга даянып бжиңер. Номчаан чогаалдарыңарның бирээзин шилип алгаш, шак-ла ыңдыг аттыг эртем-шинчилел ажылындан чорудуңар.

§ 44. Хөй кезектерлиг чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактар

208. Номчуңар. Шүлүкте нарын домактарның каш кезектен тургустунганын тодарадыңар. Чагырышкан нарын домактың кол болгаш тайылбыр домактарын айтыңар. Схемаларын тургузуңар, домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Хөй одуругдан үне бээри билек, сиген бажы шымчыктап, дешкилежип ойназыннар дээш, чаш анайларны кажаазындан үндүрүптөр. 2. Келген оруунче ээр дээрге, кадыры кончуг болурга, өшкүлөр чаңгыс черге бөлдүнчүпкеш турупкан. (М.Э.)

Үш кезектен тургустунган домакты **хөй кезектерлиг домак** дээр.

Утказының аайы-биле хөй кезектиг нарын домактар чагырышпаан болгаш чагырышкан болур.

1. Хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домак:

1) *Дайынчылар туруп, ыйгылактың иштинде кара сугга уйгу сергедир чунуп¹, чамдыктары от салыр кургаг ыяш чыып², өскелери аът-хөлде барганнар³. (Ш.С.)*

1, **2**, **3** — хөй кезектиг чагырышпаан нарын домактың кезектери хары угда деңге болуп турар кылдыныгларны илередип турар болгаш аразында үн аяны-биле холбашкан. Оларны биче сек-биле аңгылаар.

2) *Олар токарълыг-механиктиг цехке келгеннер¹, ында шимээниг² болгаш агаар янзы-бүрү үннер-биле ырлаан³. (О.Сув.)*

1, **2** болгаш **3** — нарын домактың кезектери дараалаш-как кылдыныгларны илереткен болгаш кезектери үн аяны база каттыштырар эвилел-биле холбашкан.

2. Хөй кезектерлиг чагырышкан нарын домактар болгаш оларның бөлүктери:

1) Тайылбыр кезектери кайызы-даа кол домакка хамаарышкан болгаш чаңгыс аай айтырыгларга харылаттынар домактар **чаңгыс аймак тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактар болур:**

Изиг дендеп¹, ымыраа-сээк дойлуп турар апарганда², аалдар чайлагларже көжүп эгелээн.

кажан көжүп эгелээнил? 3 кажан көжүп эгелээнил?
үениң т.д. 1 , 2 үениң т.д.

2) Тайылбыр кезектери кайызы-даа кол домакка хамаарышкан болза-даа, аңгы-аңгы айтырыгларга харылаттынар. Ындыг домак **чаңгыс аймак эвес тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домак болур:**

Ол черден элээн ырай бергенивисте¹, элик чүге эзириктериниң чанынга чытпазыл² дээрзин Амыргалаар тайылбырлаан³. (С.Там.)

кажан тайылбырлааныл? 3 чүнү тайылбырлааныл?
үениң т.д. 1 , 2 немелдениң т.д.

3) Чагырышкан нарын домактарда тайылбыр домактарның кылдыныглары **дес-дараалашкак** бооп болур:

Улуг аскыр баштап алган¹ өөрү ырай бээрге², аскырак киштегилеп турган³. (Э.Д.)

3 кажан? (киштегилеп турган)
 2 үениң т.д.
 1 кандыг? (өөрү)
тодарадылганың т.д.

209. Номчунар. Ийи бөлүккө үстүп алгаш, үн аяны болгаш эвилелдер-биле холбашкан кезектерлиг нарын домактарның кызыгаарын тыпкаш, кезектерин тодарадыңар. Бөлүк бүрүзү бир домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, характеристиказын бериңер.

1. Машиналар, мотоциклдер кээп тургулаан, офицерлер болгаш солдаттар үнүп, кирип, өске кижилерниң каржы домаа дыңналып турган. (А.Ф.) 2. Орай кежээ апарган, а чаашкын ам-даа соксаваан болгаш бичии вагоннуң демир дээвири шимээрге, дазырткайнып турган. (С.Б.) 3. Он тос харлыг Чанчык аът бажы мунар, бежен беш харлыг Саадак андазын тудар, үрезин чажар, он ийилиг Чакпажык чааш Борадайны мунупкаш, хоюдур илииртээр, быдаа хайындырар. (М. К.-Л.) 4. Эрте-бурун шагда бир черге бир аймак улус чурттап

чораан, оларның турган чериниң үш чүгүн дүмбей арга ээлээн, а бир чүгүн хову шыпкан чыткан. (М.Г.) 5. Ол үеде азы шуут-ла шыпшың болур, азы эртенги салгын ында-хаая соолаңайнып келгилээр болгаш бүрүлөр, оът-сиген сымыранчы бергилээр. 6. Аргада сиген бөлөр дээн колхозчулар-даа болуру магат чок, азы дүүнгү чылыг чаашкын соонда үнүп келген мөөгүлөрни баштай барып чыып алырынче далашкан чурттакчылар-даа бооп чадавас, азы болааның аргаларында аажок хөй үнүп турар каттар чыыр дээн уруглар-даа бооп чадавас. 7. Хүн үнүп келир, комбайннар дагжай бээр болгаш дүжүттүң ажаалдазы-даа эгелээр (Л.Ч.)

✎ **210.** Кезектериниң харылзаазының болгаш хамаарылгазының айы-биле хөй кезектиг нарын домактарның кандыг бөлүктери киргенин тодарадыңар. Нарын домактарның кезектериниң кызыгаарын тыпкаш, схемаларын тургузуңар.

— Оглум, Анай! Кашпагай кижии кезий маңнагылап көрөм: суг ишпээн кургаг черлер артыгылап калгылаан болза, сугдан ынаар бугалап үндүргүлөвит. (М.Э.) 2. Тайга хөрөөнчө бедээн тудум, хемниң уну улам-на кызаалап, ооң ишти-биле агып баткан сугну ол-бо талазынче каш удаа кежип, шериглер дистиништир шуужа берген. (Ш.С.) 3. Оон ыңай чорбас-тыр деп билзиннер дээш, оолдар ээлчежип, кодан хойну ийи удаа дескингеннер. (Э.Д.) 4. Тайыс суук дүктери дээрге, беге-биле чаап каан дег, дас-ла кара, чүгле төш бажында адыш оюу хире ак ойбун бар, ынчангаш Чүрекпен деп адап алган бис. (М.Э.) 5. Боостaa-биле ырлаары элээн бөдүүн, ында ылап тодаргай аргалар бар, оларны амгы хөгжүмнүң хоойлулары-биле бергедээшкин чок билип ап болур. (А.А.) 6. Ам чүвө утгуптум дээр болза, кырган-ачам чемелей бээр дээш, оол дыка хынамчалыг чоруп турган. (М.Э.)

📖 **211.** Шүлүктөрнiң тургустунарынга авторлар хөй кезектиг нарын домактарның кандыг хевирлерин делгеренгей ажыглаанын тодарадыңар. Оларның схемаларын тургузуңар. Тыва чогаалда өөренип турар шүлүктөрнiң бирээзин шилип алгаш, нарын болгаш хөй кезектиг нарын домактарның ажыглалын хайгаарап, кыска дыңнадыглардан кылыңар.

Бай-Тал уну алаактарга
Башкы хыраа дүшкөн соонда,
Сарыг бүрү бөөлденип,
Саарыг сугже саарлып турда,

Бичии Кара-оол бир-ле дугаар
Бирги классче киривиткен... (Ч. Ондар)

Харлыг кыжын
Каржы шуурган улдап кээрге,
Ажыңадыр сооп-даа кээрге,
Азарганчыг чаштан өскөн будуун бүрү
Адыш ышкаш шуглап алыр. (П.Бровка)

Алдын күстүң өңү чидип,
Аяс көк дээр кууарып,
Соок кыштың тыныжының
Солчуп кирип келгени бо.

.....
Чанган куштар ырын дыңнааш,
Сагыш-чүрээм хөлзээни дег,
Чадаана хем дажый бээрге,
Сай-дажы ырлажы бээр. (Ч. Ондар)

212. Хыналда ажил. 1-3 дугаар домактарның кезектериниң аразынга турза чогуур черлеринге бижик демдектерин салыңар. Хөй сектер орнунга тааржыр холбааларын адаанда бердинген чижектерден кирип бжиңер. Хөй кезектерлиг нарын домактар кезектериниң харылзаазының аайы-биле кандыг бөлүктерге хамааржырын тодараткаш, схемаларын тургузуңар.

1. Узун орукка шаа төнүп шагзыраан оолдар чемненген ... олла дораан чык кылдыр удуй бергеннер. 2. ... ылап-ла чаа шерии келген ... чаа-чалбактан чайлаары берге боор ... ооң биске херээ чок. (Ш.С.) 3. Таптыг-ла хол кадыры ышкаш ай чайгы хүн даг бажынга олураарыга чедир ам-даа элек турда-... дээрде астына берген бир талазының эрии кызыдыр будуттунуп алган дег апарган. (Э.Д.) 4. Кайызы-даа туттунуп билер ..., олар чүү-даа болбаан хевир-биле ужуражып, чугаалашканнар. (О.С.) 5. Күскээр апарганда, бөрзек аажок күдержип, бедип келген, ... Чүрекпен оон ырбыска көстүр турган. 6. Мен хааржактың кырын ажыдыптарым..., Чүрекпен менче чүткүп, хааржактан хербектенип үнүп олар, ... бөрү оглу бир азыгже сыңны бээр чорду. 7. Оон оларның кайызының-даа хөрөктери эдип, диштери шаккылажып, бот-боттарыга удур калчаа дайзыннар апар болуп-тур. (М.Э.)

Ажыглаар холбаа аргалары: а, бир эвес, болза, -ла, төлээде, а, -га, соонда, ынчалза-даа.

Немелде шилилге онаалгалар

 213. Номчунар. Тоолдуң өөредиглиг утказын хөй кезектиг нарын домактар ажыглавышаан, кызыра бжиңер.

Бир аңчы аңнап чорупкан. Ынчап чорааш, ол кым-даа четпээн черге, аң долганып четпес, куш кежир ужуп шыдавас улуг тулаага кээп-тир... Долгандыр көргүлээрге, чери-даа ооңуу дег, оът-сигени-даа, ыяш-дажы-даа ол-ла, ылгал чок бооп-тур.

Хенертен ол кайгап хараанындан аксын азадыпкан. Аянда эзертеп каан койгуннар шөлээни аажок тургулаан. Ынчап турда, хенертен чер иштинден кижилер үне халчып келгилээн. Ылгал-даа чок, бистиң кижилер ышкаш кижилер, чүгле харын бичиизи кончуг.

Аңчы тургаш:

— Кымнар силер? — деп айтырган.

— Бис дээрге өлүм чок кижилер-дир бис. Дириг суг-биле чунар болгаш, назынывыс мөңгө улус бис, а сен кым сен? — деп айтырганнар.

— Мен аңчы кижин мен.

— Бистиң бо черде, кайыын-на ийик, бир-ле черден коргунчуу аажок улуг аң тыптып келген. Сен аңчы кижин мен дидиң, бисти айыылдан камгалап, дузалапсыңза кандыгыл?..

Элээн үе эрткен.

— Силерниң ол улуг аңыңарны тыппадым. Чүгле бо киш өлүрүп алдым — дээш, киштиң кежин көргүскен.

— Ол ышкажыл! Коргунчуг аң ол-дур! Кежиниң улуг деп чүвезин, даваннарының, дыргактарының улуун! — деп, бичии кижилер шуут-ла алгыржышкан.

— Маадырлыг-ла болдуң! Ол дээш бис сеңээ болгаш сээң улузунга буянныг херекти кылыр бис. Силер ооң-биле чунупкаш, өлүм чок апаар силер...

Улус өлүм чок кижижигештерниң келирин манааш турупкан. Хөй-ле хүннер эрткен, улус чөгөнгөш, манавастан, чоорту уттушканнар...

Херээжен улус арыгже оттулар будуктар чыып чорупкан. Ол-ла чоруп чорааш, койгуннар халчып турарын көрүп каап-тырлар. Хөйү-даа аажок. Топтап көөрге, эзертеп каан койгуннар болган. Койгун бүрү-зүн кижилер мунган, холдарында доңгалар туткан. Херээженнерниң каткызы кээр болган, чаа-ла каттырышканнар.

А бичии кижижигештер хорадай бергеш, доңгаларында сугларын ол-ла черинге төккүлөпкөш, дедир чорупканнар.

Кижилер ынчангаш дириг суг албайн барган чүве-дир.

(Тофа тоол)

  214. Чогаадыг. «Хэй кезектерлиг нарын домактарны чечен чогаалга чедимчелиг ажыглаары — дылдың база бир уран аргазы» деп угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бердинген домактарга даянып бжиңер. Номчаан чогаалдарыңарның бирээзин шилип алгаш, шакла ындыг аттыг эртем-шинчилел ажылындан чорудунар.

1. Оран-делегейниң кыдыг-кызыгаары бар деп бүзүрөп, аңаа чедиксеп, ооң ындында чүү барын көрүксеп, оон бо сылдыстар көстүр ирги бе деп күзөп чорза-даа, ал-боду-даа, дээр оглу дирткен Чиңгис-Хаан-даа, ооң эңме-тикчок аг-шерии-даа бо улуг өртемчейге кымыскааяк-даа шаа четпес, хензиг ынай деп Хорчиниң дүжүнге безин кирбес. 2. Хаанның бүзүрээри шериг баштыңы деп чүүлду бадыткаар дээш, чүнү-даа кылып каарыңга белен турган. 3. Чүгле муң шериг баштаткаш, ону чаа шерии деп адааш, тумат чуртунче чорудуптарга, туматтарга чиш кылдыр хаанның каап бергенин Хорчи ам-на билип каан. 4. Туматтар-биле тулчуру албан, баштап келгени муң шеригни оларга чылча шаптырары, боду база ол тулчуушкунга өлүрү чайлаш чок деп Хорчи билип чыткан. 5. Оглу ёзулуг эр бооп өзүп келгенин Боктагай ам-на сагыш-сеткилиниң ханызынддан эскерип, ооң башкы доскуул шерии-биле чоруур деп турары бичии оолдуң анаа-ла күзели эвес, а эр апарган кижиниң шиитпири деп билген. (Ш. С.)

§ 45. Нарын синтаксистиг конструкциялар

215. Домактарның кызыгаарын тып, оларның кезектериниң санын тодарадыңар. Схемаларын тургузуңар.

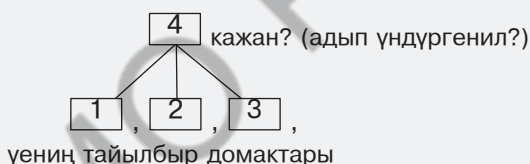
1. Аал чоогунга төрөөн бөрү ырап, дузак өшкү оглу авазындан астыга берген соонда, оолдарның ада-иелери үргүлчү ээлчежип кээп, аал ээн турбас апарган. (Э.Д.) 2. Өңү саргарып, кадыгзымаар апарган-даа болза, Кара-Баштыг ону чиирге, быштактың амданныы аажок болган. (Ш.С.) 3. Көк-Карактың күдер хөрээ, дээр диңмирээниг, хириңейнип, карактарының оттары көгерендиржип келген соонда, ол куураш тура халааш, тайбың чыткан аңчы ээзинче шураар дей бээрге,

Чүрөкпен ону дозуп, ооң мурнунга шуут-ла доора туруптар болган. (М.Э.) 4. Сугнуң соогу дээрге ана чүгле чилиг саргыыр, кургаг черже үне халый бериксээри келир, ынчалза-даа бичии болгаш, та өөренип каары ол чүве, та буттар билинместеп каары ол ийикпе, сугнуң соогу намдай берген ышкаш болур. (Е. Т.) 5. Оглунуң бажын бодунче ээктир тыртып, ону чыттап, оглу-биле байырлажып алыксаан, ынчалза-даа Кара-Баштыг эгени бээр деп билгеш, Чааты ирей сугларның чанынга Боктагай барып туруп алган.

Нарын синтаксистиг конструкцияның составында үш азы оон хөй кезектер кирген болур. Ол домактар **чагыржылгалыг** (кол болгаш тайылбыр кезектерлиг) болгаш **чагыржылга чок** (чагырышпаан нарын домак) азы **холушкак харылзааларлыг домактар** бооп болур.

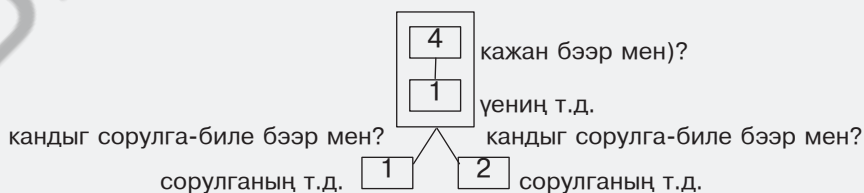
Чагыржылгалыг нарын синтаксистиг конструкциялар:

Кирижи тыыгайндыр эдип¹, казы эңмейип², чартык ай дег, ужу-бажы чоокшулап кээр орта³, оол согунну оскуна чоруй адып үндүрген¹. (Тоол)

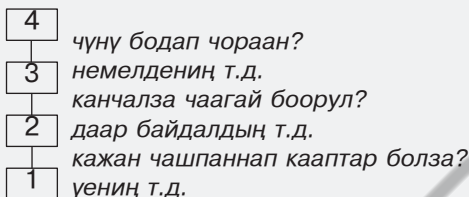

НСК 4 кезектен тургустунган. 1, 2, 3 кезектер чагырышпаан, ынчалза-даа олар 4-кү кезектин *кажан адып үндүргенил?* деп айтырыынга шуптузу харыылап, чаңгыс аймак үениң тайылбыр домаа бооп чоруурлар.

Амдызында чүлдү-чүрээм соп чорда¹, **келир үениң салгакчылары мөзүлүг кижилер болзун дээш**², **олар эртемниг кижилер болзун дээш**³, **байгы билиимни бээр мен, арга дуржулгамны бээр мен**⁴. (М.К.-Л.)

Чайын тараа кулак тыртып эгелей бээрге¹, чула суггарыпкаш, өйүндө чашпаннап кааптар болза², чаагай-ла болур боор³ деп ол бодап чораан⁴. (Е.Т.)

НСК 4 кезектен тургустунган. Кезектери дес-дараалашкак чагыржылгалыг.

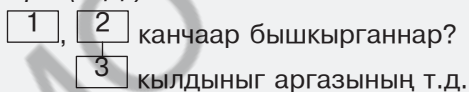
Чагыржылга чок нарын синтаксистиг конструкциялар:

Ол кавыда ыяш дээрге янзы-бүрү¹, дыттар кедергей хөй², пөш база-ла эндерик³, олар ылаңгыя сирттерде болгаш оларның ээн эъттеринде үнгүлээн⁴. (С.С.)

1, 2, 3, 4 НСК 4 кезектерден тургустунган. Кезектери чагыржылга чок.

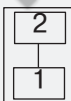
Холушкак харылзаалыг нарын синтаксистиг конструкциялар:

Хой доктаап¹, өшкүлөр аргаже көрүп алган², думчуктары чарылгыже бышкырганнар³. (Э.Д.)

Дуюгларының мыйыстары өзүп быжыксын дээш¹, соок сугга-даа баглап-ла турар², ишти тыртып, чиңгелезин дээш³, изиг хүнге-даа баглап-ла турар⁴. (Ш.К)

кандыг сорулга-биле баглап турганыл?

кандыг сорулга-биле баглап турганыл?
 кылдыныг аргазының т.д.

Көк-Карактың күдер хөрээ¹, дээр диңмирээнзиг², хириңейнип¹, карактарының оттары көгерендиржип келген соонда³, ол куураш тура халааш, тайбыңчыткан аңчы ээзинче шураар дей бээрге⁴, Чүрекпен ону дозуп, ооң мурнунга шуут-ла доора туруптар болган⁵. (М.Э.)

Нарын синтаксистиг конструкцияга бижик демдектерин кезектериниң аразында харылзаазының аайы-биле салыр.

216. Домактарның предикаттыг төптөрүн шыйыңар, кезектерин айтыңар. Схемазын тургузуңар.

1. Бир-ле черде хат улуп турду, ынчангаш чаъс дагжап турган бе азы доңган чыраалар болгаш ыяштар човууртап турган бе — ылгаар арга чок болду. (В.А.) 2. Силерге ол дугайын таптыг допчузу-биле тайылбырларда, ол таварылга ылап болган деп бүзүрөксеп олур мен, эмчи кижиге турган болзумза, ону харын эртем талазы-биле тайылбырлар ийик мен. (И.Г.)

217. Номчуңар. Нарын синтаксистиг конструкцияларны тыпкаш, каш кезектен тургустунганын, кезектерниң аразында харылзаазын тодарадыңар. Схемаларын тургузуңар. Нарын синтаксистиг конструкцияларның шүлүктөрүн тургустунарынга ужур-дузазын тайылбырлаңар.

I.

Каш янзы
шоолуг эвес демдектерден
Хадып кээри
удапас деп эскерер сен.
Салгынактан
чиирбей аяар чайгангылаар,
Шарлан,
хадың
бүрүлери сымыражыр,
Хензиг ары
чалгыннары эстегилээр,
Селеш кынгаш,
суурган-демир кыңгыражыр,
Серилерден
он шаа саваң тоглап дүжер.
Хат-даа дыңзыр —
хаактар бажы өл баг апаар,
Хадыңнарның
уну безин
эглиңгирлээр,

Чинчилерин
 вишнялар черже чажар,
Чиндиңнешкен
 тарааже көр —
 чалгаан хөл-ле.
Дүүрээн тааннар
 чаргырткайнып,
 хөлзеп үнер,
Дүргек доозун
 орук дургаар куурарар,
Хаттың үнү
 аргаларга коолап келир,
хамык чүве эстеп,
 дойлуп,
 шаараңнажыр... (П. Бровка)

II.

Аъш-чеми төктүп чыдар элбек-даа бол,
Аксы-сөзү эриг хаак дег ээлдек-даа бол,
Оду-көзү ээги шонар чылыг-даа бол,
Орун-дөжээ сагыш ышкаш чымчак-даа бол,
өске черге уйгум келбес, дыжым ханмас,
Опей ырлыг чадырымга солуттунмас.
Хараачадан сыннар сирти хереп турар
Кашпал хемде күжүр авам бөдей өөндө
Чамашкылыг багай ширтээ манап чыдар,
Сарыг шайы доңгуузунда изиг турар.

(А. Бегзин-оол)

  Нарын синтаксистиг конструкциялар дылдың чурумалдыг аргазы бооп болур деп чүүлдү бадыткап, номчаан чогаалдарыңарга даянгат, кыска дыңнадыглардан кылыңар.

 218. О. Туң-оолдун чогаалдарындан алдынган домактарны нарын синтаксистиг конструкциялар деп бадыткаңар. Салдынмаан биче сектер каяа турарын айтыңар, аңаа турарының чылдагаанын тайылбырлаңар.

1. Бир бую аскак болгаш холундан даяңгыш ыратпас шала мадагар дурт-сынның кижиге удур көөрүндө чалданмас ынчалза-даа кедергей оожум-топтук бүдүштүг чугаа-сооттук ашак-ла болгай.

2. Уруунуң аайы-биле өске черге чурттап ажилдап чораан-даа болза алыс бо черге төрүттүнгөн өскөн болгаш ооң дөө-ле көгерип чыдар тайга-сыннарны хемнерни салаа басып санап орары-даа билири-даа аргажок. 3. Арга-эзимниң өң-чүзүнү өскерлип хадың шарланның бүрүзү хадып, күс-даа дүшкөн. 4. Дииңи үстүп болбаан төөгүнүң улуг күдүрээлери Өл-Адырда Кургаг-Адырда деп бил. 5. Шайлап орувуста боо хараалы чидер чыгап караңгылаан.

219. Немелде онаалгалыг кызыра бижир эдертиг. Номчунар. Аңгылаан домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, схемазын тургузуңар, характеристиказын беринер. Сөзүглелди катап кичээнгейлиг номчааш, утказын кызыра бижинер.

Девиг дээрге анаа-ла сам эвес, а аажок күш үндүрер, хан-дамыр сайзырадыр мергежил-дир деп Күдерек ынчан билип каан. Аяңны үш дугаар эргип олура, Күдеректиң шаг-шинээ төнүп, тыныжы бачыдап, могап-шылап эгелээн. Ылаңгыя эгин кырының, дөңмектиң улуг шыңганы биле балдыр соонуң шыңганнары, чоданың соңгу-даа, мурнуу-даа шыңганнары ажыңайнып, оорганың база көп-белдирниң шыңганнары шуут билинместеп эгелээн.

— Че, канчап чор сен? — деп, начын Сорукту дүште-даа чок айтырган. **Тыныжы бачыдап келген Күдерек чүве-даа харыылаар эвес, чүрээ соп, бергедеп чораан.** Начын ону билип кааш тура дүшкөн. Күдерек черге олура дүжер деп чорда:

— Чок-чок, Күдер, черге олурба-даа, чытпа-даа. Дамырларың алгый бээр, чүрээң чарлып болур. Аяар шимченип, хол-будуң сула чайгылап, кылашта: мынчаар бо — деп, начын мөге көргүскөн. Удатпаанда Күдеректиң чүрээниң согуу оожумнап, күжү катап эргип келген. Начын Сорукту тургаш:

— Ам билдиң бе? Мөге кижиниң шыдамы, күчү-күжү девииринден-не көскү боор чүве. *(И. Бадра)*

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Утказының аайы-биле хөй кезектиг нарын домактар кандыг бөлүктөрлигил? Бөлүк аайы-биле чижектерден чогаадыңар.

2. Хөй кезектерлиг чагырышкан нарын домактарның бөлүктөрүн сактыңар, чижектерин тургузуңар.

3. Нарын синтаксистиг конструкцияларның кезектериниң харыл-заазының аайы-биле кандыг бөлүктөрлигил, сактыңар. Оларга чижектерден чогаадыңар.

220. Домактарның предикаттыг төвүн шыйыңар, каш кезектен тургустунганын тодарадыңар. Аңгылаан домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Алдын-Хөл, Уран-Хөл, аът караа ышкаш, бичии-даа болза, оларның дүвү чок. **Аттары безин чараш хөлдериңге чон ынак болгаш, тоолчургу чугаалар шаандан бээр тыптып келген.** (Э.Д.)

2. Өөрүнден чарлып бар чыткан, даңды-ла эмдик каш аъттар чоогунга бөрүлөр кодан эргип келгеннер. Оларны Көстүк дораан-на эскерип каан. **Кулугуруң чер кулактыг амытан болгаш, бөрүлөриң кайдаазын, аъттарың чамдызы ырай бергенин база билген.** (Э.Д.)

§ 46. Нарын домактарга бижик демдектери

221. Сөзүглелди номчааш, ында кирген бижик демдектерин адаңар, оларның ажыглалын тайылбырлаңар.

Сылдыстар көзүлбес, сыг дээр сырын-хат чок, бүргег болгаш чылыг дүн дүшкен. Ынчалза-даа оран-делегейни эжелей кедеп чыдып алган амырга-моостуң чер ажа аксы дег өңгер кара хемден сериин тыныш билдинип кээп, оорга-моюнну соолаңнадыр үрүп тур. Эл баарында чаакталдыр доңуп, сыыгай берген хемчигештиң дунуксумаар шимээнинден өске дааш-даа чок, шупту чүве шыпшың барып, удаан ышкаш. Ынчалза-даа одаг кыдыында ыттың кезек-кезек болгаш серт кыннып, кулактарын сүүрертип, чыдыыргап каап чыдарындан бо караңгы тайга-эзимде дириг амыдырал соксаал чок чоруп турарын билип, хөөрежиң, шайлавышаан олур бис. Ындыг кежээлерде кижикады чораан эш-өөрүнден кандыг солун-домакты дыңнанас дээр, кандыг онза сеткил таалалын албас дээр!.. (О.Туң-оол)

Пунктуация (<лат. Punctum «точка») дээрге бижимел чугаага бижик демдектерин салырының дугайында дүрүмнерниң чыындызы болур. Амгы үеде тыва дылда херегелеп турар бижик демдектерин күүседип турар хүлээлгелериниң аайы-биле ийи бөлүккө чарар:

1. Аңгылаар бижик демдектери: улуг сек (.), айтырыг демдээ (?), кыйгырыг демдээ (!), биче сек (,), бүдүн чартык сек (;), ийи сек (:), тире (-), хөй сек (...).

2. Тускайлаан бижик демдектери: ийи биче сек (,...), ийи тире (-...-), скобкалар (), кавычкалар (« »).

Бижик демдектериниң ажыглалы:

1. Улуг сек, айтырыг демдээ, кыйгырыг демдээ база хөй сек домактарны аңгылаар.

2. Нарын домактың кезектери үн аяны-биле холбашкан болза, оларны биче сек азы тире-биле аңгылаар.

3. Бир эвес нарын домактың кезектериниң аразынга элээн каш катап биче секти ажыглаан болза, ынчан уткалыг кезектерин бүдүн чартык сек-биле аңгылаар.

4. Нарын домактың составында бир домак өске домакта болушкуннун (кылдыныгның) чылдагаанын тайылбырлап турар болза, ынчан оларның аразынга ийи сек салыр.

5. Нарын домакка тирени салыры:

А) Удурланышкак азы деңнелге уткалыг кезектерниң аразынга салыр.

Б) Бирги кезээ ийиги кезээнде болушкуннун (кылдыныгның) үезин айтыр таварылгада салыр.

В) Кылдыны, ооң түңнели дүрген болдунар домактарның аразынга салыр.

Тирени колдуунда үлегер домактарга болгаш чечен сөстөргө, а домактар аразынга, холбаазы чок турда, хереглээр.

222. Номчунар. Домактарда ажыглаттыг бижик демдектерин тайылбырлаңар. Аңгылаан домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Тенниг демир удазыннарга келирге, кандыг-даа өскерилге чок, ол-ла хевээр болган. Кижилер чүктээн улус эртерде беле болзун дээш, ол тенниг удазыннарны өрү көдүртүр ызыртып кааш, ыңай-бээр көрүп, кезек дыңнаалап чыткан. Чүве билдирбес болган. Оон өөрүн, дугурушканы ёзугаар, дүнеки сыйтылааш күске үнү-биле медээленкен. Удаваанда өөрү четкилеп келген. **Оларның шагзырап турушканы илдең-даа болза, дайынчы даалганы күүседип алган болгаш, өөрүшкүлүү кончуг болган.** (О. Сувакпунт)

223. Бөлүктерге үстүп алгаш, бижик демдектериниң ажыглалын тайылбырлаңар: 1) биче сектерниң; 2) ийи сектиң; 3) дефис демдектерниң. Ниити ажыл: аңгылаан домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, схемаларын тургузуңар.

1. Суг соок турбаан болза, далашпаан болзувусса, шоодайже хей балык кирер турган ийик. 2. Ол шагда кым-даа доктаадып кагбаан, кайда-даа бижип кагбаан, чоннуң ындыг чаңчылы турган: карыш четпес балык өлүрүп болбас. (К.-Э. К.) 3. Ол күстен эгелеп, чиңгине яды арат чоннуң ажы-төлүн сургуулга чыыр деп чаа доктаал үнген ужурунда ындыгларны шилип чыыр дээш, сургуул орайтап четчелешкен. 4. Чап-чаа тудуп дооскан ыяш бажыңга турган бис: курлар аразындан сыскаан чиңгис безин эзимден келген чаш ногаан, шык хевээр, чыды эзимзиг. 5. Чаңгыс каът соңгалар шилдериниң кыдыглары булуктаан, а чогуум шилдери хөлчок чараш, хыраадан бүткен чурумалдыг. (С.)

224. Чогуур черлеринге бижик демдектерни салбышаан, дүжүрүп бижирер. Бижик демдээ салганыңарның чылдагаанын тайылбырлаңар.

Күзүн кара доңдакта Улуг Хемниң ээремнериниң кыры өремелендир дошталы бээр. Турум черлер ындыг агым кыры ындыг эвес шаанга киир доңмас чамдыкта кышты өттүр даа орбандылар аразы буруңайнып чыдар. Хараалчылар дыр. Кара доңдакта дош элээн үр хар чаггыже чедир кыры кылаңчыдар. Шил биле дөмей адаанда сугда чүү даа көстүп турар. (К.-Э. Кудажы)

225. Номчуңар. Сөзүглелде бижик демдектериниң ажыглалын тайылбырлаңар. Аңгылаан домактың утказын делгеренгей тайылбырлаңар.

Ындыг бичии мыйыт ындыг улуг белди канчап сегирип алган чоор деп кайгап шаг болдувус. өөрүмнүң ону көргени чаяан¹ болган. Оон башка, мен ынча деп аңаа чугаалаан болзумза, меңээ өөрүм кайын бүзүрээрлер. Бир эвес улуг бел бичии мыйытты³ ызырып алган чор дээн болзумза, ужур-ла ыйнаан.

Чөнүк-оол ашак олуруп-олуруп², мынча диди:

— Бичии балык улуг балыкче кайын халдай бээр. Улуг балык боду халдап келген болгай аан. Ынчаарга мыйыт ооң аксынче кайын-на анаа кирип бээр, кажар оп-биле былдай дүшкен-дир. Бел аскымнаан уу-биле эрте халып чыдырда, мыйыт ооң кудурук дөзүндөн алгандыр. Чиш сүрүп чорааш, боду чиш болганы ол-дур — дээш, киживис билдирер-билдирбес хүлүмзүрей-дир. — Улуг мен дээш шоглаар болза, бичии амытаннар база камгаланып² билир болдур ийин. Улуургактың угааны чок. (К.-Э. Кудажы)

СИНТАКСИС БОЛГАШ ПУНКТУАЦИЯГА КАТАПТААШКЫН

226. Номчуңар. Нарын домактарны, хөй кезектиг домактарны, нарын синтаксистиг конструкцияларны тыпкаш, оларның кандыг хевирлиг сөзүглелди тургузарыңга ужур-дузалыг болганын тодарадыңар.

Ам топтап көөрүмге, барыын талада бедик сыннар баштарындан кылын өгжегер булуттар бисти харап келгилээн болду. Ол булуттар бисче дүргени аажок сойза-сойза, удаvain-даа хүн караан дуглай имистелзе-имистелзе, ам мырыңай имиртиңнеп келди. Сыг дээр сырын-даа, сыйт дээр кушкаш-даа дыңналбас — чиктиг шыпшың турупту.

Амдыы чаа-ла хүлүмзүрүп олурган хүнүвүс та кайнаар чашты хона берген чүве. Чоорту улам караңгылап, дээрде бир-ле хоолааш-шиилээш дааш тыптып келген. Бүгү бойдус хенертен сырбаш кылынган ышкаш, дээр кызаш дээн соонда, кедээ чарыывыста чажырт-ла диди. Думчуумга хуюксуг чыт дээп келген.

Аажок күштүг хат хооңайндыр улуп, сыыгайндыр сыгырып, ыяштар бир янзы танцы тепкен улус дег чаңгыс аай чайгангылаан соонда, дээрден улуг-улуг дамдылар аттыгып баткылады-ла. Дамдылар улам кыр-кырыңга көвүдээш, чоорту чер, дээрни демир ханагылаштыр тудуштурупкан кедергей суггур чаашкын шииледип-ле келди. (М. Эрген)

 Сөзүглелде кылдыныг аргазының наречилерин хөйү-биле ажыглаанын тайылбырлап көрүңерем.

227. Делгеренгей эдертиг. Номчааш, сөзүглелдиң утказын делгереди бжиңер. Бижик демдектерин шын салыңар.

КЫЗЫЛ-ШЕРИГЖИЛЕРГЕ ВИТАМИННЕР

Бир хүн башкывыс Салчак Авыр-оолович чартык улуг-хүнде чыжыргана чыыр бис, шоодай, дүңгүр, ускууш, ширбиилден белеткеп алыр силер, чыжыргана сөөртүр чадаг-шанактар база херек дээрге, бис амырай-ла берген бис. Ол хүн-даа келген. Бистиң класс бүрүнү-биле чепсегленгеш, чыгып келиривиске, башкы бисти эдерткеш, Хемчик арыынче углапкан. Хемчиктиң шору улуг севиниң* эриинге келиривиске, чыжыргана дээрге бир-ле сарыг чалбыыш дег апарган,

сыптары хем дожунче эглигилей берген турлар-ла. Дораан ажилдап кирипкен бис. Баштай чыжыргананы дүжүр кактаар дош кырын кылайтыр аштап, ширбип алган бис.

Ажыл-даа эгелээн. Шыырак оолдар чыжыргананы сыптарын эй тырткаш, доң каттарны дүжүр кактаан, уруглар тоглап дүшкөн каттарны бөле ширбээн, өскелери овааланган каттарны дүңгүрге ургаш, арыдыр челбип, шоодайларже урган — ажыл хайымныг-ла чоруп турган.

— Башкы, ол кызыл-шеригжилер бо доң чыжыргананы канчаар чиир ирги, азы шайга эргизип алгаш, шай-биле ижер ирги бе?

— Чок, оолдар, кызыл-шеригжилер боларны доңга чивес, бо чыжырганадан үнелиг эм кылыр чүве-дир. Балыгланган шериглерниң балыын эмнээринге кончуг дузалаар кат-тыр ийин. Оон аңгыда бо каттан витамин кылыр, а витамин дээрге кижиниң организмнге дыка дузалыг дээрин билир-ле болгай силер.

Чаңгыс черде оваалап каан дош дег арыг чыжыргананы шоодайлааш, чадаг-шанактарга чүдүргүлөпкеннер. Дөрт шоодай арыг чыжыргананы склад эргелекчизи Бүлчүң акый хүлээп алгаш, бисти мактап шаг болган. «Дөрткү-классчыларны ажып каапкан-дыр силер, олар үш шоодайны дужааган улус болгай. Эр хей болган-дыр силер» дээрге, амыраарывыс кончуг. Маадырлыг кызыл-шеригжилер кадык-шыырак болзун дээш, бистиң киирген үлүүвүс ол болган. (Е. Танова)

228. «Нарын синтаксистиг конструкцияларны чечен чогаалга чедим-челиг ажыглаары — дылдың база бир уран аргазы» деп угаап боданышыкын хевиринге кыска чогаадыгдан бердинген сөзүглелге даянып бижирер. Номчаан чогаалдарыңарның бирээзин шилип алгаш, шак-ла ындыг аттыг эртем-шинчилел ажылындан чорудуңар.

Тевектээриниң дүрүмүн ёзуугаар ол ам тевекти ызырып алгаш, бутче углай октааш, оон ыңай теп уламчылаар ужурлуг. Карсыга ону чайлыг күүсетти, канчаарга-даа дуржулгазының улуу ол. Ынчалдыр тейниң бажынга четкеш, дедир бадып эгеледи. Эки-ле теп чоруп ор, ынчалза-даа тевек бир черге кадыг идиктиң сырыглыг улдуңунга барып шак кылдыр дээр орта, оозу оранчок чаштай берген. Карсыга дыка-ла кызыткан, ынчалза-даа Эрендипке чээрби сан четпээн. Ынчап кээрге, Эрендиптиң човадыр ээлчээниң келгени бо. Кара былгаар кадыг идиктиг Карсыга чеже-даа кызытса, Эрендипти сагыжыңга киир човадып шыдаваан болгай, ам мугур баштыг чымчак идиктиг

Эрендип каап берген тевекти теп турда, оозу шуут чүглүг куш дег, чүгле хииктелир чүве. Эрендип маңаа бир кажар чүве кылды ышкаш, ол Хам Саң-Салырже көрнүп алгаш човадып эгелээрде, тевек барза-барза, тейжигештиң мырыңай кырынга барып дүжүп тургулаар. Карсыга ону сывырар дээш дери-бузу бургураан, артында-ла берзенип каапкан тутсуп тур. Ам артында дөш өрү маңаар болганда, аар-салам Карсыга шуут-ла бергедеп эгелээн. Эрендип мөөрейлиг эжиниң пат турупканын билген-не боор, Карсыга бир каап бээрде, чазыпкан кижиге бооп, өжегерээн соора тепти. Оюннуң чурумун ёзугаар Эрендиптиң оон ыңай човадыр эргези чок дээни ол. (Ч. Чылдцм)

ЧУГАА ЧОРУДУЛГАЗЫ БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 47. Сөзүглел дугайында билиг, ооң кол демдектери

Сөзүглел (лат. *texus*) — белдир, тудуштуары, үндезин деп уткаларны илередип турар сөс.

229. Сөзүглелге хамаарышкан тодарадыгларны номчааш, ооң кол демдектерин ушта бижирер. Сөзүглел дугайында ниити түңнелден үндүрүнер.

Сөзүглел кандыг-бир темага дүүштүр бижиттинген болур.

Сөзүглел утка талазы-биле харылзаалыг абзацтардан тургустунар.

(Тыва дыл, 4 кл.)

Текст (сөзүглел) дээрге кол бодалды болгаш теманы чаңгыс бүдүн чүүл кылдыр каттыштырган элээн каш домактар болгаш абзацтар болур.

Сөзүглел иштинге домактар утка болгаш грамматика талазы-биле каттыжар.

Сөзүглелде медээлеп, дамчыдып турар чүүл тема-биле харылзаалыг.

(Тыва дыл, 10-11 кл.)

📎 Бердинген схемада тодарадыгларны шиңгээдип алыңар.

230. Номчуңар. Үстүнде таблицага даянып алгаш, сөзүглелдерде оларга дүгжүп турар демдектерни тодарадыңар, харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар. Сөзүглелдерден чаа билип алган чүүлдериңерни бөгүнгү амыдырал-биле холбаалыг кылдыр чугаалаңар.

I.

Тываның девискээринге геологтар хөй чылдар иштинде ажылдарны чорудуп, казымал байлактарның дыка элбек чыдар черлерин ажыткылаан. Тыва — ховар болгаш үнелиг металлдарның, делегейде эң эки шынарлыг даг-дүгүнүң, хөмүр-даштың, янзы-бүрү тудуг материалдарының болгаш өске-даа казымал байлактарның дүп чок уургайы-дыр дээрзин геологтар илереткен.

Чоруттунган геологтук шинчилелдер болгаш ажыдышкыннар хөй-даа болза, Тываның чериниң ханы каъттары болгаш ооң ыраккы булуңнары ам-даа чедир шинчилеттинмээн.

Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарда даг-дүгүнүң, үнелиг даштарның, Улуг-Хем болгаш Бии-Хем кожууннарда — хөмүр-даштың, фосфориттерниң*; Тес-Хем болгаш Өвүрге — демирниң; Тожуга, Каа-Хемге, Эрзинге болгаш өске-даа черлерниң девискээринге — өңнүг болгаш үнелиг металлдарның чаа курлавырларын ам-даа шинчилээри дыка чугула. (*К. Кужугет*)

II.

Кырганның одаанга бардывыс. Калчан-Шилги бисти көрүп кааш, одаглыг шивини долгандыр маңагылады. Бажында чулар*

суп каан. Бисче мырай хөме шураар чыгыы. Чиңгисти хоорулдур касканнагылаар. Кулактарын сүүреңнедир.

— Аьдыңар боштуна берип-тир, тутчуп берээл — депкен болдум.

— Өртевес аът. Мээң чоруур оруум шырыш аргалар. Мал өртээр оймак чок черлер база бар. Чүгле ижер суун көргүзүп каар мен. Эзер, чонаан сойгаш, чүгле бажынга чулар кедирип каар мен. Оьттап чоруптар — дигеш, Эртине кырган угаанныг аьдынга кончуг чоргаарланган янзылыг болду. (М. Кенин-Лопсан)

231. Номчуңар. Сөзүглелдиң темазын, кол бодалын тодарадыңар. Оларның кол демдектерин айытпышаан, делгерөңгей харыыдан бериңер. Электрилиг, магниттиг база гравитациялыг деп сөстөрниң утказын словарьлардан көргөш, тайылбырлаңар.

ФИЗИКА ТУСКАЙ ДЫЛДЫГ

Физика — бойдус дугайында эртем. Ол бойдушта болуп турар болушкуннарны өөредип, тайылбырлап, баш удур канчаар болурун угаадып турар эртем болур. Школага физика эртемниң кол сорулгазы болза бойдуштуң болушкуннарының үндезининде чыдар хоойлуларны өөредир, оларны ажыглап билиринге чаңчыктылары болур. Эртемде тускай терминнер бар, ооң дылы онзагай.

Кандыг-даа эртем боду тускай дылдыг. Ону ол эртемниң терминологиязы дээр. Дыл билбес кижии өске дылдыг кижии-биле чугаалажып шыдавас болгай. Ынчангаш физика эртемниң чамдык терминнери-биле баш удур таныжып алырывыска, физика дугайында чугаа кылырывыска кончуг эптиг.

Бисти долгандыр турар бойдушта бүгү-ле чүүлдерни материя дээр: агаар, суг, демир-дес, тайга-даш, хову-шөл, арга-ыяш, бүгү-ле дириг амытаннар, электрилиг, магниттиг, гравитациялыг* шөлдер — шупту материя болур. Бо бүгү сөстөр физика эртемниң тускай дылын тургузуп турар. (Х. Саая)

232. Эртемниң кайы-бир адырындан шилип алгаш, «Амыдыралга эртемниң чугулазы» деп темага улуг эвес сөзүглелден чогаадып бижиңер.

§ 48. Сөзүглелдин темазы, кол бодалы

233. Сөзүглелди номчааш, айтырыгларга чурум ёзугаар харыылаңар.

1. Номчаан чүүлүнерде чүнүң дугайында чугаалап турар-дыр? Ында кандыг чугула бодал илереттингенил? 2. Кол бодал кирген домактарны ушта бижиңер.

Тываның баштайгы балетмейстери А.В. Шатин тыва бойдушту, тыва херэежен кижиниң уян, чараш сеткилин, эвилең-ээлдек аажы-чаңын эң баштайгы тыва таңцыга композитор А. Аксёновтуң аялгазынга даянып көргүскени кайгамчык.

Анатолий Шатин тыва улустуң чаңчылдарын, аажы-чаңын кичээнгейлиг хайгаарап тургаш, бир-ле онза чүүлдү эскере тыртып алып турган. «Ээлдек шыңгырааш» деп танцыда тыва херэежен кижиниң эрге-чассыг, ээлдек-чымчак омур-хевириң көргүскен. Ону шыңгырааш деп адаан чылдагааны — эң-не баштай 7 уруг холдарыңга ноталар аайы-биле дагжап турар 7 шыңгырааш кедип алгаш, күү-седир турган.

Амгы үеде «Ээлдек шыңгырааш» тыва хореографияның классиказы болур, ону Кызылдың уран чүүл школазының өөредилге программасынче кириген. (*«Тыва Республика» солундан*)

📷 А.В. Шатин деп кымыл? Ооң Тываның уран чүүлүңге кириген үлүг-хуузун тодарадыры-биле дыңнадыгдан кылыңар.

Сөзүглелде кымның азы чүнүң дугайында чугаалап турары ооң темазы болур. **Тема** — сөзүглелде чырыттыңан кол айтырыг.

Сөзүглелге чүнү илереткен болурул?

- 1) Херек кырында болган азы чогаадып каан болуушкуннар;
- 2) Янзы-бүрү чөрүлдээлер болгаш оларны шиитпирлээриниң оруктары;
- 3) Кижилер аразында удур-дедир харылзаалар;
- 4) Сагыш-сеткилдиң янзы-бүрү илерээшкиннери;
- 5) Угаан-сарыылдың түңнелдери;
- 6) Бойдуштуң болуушкуннары болгаш оон-даа өске.

Сөзүглелде бүгү домактар чаңгыс темага чагырткан болур. Чамдык таварылгаларда авторнуң киририлделери таваржып болур. Сактырга, олар темадан өскээр, кыдыынче барган ышкаш апаар, ынчалза-даа авторнуң киририлделери ниити сюжетке чагыртып, кол теманы ажыдарынче угланган болур. Чогаалдың ады тема-биле харылзаалыг-

даа («Долуманың хуулгаазыны», харылзаа чок-даа («Ханы дазыл») болур.

Сөзүглелде авторнуң чугулалап кедүрген чидиг айтырыы ооң кол бодалы болур. **Кол бодал** азы **идея** сөзүглелдин утказын тодарадыр, ол чаңгыс азы элээн каш домактарга илереттинген бооп болур.

Кол бодал болгаш тема аразында сырый холбаалыг билиишкиннер, ынчалза-даа оларны тус-тус ылгап өөренири чугула.

234. Адаанда киирген медээни номчааш, ону сөзүглел деп бадыткаары-биле бердинген онаалгаларны күүсединер.

- 1) Сөзүглелдин темазы: ...
- 2) Сөзүглелдин кол бодалы: ...
- 3) Кол бодал дараазында домактарда кирген: ...
- 4) Дүлгүүр сөстөрни ушта бижинер: ...
- 5) Сөзүглелдин планын тургузуңар: ...

«Дагларым», «Чечектел-ле, Төрээн черим», «Шивижигеш», «Авам үнү» деп чараш ырларның аялгазын болгаш барык алды чүс ажыг хөгжүм чогаалдарын чогааткан сураглыг композитор Ростислав Кенденбиль 2022 чылдың май 30-де 100 харлаан. Ол — Тываның национал профессионал композиторларның чогаадыкчы эвилелиниң үндезилекчилериниң бирээзи, тыва композиторларның бир дугаар салгалынга хамааржыр.

Ростислав Докур-оолович — «Чээрби чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп номнуң маадырларының бирээзи. Композиторнуң дугайында дараазында одуругларны ында бижээн: «...Хөгжүм уран чүүлүнүң талазы-биле эртем-билиг чедип алыр дугайында ол үргүлчү бодап чораан. Ооң күзели 1954 чылда боттанган. Римский-Корсаков аттыг консерваторияның чанында Лениградтың хөгжүм училищезинге өөренип кирген. Доозарының шылгалдазынга диплом ажылы кылдыр бижээни «Чечен биле Белекмаа» деп операзын консерваторияның профессорлары бедии-биле үнелээн турган. Нева хемниң эринде хоорайга келгеш, чедип алган тускай эртеми, ханы шиңгээдип алган билиглери хөгжүм уран чүүлүнге хандыкшылын улам күштелдирип, бедик сорукуту киирген база чогаадыкчы ажылдаар аргаларны берген».

Кызыл хоорайда уругларның салым-чаяанын бүгү талалыг деткиир, сайзырадыр сорулгалыг немелде өөредилге школазын 2002 чылда «Республиканың Р. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-

интернады» кылдыр адаан. Ук шиитпир сураглыг композитор Рос-
тислав Кенденбильдиң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга мөгейиг
бооп турар. (*«Шын» солундан*)

Кол бодал болгаш теманың аразында ылгалы:

1. **Тема** кандыг-бир айтырыгны чырыдып турар, а **кол бодал** дээрге ук айтырыгга хамаарыштыр авторнуң чугулалап көдүргени бодал болур.

2. Теманы тодарадыры белең, ол тодаргай болгаш чаңгыс талалыг болур. Кол бодалды билип алыры нарын. Чүгө дээрге номчукчу бо удаада элээн боданыр апаар, чүгө дээрге авторнуң туружун бодунуу-биле хүлээп алыр болгаш кандыг-бир түңнелди үндүрер апаар.

3. Сөзүглелдиң темазы колдуунда чогаалдың адында, эгелерде чырыттыңан болур, ол дүлгүүр сөстөр дамчыштыр билдинер. Кол бодал дылдың чурумалдыг аргаларын уран-чечен ажыглаанындан тодараттынар. Чижээ:

Аңгыр-оол шоолуг чүве ыттавас, кижини арнынче безин орта-ла чиге көрүнмөс. Бир-бир бодаарга, мелегей, аазатпай-даа деп болгу дег. Бир-бир бодаарга, чоокта чаа тудуп эккелген адыг оглу-даа ышкаш, арнын, караан чажырныр, улуг баштыг, сыгдыгыр карактарын шала чивецнеткилеп, хүлүмзүрүй аарак чугаалапканда, сеткилиниң ханызындан хөөрээр, ынчаарда шырайы чымчап, топтуг кыннып кээр. Чугаалаптарга, аныяк оолдарзывас, улуг улуссуг, харын-даа кадайларзыг кыннып кээр. Ооң үнүнде дыка-ла ханы дыңналыр, чадаганзыг, уян хөөннер бар. (С. Сарыг-оол)

Темазы — мөзү-шынар айтырыы.

Кол бодалы — Аңгыр-оол эгениичел, пөрүк аажы-чаңныг, ынчалза-даа ол хөйүнү билер, мерген угаанныг дээрзин илереткени. Кол бодалды дараазында домак, ооң иштинде дүлгүүр сөстөр, бадыткап турар: *«Чугаалаптарга, аныяк оолдарзывас, улуг улуссуг, харын-даа кадайларзыг кыннып кээр. Ооң үнүнде дыка-ла ханы дыңналыр, чадаганзыг, уян хөөннер бар».*

235. Сөзүглелде кол бодалды тодараткаш, ооң чугулазын бадыткаан домактарны айтыңар. *Кагжыргай* деп сөстүң синонимин тывыңар.

Бистиң Тере-Хөлге чорбаан кижини кагжыргайның ажык-дүжүүн билбейн барып болур. Колхозтуң хлеб быжырап чери кагжыргайны тускайлап быжырып турар болгаш садыг даргазының чөпшээрели чокка кижини-ле болганга сатпас. Кадарчылар, ивижилер, сарлык-

чылар, инекчилер, балыкчыларның бир үрелбес чеми кагжыргай болгай. Эртине кырган пенсизин алыр чоокшулап орда, садыгжылар кагжыргайны таарыштыр эккеп каар — ооң кымга чүнү садып бээрин билир апарганнар. Эртине кырганның чигир-чимис аймаанга хөңнү чогуун садыгжылар эки-ле билбес турган, ооң чүге ындызын айтырар дээш-ле, уттуп алырлар. Эртине кырган аңназа аңнаар, малчынназа малчыннаар, эмнезе эмнээр, хөөрезе хөөрээр кижичораан. Кедизинде баргаш, «Тере-Хөлдүн» төвү болу берген суурнуң баштайгы бажыңының таваан ол кырган эң баштай айтыш берген.

(М. Кенин-Лопсан)

Сөзүглелде тема **делгем** азы **кызыы** чырыттыгач бооп болур.

Сөзүглелде микротемаларны (немелде медээлерни) кииргенибиле делгем чырыттыгач болур. Делгем — ниити тема бодунга кызыы темаларны хаара тудар. Чижээ: «Бойдус камгалалы» деп тема немелде медээлерни, билиишкиннерни киирип бижиир делгем ажил болур. Сөзүглелде чырыттыгач немелде темалар ниити айтырыгачны (теманы) долу ажыдарыгача идиг бээр. Тодаргай киирген немелде медээлер сөзүглелде кол бодалды улам ханы, долу илерединге дузалаар, ынчан тема делгем чырыттыгач болур.

Кызыы чырыттыгача тема чаңгыс тодаргай сорулга күүседир. Чижээ: «Сашаның ынак эртеми» азы «Картошка ажаалдазыгача киришкенивис». Өөреникчи Сашаның кайы эртемге сундулуунуң азы картошка ажаалдазыгача канчаар киришкениниң дугайында бижиир.

Кызыы чырыттыгача тема сөзүглелде делгем теманың бир кезээ.

236. Таблицадан чурааш, бердинген темаларны утказыгача дүүштүр чарып бижиңер. «Тываның бойдузу», «Чодураа — эм кат», «А. Даржайның шүлүктериниң темазы», «Театрга алдынарының чуруму», «Ыры-хөгжүм делегейи», «Мээң ыдым», «Россияга ном парлалгазының төөгүзү».

Үлегери:

Делгем тема	Кызыы тема
«Тыва улустуң чаңчылдары»	«Чодураа чөкпээн кылыры»

237. Бердинген дүлгүүр сөстөрни ажыглап, кыска сөзүглелден тургузуңар.

1. Мөге, содак-шудак, эът аймаа, кыры, чода, читке, мага-бот, сииреш.

2. Агаар, ыш, хоорай, кадыкшыл, хирлиг агаар, өкпе, камгалал.

§ 49. Сөзүглелдин уткалыг кезектери (микротема). Сөзүглелдин кезектериниң аразында харылзаалы

Сөзүглелдин темазы — сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турары.

Тема сөзүглел иштинде улуг эвес хемчээлдиг уткалыг кезектерге чарлыр, олар кол теманы чырыдарыңа идиг болур.

Бир абзацта кирген бодалды сөзүглелдин уткалыг кезектери азы **микротемалар** дээр.

Иштики тема дээрге кол темадан аңгыда сөзүглелдин иштинде көдүргөн немелде айтырыглар болур. Чижээ: К. Черлиг-оолдун «Шораан» деп чогаалының кол темазы — **мөзү-шынар темазы**. А иштики темаларда **эп-найрал, өг-бүлө** болгаш **ёзу-чаңчылдар** айтырыгларын чырыткан.

238. Сөзүглелдин кол бодалын болгаш микротемаларын тодарадыңар. *Овуузнуг, эвеген* деп сөстөрни көрүш деп сөс-биле харылзаштыарын утпаңар. Көрүштер дугайында бодалдарыңарны амыдыралда чижектер-биле бадыткавышаан, ажык чугаадан кылыңар.

КӨРҮШТЕР

Кижини хөөкүй хөйлең болган көвей чоннуң аразыңа чоруп чорааш, көрүштерге бүргеттирер. Төрүттүнүп келгештиң-не, ындыг харын — көрүштерге бүргеттирер. Чаш тургаштың, кижини чүнү ожаар ийик: чаптап, чектеп, чарашсынып... азы та чүү сеткил-биле амытан-чоннуң көрүштери артывысты-иштивисти чөргектепкеш чораан чүве?

Өскен тудум, кижини черле өрү чүткүүр, эки-бакты эскере бээр. Элдеп-эзин аажылар сени ораап, эрбеннерлиг уржуктарын чедире бээр. А ол хамык аажы-чаң, кайыын-даа эвес, хөйлең болган чонувустуң көрүштерин дамчып келир.

Чамдыктарның көрүштери чайын безин дидиредир доңуруп кээр дош дег соок — чаңгыс борбак көрүштен-не сагыш-хөңнүң саргып безин четтикпейн, саңзарланып, чамырлып каар. Шак ол өйде кедип чораан хевиң безин чартыы орлуп, самдарарып калган дег боор...

Дүймедип кээр, хөлзедип кээр овуузуннуг⁶ көрүштерниң сырын-хады суйбап, шонуп элзедирге, дүлгээзинге хүлүттүрүп, таалап, ханып, даамчыраар сен. Таалалдан оттуп келгеш көөрүңге, таныттынмас овордува шилчий берген, даады-ла кады чораан чонуң-өөрүң аразынче дагын эглир кокпа орууң муңгашталган, талыгырже азыптенип чоруй барган болгулаар сен — эьдиң-кежиң чажырыптар хевиң шуут чок, эпчок болгаш ыядынчыг, эвеген⁶ дег апарган боор...

Чамдыктарның көрүштери чаа үнген хүнге дөмей. Саргып-ыстаан, саарзыкталган сеткил-хөөнге часкы чечек частып келген ышкаш апаар, саймааралың чайгаар эстип, чараш ырның аялгазы сагыжыңны ээлей бээр. Шак-ла ынчан чамбы дипте бүгү чүве чараш болгаш сеңээ эргим — кажан шагда элберленмес, каас-шиник, чылыг, эптиг, таарымчалыг хепти кеткен ышкаш апаар...

Кижиди хөөкүй хөйлең болган көвей чоннуң аразыңа чоруп чорааш, көрүштерге бүргеттирер. Айдың чырык өртемчейни каапкаш баар өйге чедир, черле ындыг — көрүштерге бүргеттирер. *(М. Күжүгет)*

239. Шүлүктүң темазын, кол бодалын тодарадыңар. Микротемаларның утказын ажыдып турар домактарны айтыңар. Шүлүктүң идеязыңа даянып, «Сагыжы-ла саамчып арткан» деп чогаадыгдан бижинер. «Идик бакта, эжик ырак» деп үлегер домактың утказын аас-биле тайылбырлаңар.

КЫРГАН ИЕ ХООРАЙ ЧЕРДЕ

Кемниг-сактыг* эрте үе чүктешкизи
Хертеш сынын дугаландыр база берген
Кээргенчиг кырган ие хоорай черге
Хеймер оглун сагынгаштың, аалдап келген.

Оглу, кызы ону уткуп келбейн барган,
Ол-бо чондан айтыртынып тыва берген.
«Ынак авам келген-дир» — деп өөрүүр туржук,
«Ынча черден сөөрттүнген» — деп чемелээннер.

«Идик бакта, эжик ырак» дижири дег,
Ие күжүр эртенинде чана берген.

Чассыг оглун эргеледип суйбап-суйбап,
Часкарап дээн сагыжы-ла саамчып* арткан.
(А. Бегзин-оол)

240. Номчунар. Сөзүглелдин киирилде кезээнде кандыг кол бодал илереттинген-дир? Ук бодалдың кол болгаш төнчү кезектери кайы домактарда илереп келгенин айтыңар. Сөзүглелде кандыг угаадыгны эскердиңер, аңаа боттарыңарның хамаарылгаңар илередиңер.

Өске кижини дыңнап билири — нарын мергежил. Чугааны чедир дыңнап шыдавас, үзе кире бээр чорук, бир дугаарында, бодун хүндүлөп билбезиниң херечизи. База культурлуг чаңчылга өөрөнмээниниң барымдаазы деп билир апаар.

Ылаңгыя телефон-биле чугаалажып тургаш, өске талада кижиниң чугаазын төндүр дыңнааш, оон харыылаар болза эки. Телефон даңазын* тудуп алгаш, экилежир, чугааны төндүргөш, байырлажыр. Кандыг-даа таварылгада эвилең-ээлдек болуңар.

Ынчангаш кижиниң бүдүжү улус-биле чугаалажып билиринден дыка улуг хамааржыр-дыр. (А. Шаалы, В. Монгуш)

Сөзүглелдин кезек бүрүзүнүн утка болгаш лексика-грамматика талазы-биле аразында харылзаалыг болуру — сөзүглелдин кол шынарларының бирээзи.

Абзац бүрүзү мурнунда абзацта бодалды хөгжүтпүшөөн, аңаа немей чаа утка кирген болур.

Талдыг-Чарык. Бо бичии черни көрбээн кижини бодалыңа чуруп алыр. Даңды-ла тал үнген, чоогунда бүүрелчин, дагларда талдан өске үнүш чок, булак суглуг ой ишти чер-дир. Суглуг-Чарык, Саглаң-Дыт, Коьш-Терек, Мугур-Арыг, Даштыг-Хавак, Каьт-Хавак, Чиңге-Дөргүн...

Чер аттарын санаар болза, мырыңай эңдерлип баар. Харын-даа улуг төөгү безин коптарлы бээр. (Э.Д.)

Сөзүглелде кол бодалдың илереп кээрин тодарадыр **аргалары**: ажык чугаа аяны, таныштырылга, дыңнадыышкын, номчукчу-биле чоок харылзааны тудары, омур-хевирлерниң чогаалда (сөзүглелде) ужур-утказын тып номчууру.

Бирги абзац

1 микросхема

Талдыг-Чарык. Бо бичии черни көрбээн кижини бодалыңа чуруп алыр.

 Ийги абзац	2 микросхема <i>Даңды-ла тал үнген, чоогунда бүүрелчин, дагларда талдан өске үнүш чок, булак суглуг ой ишти чер-дир. Суглуг-Чарык, Саглаң-Дыт, Коьш-Терек, Мугур-Арыг, Даштыг-Хавак, Каът-Хавак, Чиңге-Дөргүн...</i>
 Үшкү абзац	3 микросхема <i>Чер аттарын санаар болза, мырыңай эндерлип баар. Харын-даа улуг төөгү безин коптарлы бээр..</i>

241. Сөзүглелдерни тус-тузунда аянынг номчуңар. Оларда абзацтарны холбаштырып турар аргаларны тодарадыңар.

I

Час дүжери билек, башкы хар тайгалардан сойлууру билек, аяңнарга хылба* үнүп кээр. «Мөге кижиниң бир чиир чеми бо-ла болгай — деп, Эзирбен оглунга хөөрээр.

— Таптыг көөр болзуңза, чазын ижээнден үнген адыг чүнү мурнай хылба оьттаар эвеспе. Ол чүге ындыгыл дээрге, узун кышты өттүр ижээнге чыткан адыг арып-дорупкан, шаг-деңгели баксыраан туруп кээр. А хылба кандыг-даа амытанга шыңган эт тывылдырар, күш немээр үнүш-түр. Шаанда Сагаан мөгениң шолазы безин Хылбачы турган-дыр, ында ужур-ла бар. Тайгага хайыракан-биле сегиржип ап турган ужуру база ында магатчок. Хылба былаашкаш аан.

II

Эр кижиниң эт-ханын туттундулар база бир үнүш — тайга тооруу-ла болгай.

Шала күзүн тайга тооруун эндере дүжүргөш, сайлааш, барбаларга ургаш, өгге орун адаанга азы чүккө чый олуртуп каар. Кыжын, төнмес-батпас узун кежээлерде адазы Эзирбен дошпулуурлап, тоол ыдып олурда, уруглары долгандыр олурупкан тоорук казаан олурарлар. Даштын хат-шуурган-даа улуп, хар-чаъс-даа чаап турда, хөөкүй тоорукту казааш, адазының солун тоолун дыңнааш олуруптарга, өг ишти чылыг, тааланчыг, эргим ышкаш сагындырар. (И. Бадра)

 242. Э. Донгактың «Сын чады» деп романындан үзүндүнү номчуңар. Сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар, кезектерни харылзаштырып чоруур аргаларның онзагайын сайгарыңар. Сарадак деп сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Кырган сыын он ийи адыр мыйызын аткаар октапкаш, сырынналдыр эдип турган. Өске хемден харыы дыңналбаан. Ооң энир чылын сывырыпканы аныяк сыыны бо олаадан мыйгак тып чадааш, оранны одурту маңнап чоруп каан. Ол өйлөп-өйлөп-ле сырын тыртып эдип чораан. Аңаа эш тывылбаан. Бажы углаан черже ыдып-ла, ыдып-ла олурган. Чоогунга чораан чаңгыс мыйгак ону дилээш, база тыппаан. Чааскаан арткан сарадак бо чылын сувайлыккан.

...Кырган сыын үзүк чок эдип-ле турган. Ооң үнү ийи хем ажылдыр кеже берген. Аңаа чораан чаңгыс мыйгак сыын үнү дыңнап кааш, кулактарын сүвүреңнедип, муңгаш хем иштинде хөлчүк суу дег карактарын борбаңнаткан. Сыын үнү удаа-удаа дыңналган. Мыйгактың чааскаанзыраанының сарынналы* арлы берген... Оранның чараш аңы чылда бир катап ырлаар. (Э. Донгак)

§ 50. Абзац дугайында билиг

243. Бердинген медээни сөзүглел деп бадыткаңар. Абзац бүрүзүнде микротемаларны тодаратпышаан, бодалдарның эгезин, сайзыралын, түң-нелин илереткен домактарны дес-дараалаштыр ушта бижинер.

ХАДЫҢЧЫЛАР ХАРЫЛЗААДА

Бии-Хем кожууннуң Хадың сумузунда «МТС» компаниязы соталыг харылзаа суургазын тургускан. Ол дээрге барык 600 хире хадыңчылар дүрген болгаш шынарлыг харылзаалыг база интернеттиг болганнары ол.

Сумуда интернет четкизи, харылзаа⁶ чок дугайында айтырыгны чурттакчылар чон чыыштарының⁶ санында-ла доктаамал көдүрүп турган. Хадыңчылар ам кезээде харылзаага турар.

Үрде манаан дүрген болгаш шынарлыг харылзаалыг болганы — хадыңчыларга өөрүшкүлүг болушкун. Кожууннуң удуртулгазы, сумунуң чурттакчылары соталыг харылзаа суургазының⁶ ажылдап эгелээнинге киржилгелиг, дуза чедирген бүгү-ле улуска өөрүп четтиргенин илереткен. («Шын» солундан)

Абзац дээрге бижимел чугаада чаңгыс азы элээн каш домактардан тургустунган кезек азы үзүндү. Ол сөзүглелдин кол темазының иштинде микротемаларны бот-боттарындан аңгылаан болур. Абзац бүрүзүн чаа одуругдан эгелеп бжиир. Абзац сөзүглелде микротемаларны шын болгаш тода кылдыр билип алырынга дузалаар.

Абзацтың тургузуу: эгези, бодалдың сайзыралы, төнчүзү.

Дуьш ажып бар чыткан — шала кударанчыг үе. Эмнелгеде шупту улус шимээн чок. — абзацтың эгези.

Кырган-ава, чоорган иштинче дүрлүп кире берген, бодалдарда алыскан, база-ла ыт чок чыткан. Даштын база шимээн чок. Соңга соктаан ышкаш болган — чаашкын дымырадып келген. — бодалдың сайзыралы.

Неделя ажа берген, бөгүнге дээр кырган-авага кым-даа келбээн. — бодалдың төнчүзү.

Авторнуң бодап алганы-биле сөзүглелдин тургузуу онзагай бооп болур. Эге абзац турбайн, кол бодалдың сайзыралы сөзүглелдин соонга-даа кире берип болур азы төнчү кезек турбайн барып болур. Ол чүүл авторнуң бот-тускайлаң бжиир аянындан хамааржыр.

Абзацтар литературлуг болгаш эртем сөзүглелдеринде, медээлерде, репортажтарда дээш оон-даа өске бижимел чугааның хевирлеринде бар. Олар чурумал, бадыткал, тайылбыр, деңнелгелиг, санап-түңнээн дээш оон-даа өске бооп болур.

Абзац эгезинге кол бодалды илередир **өзек (кол) домак** турар.

244. «Аваның өөрүшкүзү» деп чогаадыг-демдеглелден бжиңер.

Абзац *absatz* нем. «кезек, сөзүглелдин кезээ»

Абзац — чугааның стиль композициялыг үзүндүзү

Тыва дылдың тайылбыр словары

Абзац [ъ] (сөөлү узадыр адаттынар). 1. Сөзүглел одуруунуң эгезинге арттырып каар хос чер. Абазацтан эгелеп номчуур. 2. Сөзүглелде ийи ындыг хос чериниң аразында кезээ. *Бог-доо, бир абзацта мени мактап каап-тыр ийин моң. (С. Сарыг-оол)*

245. Сөзүглелди номчааш, ооң темазын, кол бодалын тодарадыңар. Абзац бүрүзүнде кол бодал кирген домактарны ушта бижип алыңар. «Бойдус камгалалы — кижини бүрүзүнүң херээ» деп дыңнадыгдан кылыңар.

... Анаада кара-куш кижн барааны көргөш, кайы ырактан-на ужа бээр чүве болгай. Ам дезер хамаанчок, мырыңай кижнже шоглап турар дивес силер бе! Бо хире күчүтенден кортпас чүү адам кара-куш боор бо?

Ооң ол хире маадырлыг чоруунуң чажыдын ам-на билип кагдым: шашпак пөштүң агбагар будуктарының аразында бичии азарганчыг сарыг-шокар, чөөк дүктүг кушчугаштар «чып-чып, чып-чып» дижип, сигенге ораажып, ужа-тура маңнажып чоруп турлар.

Иези оолдарын камгалавышаан, бодунуң амы-тынын-даа бодавайн, менче шоглап турганы ол-дур. «Куйт-куйт, куйт-куйт! Чаштыныңар, оолдарым! Айбыл келди-ле. Дүрген чашты бериңер! Куйт-куйт!».

Иениң шак ындыг маадырлыг чоруун магадап тура, «Кандыг-даа амытан төлүнге бо хире ынак-тыр ийин. Бодунуң амы-тынын безин хайыралавас» деп бодап, бо хөөкүй кара-кушту дүвүретпес-тир дээш, шашпак пөшче барбайн, оюмнуң* өске талазынче чоруптум. Ие кара-куш мени элээн ырадыр үдеп кааш, оолдары айыылдан чайлай бээрге, дедир-ле шашпак пөжүнче маңнап чорупту. (К. Аракчаа)

 246. Шүлүктү аянын номчааш, абзацтарга чарыңар. Абзац бүрүзүнде езек домактарны ушта бижээш, оларның утка талазы-биле харылзаалыын айтыңар. Чогаалдың тема, идеязын тодарадыңар. Шүлүкте чагыгны чаңгыс домак-биле солуңар.

ОГЛУМГА ЧАГЫГ

Ыргак баштыг сенчизи чок,
«Ырланып» кээр коңгазы чок
Бөдей өгге өскөн болгаш,
Мөгүдексеп меңнеп ор мен.
Эжик-дүндүк шаккыладып
Эшкедөвейн көрем, оглум.
Эрте шагда өгбелериң
Эн черде чаңгыс өгге
Эртип чыда шайлап аарда,
Эалериң меңнетпес дээш,

Эдээн силгип, бөргүн кактап,
Эге-ле хей чөдүргүлөп,
Эжик-дүндүк шаккылатпайн,
Эптиг-таптыг чораан ийик.
Ыргак сенчи «пактап» алган
Ыяш эжик ындыг-ла ыйнаан —
Бурун шагдан сагып келген
Бурунгулар чаңчылы-дыр.
Эжик ажык, хааглыг-даа бол,
Эалерин меңнетпейн чор.

(А. Бегзин-оол)

 247. «Кым болур мен?» азы «Төрээн Тывам» деп темага 3-4 абзацтан тургустунган чогаадыгдан бижирер.

248. Сөзүглелди номчааш, онаалгаларны күүседіңер: 1. Сөзүглелдің планын тургузуңар. 2. Темазын, кол бодалын тодарадыңар. 3. Сөзүглелге аттан бериңер. 4. Аңғылаан сөс каттыжыышкыннарыңа синоним сөстерден тывыңар. 5. Аңғылаан домактарда бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Бора талдар, шарланнар, кара чыраалар үнген, малгашталчак тулаалыг хем ишти-биле кокпа оруктап чоруп ор бис. Хатка озаңналдыр* ушкан ыяштар чамдыкта эртер чирик чок кылдыр дуглап алган болур. Оюп-кыйып, ол-бо үнүп, кокпа орукту чидирип чорааш, элээн ырап келгенивисте, шыргай арга хенертен төне берди. Мурнувуста аал коданы хире бичии ажык чер көгере берген чыдыр. Ооң таптыг-ла ортузунда оялчык* суг бар. Ыяш кыдыыңа үнүп келгеш, дыштанып олуруптувус.

Тайгада бүгү-ле чүве: арга-ыяш-даа, оон, дириг амытаннары-даа, үнген ойт-сигени-даа Алдар-оолга кедергей солун болган. Ынчанмайн канчаар, ол бир дугаар-ла мээң-биле кады тайгаже үнүп келгени ол болгай.

Ынчан июнь айның эгези чүве. Эрткен чылдың эрги тооруун чыыры-биле тайга үнер дээримге, школазын чаа дооскан Алдар-оол *ээрэжип туруп берди:*

- Мени база эдертип ап көрем, ачай!
- Мен чадаг чоруур кижиге болгай мен, чедер сен бе ынчаш?
- Эрткен чылын алдыгы класска тургаш безин Улуг-Хем уну-биле ийи хонуктуң походунга өөрүм-биле кады чоруп, дыка ырак черни эртивис — деп, Алдар-оол бадыткады. — Ам каяа-даа чеде бээр мен.

Ынчаар кады чорупканывыс ол. *(К. Аракчаа)*

§ 51. Сөзүглелдің планы. Тезис. Аннотация. Конспект

249. Сөзүглелди номчааш, ооң планын тургузуңар.

ЭПТИГ-ЭВИЛЕҢ ЧОРУК БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

Сен деп бирги арынның чаңгыстың санының ат орнун тывалар назы-хары дең, эки таныыры кижизинге, эжинге азы чоок кижилеринге база бичиилерге хамаарыштыр чугаалаар. Танывазы, ылаңгыя улгады берген кижилерни, **сен** дээри канчап-даа таарышпас. Ол культур чок, кижизиттинмээн чоруктуң херечизи.

Силер — танывазы кижилерге база улуг назылыг болгаш өске-даа хүндүткелдиг кижилерге хамаарыштыр ажыглаар сөс. Чаңчылчаан тыва кижизидилге ёзугаар өг-бүлеге уруглары ада-иезин, бичиилери улугларын безин силер деп хүндүлөп адаар турган.

Силер деп сөстө **-лер** деп хөйнүң санының кожумаанга өске **-лер** деп кожумактың немешкенинден **силерлер** деп онзагай ат орну тывылган. **Силерлер, оларлар, боларлар** дээн чижектиг ат оруннары эң дээди хүндүткелди илередир бедик стильдиң сестери болур...

Ол, бо деп айтылганың ат оруннарын танывазы кижиде азы улуг назылыг кижиге хамаарыштыр хүндүткел уткалыг кылдыр хөйнүң санынга ажыглаар:

— Болар кайыын моорлап үнген чоор, кайы сунуп бар чор ирги? — деп, ашак өггө кирип келгенивис соонда, айтыра-дыр.

(Ч. Доржу)

Сөзүглелдиң **планын тургузуп алыры** бодалдарны чурумчудуп алырынга кижини чаңчыктырар: чүүлдүң (ажылдың) баштайгы кезээн бижип доозупкаш, дараазында кезекче план ёзугаар шилчиирге эптиг. Планны тургузуп алырга, чырыдып турар темазындан өскээр чардыгып чоруй баарын болдурбас. Номчукчуга чедирер дээн бодалын тода болгаш билдингир мөөңөп бижииринге шын тургускан план-биле ажилдаары эптиг.

План тургузарының чижек тургузуу:

- 1) Чогаалды кичээнгейлиг номчуп алыр;
- 2) Чогаалдың кол бодалын тодарадып алыр;
- 3) Микротемаларны тодарадып алыр;
- 4) Чогаалды кезектерге чарып алыр (адап ап болур);
- 6) Кезек бүрүзүнүң дүлгүүр сөстөрүн ушта бижип алыр;
- 7) Аңгылаттыңан кезектер ёзугаар чогаалдың кол бодалы тодаргай илереттинген бе, чугула эпизодтар долу чырыттыңан бе деп айтырыгларны бодунга салыр.

Планның хевирлери: айтырыглыг, аттыг, тезис хевирлиг, план-схема, холушкак план.

Айтырыглыг план. Сөзүглелдиң бүгү уткалыг кезектеринге дүүштүр авторнуң (бижикчинин) салган тодаргай айтырыгларындан айтырыг планы тургустунар:

1. Сөзүглелдиң планы чүгө херегил?
2. План тургузуп алырының ажыктыг талалары кандыгыл?
3. Сөзүглелдиң планының кандыг хевирлери барыл?

Аттыг план. Улуг эвес эгелерден аттыг план тургустунар. Даяныр өзөк сөстөр болгаш сөс каттыжышкыннары сөзүгледиң кезектериниң утка-хөөнүн тодаргайлап турар адаарының падежинде азы хамаарылга кожумактыг чүве аттарындан тургустунар:

1. Сөзүглелдиң планын тургузарының ужур-дузалыы.
2. План бижиириниң онзагайы.
3. Сөзүглелдиң планының хевирлери.

Тезис план. Тезистээн план теманы долу ажыдарынга чугула өзөк домактардан тургустунар. Сөзүглелде абзац бүрүзүнүң кол бодалын кириген домак тезис болур. Тезистер тургузары сөзүглелдиң хемчээлинден хамааржыр.

План-схема. Дүлгүүр сөстөргө даянып, план-схеманы тургузар. Бо хевирни колдуунда презентациялар ажыглап илеткел кылырда, төлөвилел камгалаарда, чарлалдар, рекламалар чижектиг улуг эвес сөзүглелдер бижииринге ажыглаар. Дүлгүүр сөстөр кылдыр барымдаалыг бижиктер, саннар, чувелерниң аттары база кыска цитаталарны кирип болур.

Нарын план элээн делгем, немелде кезектерлиг (айтырыгларлыг) болур.

250. «Ынак башкым буяны» деп темага бердинген нарын план чурумун сагывышаан, чогаадыгдан бижиңер.

План:

- I. Башкы мергежили кайгамчык буянныг.
- II. Ынак башкым буяны.
 1. Башкымның портреди.
 2. Чагыг-сөстүң күжү.
 3. Өөрүшкүнүң сөстери.
- III. Башкымның буянынга мөгейиг.

 251. Сөзүглелдиң планынга хамаарышкан цитаталарны кичээнгейлиг номчааш, тыва дылче очулдуруңар. Кандыг-бир темага хамаарыштыр бодуңарның цитаталарны чогаадып бижиңер.

«Если выйдет план удачным, работа пойдёт как по маслу...»

(Ф. Достоевский)

«...Работать над планом — это значит проникать в смысл читаемого, изучать построение произведения, вникать в его язык и в его образы». (А. Рыбникова)

 252. Адаанда бердинген чижек тезистер дузазы-биле «Амылыг амытаннарга чүге ынак мен?» деп темалыг кыска чогаадыгдан бжиңер.

Тезис план.

1. «Амылыг амытан бүрүзү чырык черге чаяаттынар, олар бистер ышкаш чурттаар эргелиг».
2. «Мен дириг амытаннарга ынак мен».
3. «Дириг амытаннарны камгалаары чугула».

Аннотация — бжимел ажилдың ужур-утказының, ажыглалының, хевирлериниң болгаш оон-даа онзагай талаларының дугайында кыска тайылбыр.

Аннотацияга автор болгаш ооң ажылының дугайында кыска тайылбыр бээр. Кыска хемчээлдиин барымдаалап, аннотацияга ушта бижилгелер (цитаталар) киирбес.

Аннотацияларның хевирлери	Онзагайлары
Тайылбырлыг аннотациялар	Бжимел ажилдың темазын тодаргай база медээ дыңнадыгыг бижээн, ынчалза-даа сайгарылгалыг талаларын бербээн.
Сүме, саналдыг	Бжимел ажилдың ол-бо талаларын чырыдып турар, ук ажилдың номчукчуларга, оларның белеткелинге, назы-харынга дүүштүр ажыктыын тайылбырлап турар.

253. Шилилгелиг онаалганы күүседиңер. 1. А. Даржайның «Он рубль» деп чечен чугаазына аннотациядан бжиңер. 2. «Школаның ном саңы» деп серияда кирген А. Калзанның «Тыва чогаал эртеминиң болгаш критиказының допчу төөгүзү» деп статьязына рецензиядан бжиңер. Үлегерлерге даяныңар.

Чогаал (*ажыл*) ... (журналга, солунга, ном үндүрер черге) парлаттынган. Чечен чугаа *кандыг?* (айтырыгны, теманы) көдүрген (чырыткан, шинчилээн).

Чечен чугаа (ажыл, статья) ниитилелге шиитпирлээр чүүлдү (айтырыгны...) түңнеп (сайгарып, чырыдып, көргүзүп, таныштырып) турар.

Автор дараазында айтырыгларже (мөзү-шынар, бойдус камгалалы, ёзу-чаңчылдар) кичээнгейни углаан. Дылдың кандыг чурумалдыг аргаларының дузазы-биле бодалды номчукчуларга (дыңнакчыларга...) таныштырып (таныштырган, көргүскөн) чедиргенинил.

Чечен чогаалда (статьяда) *кандыг чугула айтырыг* чырыттынганыл. Автор чүнү түңнөп (демдеглеп...) турарыл; авторнуң туружу *канчаар* илереттингенил (бадыткаттынган).

Чогаал (статья) *кымче* угланган (бижиттинген); *кымга* ажык-дузалыг (үнелиг, өөредиглиг, солун, херек...); *кым* ажыглап болурун тодарадыр.

Сөзүглелде медээни, ооң утказын, бадыткалдыг барымдааларын харылзаалыг, дес-дараалашкак чурумнуг болгаш кыска кылдыр бижээнин **конспект** дээр.

Конспект бижиринге **белеткенири**:

- 1) Конспектиниң сорулгазын тодарадып алыры;
- 2) Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуп тура, ону уткалыг кезектерге (микротемаларга) чарып, оларда кол бодалдарны, түңнелдерин ылгап алыры;
- 3) план-конспект тургузарда, ооң кезектерин демдеглеп, план-конспектиге кол-ла чүнү ажыдып бижирин тодарадып алыры;
- 4) Сөзүглелде эргежок чугула бодалдарны бодунуң сөстери-биле азы цитаталай дес-дараалаштыр кыска кылдыр бижип алыры;
- 5) Конспектиже чүгле кол билиишкиннер эвес, ук билиглерниң үндезинниин киирген чижектерни, тодаргай барымдааларны кысказы-биле киир бижип алыры;
- 6) Тодаргай медээни, бүдүн домактарны кызыра, дүлгүүр сөстөр кылдыр ап, цитатаны долuzu-биле биживейн, ооң үндезинин айтып, тускай демдеглелдерни киирип бижип алыры;
- 7) Кыска бижимел кылып тура, чүүлдүң утказын тода илередип бижиири-биле, абзацтарны бодунга эптии-биле, карандаш азы янзы-бүрү өңнүг демир-үжүк-биле демдеглээри.

 254. Сөзүглелди номчааш, ооң кыска утказын дамчыдып бижирер. Чогаалчының ажыглаан деңнелгелерин хамааржып чоруур сөстери-биле ушта бижип алыңар, оларның чогаалга кандыг салдарлыын тайылбырлаңар.

ЧАА АТКА ЧЕДИНГЕНИМ

Чалыы шаамның чаңгыс күзү сагыжымда таңмаланган... Чаа-ла караа ажыттыңган эник ышқаш, чаа-ла чалгын эжеп орар куш төлү дег, чаа-ла, чаа-ла... амыдырал улуг эжиин шак ол күзүн ажыткан мен. Чежемейнің дээди эртем четтирген бол, чедир бышпаан чимис, кат дег, чеми үнмээн хымыраан дег, сеткил-хөңнүм дүвүрелге бүргедипкен, сести аарак, корга аарак, сонуургаксап, бижииргексеп, уруг-дарыг, улуг-биче дойлуп-хөлзээн школаның эргин-эжиин артап кирдим.

Эртем-билиг ордузунуң ажык эжи чалай бээрге, чырык, чазык шырайларның чылыг шонуу ала-чайгаар ажыл-ишче, ажы-төлдүң аразынче үдеп киирген... Чымыш ишке чылдар эрткен...

Ынчалза-даа чалыы шаамның чаңгыс күзү сагыжымда таңмаланган. Шак ол күзүн чаа атка чединген мен: БАШКЫ.

(М. Күжүгет)

СТИЛИСТИКА БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 52. Стилистика дугайында билиг

 255. Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарыл? Кайы эртемге хамаарышкан сестер барын чижектер-биле бадыткап тургаш, тодарадыңар.

...Өгнүң тургузуу элээн нарын, ында физиканың дүрүмнерин кончуг билдилиг ажыглаан. Өгнүң хараачазын ынаалар, хана баштарында теп алган, тудуп турар. Ханалар ол күштерниң теви-биле барып дүшпезин дээш, оларны чеп кожалаңнар*-биле бөле тыртып каан.

Ам өгнүң тургузуунда физиканың чамдык хоойлуларын, дүрүмнерин канчаар ажыглап турарын көрээлиңер. Бүгү-ле чүвелерни хостуг салып бадырыштар болза, Черже барып дүжерин билир бис.

Оң чылдагааны чүдел дизе, англи физик Исаак Ньютоннуң 1687 чылда ажытканы бүгү делегей тыртыжышкынының хоойлузун ёзугаар, кандыг-даа телолар Чер-биле тыртыжып турарлар. Черниң массаы аажок улуг болгаш Чер барык шимчевес, а салыпкан теловус (даш, маска, хараача — чүү-даа болза) Черниң талазынче дыка дүрген шимчеп эгелээр. Чер биле телонуң аразында тыртыжышкын күжүн аарының күжү дээр. *(Х. Саая)*

Бижимел, аас чугааның утказынга дүүштүр сөстөрнү, сөс каттыжышкыннарын, грамматиктиг хевирлерни, домактарны таарыштыр ажыглаарын **стиль** дээр.

Дылдың стильдерин шинчилээр, өөренир дыл эртеминиң бир адырын **стилистика** дээр. Стилистика эртеминде ийи угланышкын бар: **дыл стилистиказы** болгаш **чугаа стилистиказы**.

Дыл стилистиказы лексиканың, фразеологияның болгаш грамматиканың (морфология болгаш синтаксистиң) стиль аргаларын тодарадып бижиир.

Чугаа стилистиказын функционалдыг стилистика деп база адаар. **Функционалдыг стилистика** стиль аргаларын чугааның сорулгазынга дүүштүр чөп ажыглаарынга өөредир.

Стиль **чугаалажыр** болгаш **ном стили** деп ийи бөлүккө чарлыр.

Стиль бүрүзү бот-боттарындан ылгалып турар онзагай талаларлыг: а) чугааның аяны-биле; б) сөстөрнүң ажыглалының талазы-биле; в) дылдың чурумалдыг аргалары-биле.

Стиль (и узадыр адаттынар). 1. Чогаадылга ажылын чаңгыс аай болдурар онза чүүлдер, аргалар. *Уран чурулганың национал стили. Архитектура стильдери.* 2. Ажыл-чорудулганың методу, аргалары. *Ажылдың стили. Удуртулганың стили.* 3. Дылдың янзы-бүрү сөстөр, хевирлер, аргаларны ажыглаар талазы-биле ылгалдыг янзылары. Литературлуг стиль. *Публицистика стили. Эртеме стили. Албан-бижик стили.* (Тыва дылдың тайылбырлыг словары

 256. Номчунар. Сөзүглелдин кайы стильде бижиттингенин тодарадыңар, харыңарны чижектер-биле бадыткаңар. Мендилежип азы байырлажып тура, кандыг сөстөрнү ажыглап турарыңарны сактып, ол дугайында ажык чугаадан кылыңар. Интернет четкизин ажыглавышаан, делегей чоннарының чугаа этикединге хамаарышкан онзагай талаларын көргүскен презентациядан кылгаш, эштеринерге сонуургадыңар.

ТЫВА ПРОЗАДА ЧУГАА ЭТИКЕДИ

Чугаа этикединге чугаада киржип турар улустуң мендилежири болгаш байырлажыры, өөрүп четтиргени база буруузун илередири, янзы-бүрү бодалдар солчуушкуну, эки-багай эмоцияны дамчыдары дээш оон-даа өске чүүлдер хамааржыр. Чугаа этикеди психологтуг детальдарга хамааржыр болганда, чугаада киржип турар кижиниң

улус-биле канчалдыр мендилежип, чугаалажып база чугаа үезинде бодун канчалдыр алдынып турарының аайы-биле ону база характеристикалап болур.

Бир эвес аас чугаага этикет ыыт, үн база мимиканың дузазы-биле илереттинер болза, бижикке, эң ылаңгыя чечен чогаалга, янзы-бүрү сөстөр азы домактар дузазы-биле дамчыттынар. Тыва чогаал шинчилээр ажылдарда чечен чогаалда байлаа-биле ажыглаттынып турар чугаа этикеди-биле холбашкан аргаларны сайгарып көргөн ажылдар барык чок деп болур... (Ч. Доржу)

257. Сөзүглелди аянынг номчунар. Чугаалажыр стильдин онзагай демдектерин тодарадынар. Фразеологизмнерниң утказын тайылбырлаңар, оларның чечен чогаалга ужур-дузазын тодарадыңар.

Дүжүрүкчүлөр чүгле ол ийи эвес-ле болгай. Олар арбын, улуг шаңның чүк санында. Тараалыг машиналар кызыг-чай чок кээп-ле турган. Оолак биле Нинада балдыр сыгар* харык кайда боор, хүү-ректерин холдан салбааннар. Таптыг чугаалажыр-даа чай чок, чүгле ында-кайда ийи-чаңгыс сөстөр октажыр. Оолак аңаа дүъш үезинде келген болгай, улус дүъштеки чемин чип доозуп турган боор. Ам шагын көрүп турарга, алды шак чеде берген. Боду эртенги-ле аксы-биле хевээр*.

— Аштаарымны — деп, бот дугайты чугаалаттыңан.

— Хүнезиниң чок чүве бе, аал?

— Чок.

— Хей оол-дур. Чер баар дээн кижини канчап куруг чоруур чүвел. Кежээки чем ам-даа элек — дээш, Нина хүүрөөн тарааже кадай шаңчып алгаш турган Оолакты далаштырган. — Че, чоп туруп алдың? Машина саадады. Ол дээш бисти кончуурлар болгай. (К-Э. Кудажы)

258. «Кандыг мергежилдиг болуксап турар мен» деп темага диалогтан чогаадып бжиңер.

 259. Сөзүглелдерни номчунар. Оларның кайызы кандыг стильге хамааржырын чижектер-биле бадыткавышаан, тодарадыңар. Эш-эш кылдыр үстүп алгаш, дагның үш породаларының дугайында дыңнадыгдан кылыңар. Белеткеп алган ажылыңар кайы стильге хамааржырын бадыткаңар. Энциклопедия словарьларын ажыглаарын утпаңар.

1. ... Сарыг-Булунда өөнүң чанынга чоокшулап орда, иштин-даштын имилеме ажы-төлү өөрүшкү-маңнайлыг ачазынче уткуштур халчыплаткан. Келгеш куспактанып, эдээнден халбактанып, чассып аажок болганнар.

— Чаа, эки турдуңар бе, оолдарым? Багай эниктеримни ыңай — деп уругларын чассыдып, баштарын ошкап-суйбап, кылаштап олурда, уруглары, шынап-ла, эниктер авазы чүве ызырып эккээрге, арты-иштинде маңнажып турары ышкаш, ачазының соондан маңнажып чорааш, өөнге кирип келгеннер.

— Ча-а, эки турдуңар бе, авазы? — деп, Эзирбен орунда хүлүм-зүрүп олурган Эңгисмаадан айтырган.

— Эки турдувус. Бо чолдак кара чүве Дакаажык чөдүре берген, ыт-кады хайындырып бериптеримге, эки апарды. Че, олчалыг чордуң бе? Ында улузувус онча-менди турлар бе? — деп, Эңгисмаа удур айтырган.

Ол аразында шала улуг уруглары даштын инектерин саап каапкан, идиште* сүт эккелгеш, от салып, шай хайындыра бергеннер. Шала бичиилери ачазын долганмышаан: «Чүнү эккелдиң, ача-ай?» дижип, шыданмайн-на турганнар.

— Олча-омак-даа эңмежок ийин, авазы. Шуптузун чүктеп эккээр харыым чок болду. (И. Бадра)

2. Даг породазы дээрге чаңгыс ийикпе азы элээн каш минералдардан тургустунган бүдүмел болур. Өскээр чугаалаарга, бүгү-ле даш аймаа породалардан бүткен. Ында минералдар анаа-ла үен-даян эвес, а ыяап-ла тускай чурум ёзугаар каттышкан турар. Ынчангаш порода бүрүзүнүң составы дүрүм, өске породалардан ылгалдыг болур. Даштарның чамдыгызы кадыг, ооң кристаллдары тудуш, дыгый болгулаар, өскелери бөзүр, шаараш тургузуглуг, ынчангаш хээрек болур.

Янзы-бүрү ажыктыг казымалдар аңгы-аңгы уксаалыг даг породалары-биле холбашкан. Тывылган уксаазының аайы-биле олар 3 бөлүккө чарлыр: магма породалары*, турнуккан породалар*, метаморфиктиг породалар*.

§ 53. Стил ь талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар

260. Бердинген домактарда сөстөрнүң кайы стильге хамааржып турарын тодарадыңар. Стил ь бүрүзүңге хереглеттинмейн баар сөстөр бардыр бе? Оларны ушта бижээш, утказын тайылбырлаңар.

1. «Айдың, хлеб садыынче дүрген куйт де, дораан!». 2. Отчет дужаар дээн киж и болгай мен, бухгалтерден сан-түң ап алыйн. Ол чоруй санажып алырыңны чугаалап каар мен. 3. Эгелеп каан ижин эчизинге чедирбеске — хомуданчыг-ла-дыр. Ынчалзажок «сээң холдарың бо хүннерде өске черлерде моортан артык хереглеттинип турардыр. Чоруур сен» — дээрге, канчап ойталап шыдаар боор. (М. Х.)

Тыва литературлуг дылда стил ь бүрүзүңге ажыглаттынып турар сөстөр, хевирлер болгаш домактар бар. Оларны **ниити хереглеттинер** азы стил ь талазы-биле **нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар** дээр.

Чижээлээрге: *хат, даг, соңга, час, кыш, ном, орук; кырган, оъттуг, чаа, дүрген; чурттаар, ажилдаар, кылаштаар; бөгүн, эки, эртен, багай; бир, беш, он беш; мен, сен, бис дээш оон-даа ынай.* Домактар: 1) *Даң адып келген. Хоначалар туруп эгелээн.* 2) *Дүүн школага тыва дыл кечээзи болган.*

Нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар кайы-даа стильге ажыглаттынып, ооң үндезини бооп чоруур: *Ооң дугайты сагыш човава, мен шыдаар мен.* Бо домак ниитизи-биле чугаалажыр стильге хамааржыр. Ол стил ьди *дугайты, шыдаар* деп сөстөрни болгаш човава деп кылыг сөзүнүң дужаал хевирин ажыглааны бадыткап турар. Ынчалза-даа домакта нейтралдыг сөстөр база бар: *ооң, сагыш, мен.*

Оон аңгыда **чүгле кандыг-бир стильге тааржыр**, өскезинге таарышпас **сөстөр, грамматиктиг хевирлер** болгаш **домактар** бар. Олар ук стил ьдерни болгаш оларның аргаларын тодарадырының үндезини болур. Чижээ: *атом, катет, причастие, феодализм деп сөстөрни эртем стилинге, авай, кызыжак, оран-чурт* деп сөстөрни чугаалажыр стильге хереглээр.

261. Бердинген сөзүглелди тыва дылче очулдуруңар, стилин тодарадыңар. Адаан шыйган үжүктерге хамаарыштыр орус дыл кичээлинге өөрөнгөн дүрүмнерни сактып чугаалаңар. «Аргага чоруурунуң дүрүмү» деп удуртулгадан бижичер.

ПАМЯТКА ДЛЯ ГРИБНИКА

1. Собирайте только известные вам грибы.
2. Старые, червивые и подозрительные грибы не трогайте.
3. Пластинчатые грибы старайтесь срезать с ножкой, чтобы убедиться, что на ней нет пленчатого кольца.
4. Никогда не пробуйте сырых грибов.
5. Лучше всего собирать грибы ранним утром.
6. Будьте в лесу заботливыми хозяевами. Не вырывайте грибы с корнем, используйте нож, чтобы не повредить грибницу.

262. Бердинген сөзүглелдер кайы стильге хамааржырын чижектер-биле бадыткавышаан, тодарадыңар. Нейтралдыг сөстөр, хевирлер, до-мактарны айтыңар. Сөзүглелдерниң ниити темазын тодараткаш, кезек аайы-биле утказын эдерти чугаалаңар. Сөзүглел бүрүзүндөн ол үениң аайы-биле ажыглаттыңан неологизмдерни тывыңар.

М. ЛОПСАҢ-ЧИҢМИТТИҢ БИЖИИ

Тыва чазак чагааларын, доктаал-чарлыгын моол дылга бижип турган. Тыва улустуң үндезин бижии чок боорга, ТАРН ТК ламаларга тыва бижик чогаадырын дааскан. Тыва үндезин бижик чогаадырынга Үстүү-Хүрээниң кешпизи Моңгуш Лопсаң-Чиңмит кончуг улуг ажылды кылган. Ол 1925–1928 чылдар аразында моол биле төвүт бижиктерни шинчилеп көргөн, ол чоннарның бижии тыва дылга таарышпас болган, дараазында Лопсаң-Чиңмит Европа улузунуң бижии сайгарып көргөн. Хамык чоннарның бижиктеринден тыва дылга немец графиканың үжүктери тааржыр болган. Лопсаң-Чиңмит чаа тыва бижикти немец алфавитке үндезилеп алыр деп шийтпир кылган. Герман алфавитке үндезилээн чаа бижик 10 ажык биле 18 ажык эвес үжүктүг турган. Алфавиттен аңгыда Лопсаң-Чиңмит тускай «Үжүглел» база белеткеп алган турган. Чайын, 1928 чылдан бээр, ламалар Лопсаң-Чиңмиттиң бижии-биле улусту өөредип эгелээн турган. *(Тыва Википедиядан)*

ЧАРЛАЛ

Бо хүннерде Республиканың караа көрбес улуска тускайлаан ном саңының ном фондузунда база бир «чугааланыр» ном — «Хээлиг истер» деп тоожу немешкен. Алды шак ажыг үргүлчүлелдиг «номчуур» номну карааның көөрү кошкак улус бо хүннерде тускайлаан ном саңыңа баргаш, бижидип ап болур.

АУДИОКИЧЭЭЛДЕР

Тыва дылды өөренип алыр күзелдиглерге Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институту тыва дылды чаа өөренип эгелеп чоруурларга аудиокурсту ажылдап кылган. Тыва дылды өөренирде, тус черниң чурттакчыларының аразынга азы Тываның девискээринге дыл курстарын эртип алыры дээре. Бир эвес ыңдыг арга тургустунмаза, аудиокурсту ажыглап тургаш, өөренип ап болур. Амгы үеде даштыкы дыл өөренип алырының эң-не нептереңгей хевири ол болуп турар. Аудиокичээлдерниң иштинде аас чугаада хөй ажыглаттынып турар домактар, сөстөр кирген. Бүдүн курсту амыдыралга таваржып болур байдалдарга үндезилээш тургускан. Чижээлээрге, эки-менди солчуру, үе-шак, агаар-бойдус, хоорай, аъш-чем азы садыг-саарылга болгаш оон-даа өске айтырыглар кирип турар. Оон аңгыда саннар, неделяның хонуктары, телефон-биле харылзажырда ажыглап болур сөстөр, домактар бар.

Аудиопособиениң дузазы-биле тыва дылдың чугаа хевиринге дүрген база бөдүүнү-биле өөренип ап болур. Ол мини-тренинг 18 кичээлден тургустунган. Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунуң сайтызынга аудиолекцияларны кыска тайылбыры-биле база кичээл бүрүзүнүң сөзүглел материалдары-биле кады салыр. (*Интернет четкизинден*)

§ 54. Ном стили, ооң янзылары.

Эртем стилиниң жанрлары

Ном стилинге эртем ажылдары, илеткелдер, отчеттар, лекциялар, доктаалдар болгаш хоойлуларның сөзүглелдери хамааржыр. Ном стили литературлуг дылдың нормазына дүгжүп, аңаа чагырткан болур.

Ном стили үш иштики бөлүктүг: **эртем стили, албан-херек стили, публицистика** стили.

263. Интернет четкизинден алган медээни номчааш, эдerti чугаалаңар. Ол үениң студентилериниң төрээн дылы дээш сагыш човаашкынынга хамаарыштыр бодалдарыңар илередиңер. Медээ ном стилиниң кайы хевиринге хамааржырын чижектер-биле бадыткавышаан, тодарадыңар.

2013 чылдың март 9-10 хүннеринде Новосибирск хоорайга Аныяктар болгаш студентилер ниитилелдери «Идегел», «Салгал» база «Чараш чугаа» төлевилели «ТываДыл.ru» деп конференцияны организаптап эрттиргеннер. Томск база Новосибирск хоорайның студентилери тыва дылдың амгы байдалын база ону сайзырадыр аргаларын сайгарып көргөн. Оон бээр үр үе эрткен-даа бол, эрткен улуг хемчег дугайында кыска демдеглел бижикседивис.

Конференцияның бирги хүнү. «Бо болуп турар тыва дылда шенелде конференцияның кол сорулгазы — тыва дылды аныяктар аразында интеллектуалдыг харылзаа тудар кол чепсек кылдыр делгередири» деп сөстөр-биле конференцияны ажыткан. Дараазында Томск хоорайның «Салгал» ниитилелинің удуртукчузу Амыр-Санаа Норбу сөс ап, амгы үениң аныяктарының дылының чевенин айыткаш, бүгү чыылганнарны дылын тулган кылдыр өөрениринче кыйгырган. «Чараш чугаа» төлевилелинің удуртукчузу Али Күжүгет «Дылды хумагалап арттырары дээрге ону сайзырадыры-дыр, ынчангаш амгы үениң аайы-биле тыва дыл Интернетке нептереп, төлептиг черни ээлээр ужурлуг» деп кол бодалын илереткен.

«Эртемденнерниң шинчилели-биле — биче буурай улустарның дылдарының чиде бээриниң кол чылдагааны — «глобализация», «урбанизация» деп болуушкуннарда деп санап турар. Ооң уламындан делегейде азы күрүнеде чаңгыс «күштүг» дыл колдай бээр, улаштыр биче буурай улустуң дылдарын ажыглаар адырларның кызырлыры, дылдың үне чокталыры, дылды чон боду херек чок деп санай бээри болгаш, ооң соонда чугула «күштүг» дылга ажы-төлүн өөредип кирриптеринден болур. «Тыва дылдың ынчаар чиде бээринге удурланып болур аргазы — чүгле чоннуң быжыг туружу, дылын, ооң-биле кады культуразын арттырып алыксаан улуг күзели» деп, «Идегел» ниитилелинің удуртукчузу Чойган Ондар түңнээн.

«Дыл шинчилекчилериниң чугаазы-биле алырга, күштүг орус дылдың чанынга тыва дыл үш салгал эрткенде, чиде берип болур: бирги салгал дылын эки билир, өске дылды өөренири оларга берге, акцентилиг чугаалаар, ажы-төлүн чаа дылга өөредирин кызыдар; ийиги салгал ийи дылдыг, төрөөн дылында чүгле өг-бүле иштинге чугаалажыр, а ниитилел черлеринге харылзаа тударда, олар орус дылды ажыглаар; үшкү салгал азы ийи дылды хостуг ажыглап билир боор азы төрөөн дылын ажыглавайн баар» — деп, аспирант Инна Тарбастаева орус биле тыва дылдарның харылзаазын, ооң түңнелдерин сайгарып көргөн.

Томск хоорайда Сибирьниң күрүнениң эмнелге университетиниң студентизи Амыр-Санаа Норбу дыңнакчыларны чугаа культуразының негелделери-биле таныштырган. «Амгы тыва алфавиттиң үжүктери тыва дылдың үн тургузуун долу илередип шыдавайн турар. Дыка хөй сөстөрни орус адалганың дүрүмү-биле тывалап турар бис».

Новосибирск хоорайда күрүнениң башкы университетиниң студентизи Ариадна Адыгбай «Тыва дыл болгаш шүлүк» деп илеткелинде амгы үеде аныяктарның бижип турар шүлүктөринге даянып, амгы «шүлүкчүлөрниң» дылының чевенин демдеглеп, «барык бүдүн ХХ чүс чылдың дургузунда тургустунуп келген тыва чечен чогаалдың эрткен оруун, арга-дуржулгазын шинчилеп, оларга даянып албас болза, эки чогаалчы, шүлүкчү болуп тургустунары берге» деп түңнээн.

Россияның эртем академиязының Сибирьде салбырының Гидродинамика институтунун аспирантызы Али Күжүгет «Тыва дылды делгередириниң уран аргалары» деп илеткелинде дылдың үнезин көдүрерин, тыва дылга харылзааның шынарын экижидерин, школа соонда дылын доктаамал сайзырадырын, Интернетке тыва дылды нештередирин, тыва кижини бүрүзү дылының «мергени» болурун тыва дыл сайзыралының амгы үеде уран аргалары деп демдеглээн.

(А. Адыгбай, Ч. Ондар)

Эртем стилинде бижиттинген номнарда сөстөр дорт утказында ажыглаттынган болур. Оларда тодаргай барымдаалар илереткен сөстөр, терминнер, тускай түңнөкчи, тодарадыкчы сөстөр колдаан болур. Чижээ: *Бай-Тайга бедии, Тожу тайгазы, Саян сыннары, Агар даа, Өвүр Торгалы, девискээр, 170, 5 муң квадрат метр – география эртеминге хамааржыр.*

Эртемге бадыткаттынмаан, шын эвес, будулгаазынныг болгаш частырыглыг медээ эртем стилинге турбас.

Эртем терминнери, ниити эртемге хамаарышкан болгаш туугай сөстөр

Чиге,
шынын,
шынзытканын
илереткен
сөстөрниң бары

ЭРТЕМ СТИЛИ
Сорулгазы: дыңнадыр
болгаш шынзыдар

Сагыш-сеткил
илередииниңниг
сөстөрниң чогу.
Эртем дылы.

Илеткел, лекция, ном, монография

264. Сөзүглелдин планын тургускаш, кыска бижилгезин кылыңар. Эртем стилинге хамааржыр сөстөрни тывыңар, оларның сөзүглелге ужурдузазын тодарадыңар. Эртеги түрк бижиктиң үлегерин кириген домактарда тыва дылда кадагалаттынып артып калган сөстөрни ушта бижээш, амгы тыва дыл-биле деңнеңер.

**ЕНИСЕЙ БИЖИКТЕРИНДЕ БОЛГАШ ТЫВА ШҮЛҮК
ЧОГААЛЫНДА АЙ БИЛЕ ХҮННҮҢ ПОЭТИКТИГ ОВУР-ХЕВИРИ**

Орхон-енисей тураскаалдарында бижимелдерниң эрте-бурунгу омур-хевирлеринде бурунгу түрктөрниң өртемчей көрүүшкүнү, делегей билиишкини көрүнчүктөлгөн. Енисей кавызындан тышкан хөөр бижиктеринде сарыг өртемчей-биле чарлып тура, маадыр: «Элим, хааным, силеримге пөкпедим, хүнден, айдан астыктым, халак!» — «дiм каным сiза бокмадiм кун аi азыдым ыта!» — деп халактаар.

Хөй-хөй өске тураскаалдарда таваржып турар Ай биле Хүн кирип турар бо омурда бурунгу түрк кижиниң өртемчей көрүүшкүнү, делегейни канчаар билип турганы көрүнчүктөлгөн илдең. Ай биле Хүн аңаа өртемчейниң тургузукчу кезектери-дир. Олар кижилерге чырыкты болгаш амы-тынны хайыралап берип, делегейде бүгү-ле чүүлдү аайлаштырып турар мөңгө күчү-күш болур. Ай биле Хүн аразында тудуш харылзаалыг, кижилер амытан база олардан кажан кезээде чарылбас. Бо харылзаа соксай бээрге (азыдым), сарыг өртемчей өскерлир, кижиниң амы-тыны үстү бээр. Бурунгу Енисей бижиктеринде Ай биле Хүннүң омур-хевири амыдырал-чуртталганың күчү-зү сиңген өртемчейниң кол кезектерин илереткен болур.

Көшкүн чоннарның медресел-билиинде Ай, Хүннүң омур-хевири бурунгу түрктөрниң өртемчей көрүүшкүнүндөн укталган. Бурунгу түрк (Хүннү, гүн) кижилер бодунуң амыдырал-чуртталгазын Дээр-биле холбап турган болгай. Дээр кижилерниң чуртталгазынга улуг салдарлыг, а оларның салым-чолу бүрүнү-биле Дээрниң эргезинде деп чоокку үеге чедир-ле тывалар билип чорааннар...

Аңчының чалбарыында, дээди күштерден диленгенде, Дээрни база Ай биле Хүннү кыйгырар. Бо ийи чырыткы — база-ла амы-тынны өөргүүр, амыдырал-чуртталганы быжыглаар күш болур. Кижилер оларны ачылыг, мөңгө күш деп билип, олардан ачы-авыралды дилээр турган. Мында база ол-ла бурунгу Енисей бижиктеринде таваржып турар Ай, Хүннүң омур-хевирин көрүп турар бис.

Ай, Хүннүң омур-хевири амыдырал-чуртталганың өзээ, өзүмандыыр, көвүдээр чаялганың дөзү бооп дараазында улустуң ырында кирген:

Айым биле Хүнүм ышкаш,
Алдын чырык чүве-ле чок.
Ачам биле авам ышкаш,
Авыралдыг чүве-ле чок.

...Иениң, аданың уран-чечен овор-хевиринде синтаксистиг параллелизмниң аргазы-биле үстүнде адаанывыс уткалар кирген.

«Ай-хүн херелдиг алдын даңгына» деп делгереңгей эпитеттиг чаңчылчаан формула тоолдарда даңгына кысты чуруп көргүзерде бо-ла ажыглаттына бээр. Бо овор-хевирде кирген «ай» деп сөс чүгле эге аяннажылгага (ай — алдын) таарыштырганы-биле кирбээн (кызыгаарлаттынмайн турар). Коллективтиг автор даңгынанан Ай биле Хүнге дөмейлевишаан, кыстың кайгамчык чаражын онзалап демдеглээн. Ук турум чурумалда Ай биле Хүннүң уран овор-хевири — дээди чараштың символу болур. Бо овор-хевир үстүнде айытканывыс лексиктиг болгаш поэктиг утканы чүгле Ай биле Хүн ийилээ кожа адаттынып турда илередир. Чоннун билиишкининде ук овор-хевирниң өскерлип турары-биле илдең. Утка-бодал делгемчий берген: «Ай-Хүн — дээди чараштың символу»... (У. Донгак)

Эртем статьязы кандыг-бир шиитпирлээр айтырыгга дүүштүр төнгөн ужур-уткалыг шинчилел ажылы болур.

Шинчилел ажылдың чугулазы, сорулгазы, сорулганы боттан-дырарда шиитпирлээр айтырыглар база шинчилел ажылында чаа чүүл чүдел дээрзин тодаргай бижиир.

Эртем статьязының тургузуу: ады, аннотация, дүлгүүр сөстөр, кирилде кезээ, кол кезээ, түңнел кезээ, литература даңзызы, капсырылгалар (турбайн барып болур).

Жанр аайы-биле хевирлери: сайгарылгалыг; эртем-публицистиктиг; эртем-шинчилелдиг.

265. Номчааш, утказын сактып, эдерти чугаалаңар.

СТАТЬЯ БЕЛЕТКЭЭРИ

Статьяга, тезиске шинчилээр *объективизин, чыгган материалын, сорулгазын* тода айтыр. Улуг айтырыг болза, кандыг угланышыккынынг шинчилел чорутканын демдеглээр. Кол-ла чүүл — *ажылдың чугулазын* ооң мурнунда чорудуп турган шинчилелдерден *ылгалдыг чүүлүн* айтыры. Баштай ук объектиге хамаарыштыр кандыг эртем

ажылдары ооң мурнунда бижиттингенин, ооң угланыышкынын, дараазында бодунуң ажылында *чаа чүцлүн* айтыр. Сайгарылганы кылгаш, *түңнел* үндүрери.

Кандыг ажылдарга даянганын, *теория талазы-биле үндезин* болган эртем ажылдарын айтыр.

Статьядан тезистиң ылгалдыг чүүлү: 1) хемчээли 2-3 хире арын болур; 2) делгеренгей тайылбырлар киирбес; 3) чүгле кол бодалдарнын, чугаалаар чүүлдүң чуруму ёзугаар дес-дараалай тургузар.

(*М. Бавуу-Сюрюн, Ч. Куулар*)

Сайгарылгалыг (аналитиктиг) статья — бир эвес, *ынчан...* дээн чижектиг *угаап бодааныышкынныг*, эртем дылы-биле бижиттинген, чугаа аянының сөстери чок ажыл. Тодаргай темалыг, шинчилээн эртем угланыышкынныг болгаш херек кырында түңнелдерлиг, саналдарлыг, чаа-чаа бодалдар сиңген болур.

Эртем болгаш публицистика аяннарын холуштур бижээн ажыл **эртем-публицистиктиг статья** болур. Эртемниң болгаш ниитилел-политиктиг айтырыгларны көдүрген хостуг аян-биле бижээн, хөй дыңнакчыларже угландырган шинчилел ажылы болур. Сайгарылгалыг чүүлге деңнээрге, эртем-публицистиктиг статья хөйге билдингир кылдыр бижиттинген, сагыш-сеткил илерээшкиннерлиг домактарлыг. Сайгарып турар темага, айтырыгга хамаарыштыр бодунуң хууда хамаарылгазын автор илереткен болур.

Чаңгыс аай тодаргай шинчилел угланыышкынныг ажыл эртем-шинчилелдиг статья болур. **Эртем-шинчилелдиг статья**, дүрүм ёзугаар, дараазында тургузуглуг: кирилде — шинчилел ажылын бижииринче оттурган даап бодаашкыннар, чылдагааннар база даап бодаан түңнелдер; шенелде — медээлерни чыгган болгаш хайгаарал эрттиреринге ажыглаан аргаларны, шинчилел түңнелдерин тайылбырлап бижири, ниити түңнелдер. Эртем-шинчилелдиг статьяга таблицалар, диаграммалар, чуруктарны кирип болур. Бо бүгүнү, литература даңзызын шын белеткеп кылырда, стандартта (ГОСТ Р 7.0.100 — 2018) айыттыг дүрүмнерин сагыыр.

266. Аспирант Ш. Дамбааның «Тожу кожуунда аңныыр ажыл-агый лексиказы» деп эртем ажылының бир кезээ-биле таныжыңар. Эртем ажылын бижээниниң онзагайын айтыңар. Диалект сөстөрни канчаар тайылбырлап болурунун аргаларын сактып алыңар, силерниң сууруңарда ук сөстөрни канчаар адап турарын улуг улустан айтыргаш, немеј бижиңер.

АҢНААРЫНЫҢ АРГАЛАРЫН ИЛЕРЕДИР СӨСТЕР

Аң бүрүзүнгө чылдың тодаргай үезинде ажыглаар эки өөренип көрдүнгөн аңнаарының чаңчылчаан аргазы бар болур.

Аңчылар кажан-даа аңнаарының чаңгыс ол-ла аргазын ажыглап турбас. Ынчангаш аңгы-аңгы таварылгаларда аңны тударының эң тааржыр аргазын ажыглаарлар [Даржа 2009: 345].

Тожулар аңнаарының аргаларын ажыглаар херекселдериниң болгаш кылдыныгларының аайы-биле таарыштыр адап алыр.

Диалект сөстөр:

Алгыржыр — аңны сегит бажында олурар улусче дааш үндүрүп сүрүп бээр.

Довурак кедээр — аң чылгаар черни дүнеки үеде кедээр.

Ижээн аалдаар — үңгүрүндө удуп чыткан адыгны аңнаар.

Шоорлаар — мургу этсип аңнаар.

Эриглээр — истиң эрги, чаазын тодарадыр.

Ыдалаар — апрель айда (ыдалаар ай) аңчы ыттарны аңче сүрүп аңнаар.

Литературлуг тыва дылда бар сөстөр:

Аялаар — ая-биле аңнаар, ая салыр [ТСТувЯ I 2003: 188].

Аглаар — хөй кижичи хойзуп тургаш, аңнаар азы тудуп алыр [ТСТувЯ I 2003: 58].

Даялаар — аңнап өлүрер, чок кылыр [ТСТувЯ I 2003: 405].

Дузактаар — аңның кокпазынга дузак салыр [Даржа 2009: 343].

Истээр — аң-меңниң изин көрүп, истеп сүрер [Даржа 2009: 345].

Какпалаар — аңның кокпазынга какпа салып каар [Даржа 2009: 343].

Кедээр — билдиртпейн, бүдүү манаар, соондан сүрер, кырынга келир [ТСТувЯ II 2011: 106].

Мургулаар — мургу үрүп тургаш, сыын-мыйтакты бодунче кыйгырар.

Одарлаар — аңның оѳттаар үезинде аңнаар.

Туралаар — сегит бажынга олурар улус келген аңны боолаар.

Улуу — бөрү өттүндүр улуп тургаш, бөрүлерни бодунче кыйгырып алыр.

Эдискилээр — эдиски этсип тургаш, элик-хүлбүстү бодунче кыйгырар.

Аңнаарының аргаларын илередир 19 сөстү Тожу улузунуң чугаазындан чыгган бис. Оларның 12-зи литературлуг тыва дылда таваржып турар, 7-зи диалект сөстөргө хамааржыр.

Илеткел дээрге тодаргай айтырыгга хамаарыштыр бадыткалдыг барымдааларга даянган хөй мурнунга дыңнадыг кылыр монолог чугааның бир хевири.

Илеткелдиң **сорулгазы**: бир-ле айтырыг (чүве) дугайында медээлээри (ооң иштинге сүме, санал азы оон-даа өске бодал оттурар аргалар туруп болур).

Илеткел бижииринге чижек белеткел:

- сайгарар айтырыгга дүүштүр тема шилип алыры;
- үндезиннер болгаш медээлерни чыыры;
- план тургузары;
- түңнелдер илередири;
- немелде айтырыгларга белеткел.

267. Сөзүглелдиң хевирин тодарадыңар. Пландан тургускаш, ол ёзугаар эдерти чугаалаңар.

ИЛЕТКЕЛ БЕЛЕТКЭЭРИ

Баштай эң хөй ажыглаар хевири — илеткелден эгелеп алыылыңар.

Илеткелди кайы хире үениң дургузунда чугаалап болурун ыяк билип алгаш, аңаа чагыртыр. Ынчангаш кол чүнү чугаалаарын ылавылаар. Киирилде кылдыр ийи-үш-ле домак киирер. Аңаа шинчилээр объектизин; кайы хире, кайыын чыгган материалга даянганын, салган сорулгаларын айтыр. Дараазында кандыг эртем ажылдарынга даянып кылганын тодаргайлаар. Ынчангаш киирилде кезээнге 1–2 минута, кол чүүлүнге 10–11 минута, түңнелинге 2–3 минута деп доктаадып алыр.

Илеткелчиниң чугаазы дыңзыг, тода, дыка далаш база эвес, өй-тап турар ужурлуг. Бижип алган чүүлүнден салдыкпайн номчуурга, шынары кудулаар; хостуг илеткээри, кол чугаалаар чүүлүнүң кыска планын чанынга салып алыры күзенчиг. Ол ышкаш көргүзөр чүүлүн (презентациязын) баш удур белеткеп алыр. Илеткелдерге ссылка кылбаза-даа, мурнунда кылган ажылдарны, ооң авторларын чугаалаар... (М. Базуу-Сюрюң, Ч. Куулар)

268. «Тайбың байдал — аас-кежиктиг болурунун бадыткалы» деп темага илеткелден кылыңар

Үнелел — номчаан чүүлүнгө хамаарыштыр бодалын болгаш сагыш-сеткилин дамчыдары

Үнелелдиң сорулгазы өске номчукчуларга сүмелер бээри болур.

Үнелел – демдек, бодал
(түңнел) Орус-тыва словарь

Рецензия (от лат. *recensio* – осмотр, обследование) — жанр журналистики, а также научной и художественной критики. (Википедия)

Аннотация (лат.с *annotatio* «сагындырыг»; азы резюме (от фр. *résumé* «кызырган»; азы англ. *Summary* «чыышкын») – кыска утказы номнар, бжимел чүүл, монография (чаңгыс тема дугайында эртем ажылы), статьялар, патент (автор эргениң камгалалды, камгалалдыг документ), кино-чуруктар, грампластинкалар азы өске үндүрүлгелер болгаш ооң кыска характеристиказы. (Википедия)

269. Шилилгелиг онаалганы күүсединер. «Школаның ном саңы» деп серияда кирген А. Калзанның «Тыва чогаал эртеминиң болгаш критиказының допчу төөгүзү» деп статьязынга рецензиядан бижинер. Үле-герлерге даяныңар.

Рецензия бижип, үнелел кылыр чүүл (ном, статья, төлевилел...): авторнуң (авторларның ажылы), үнелеттиниң турар ажылы.

Бердинген ажылдың (теманың) чугулазы: «Ажыл кандыг чугула темага... бижиттинген (тураскааттыңан)», «Автор (авторлар) бодунуң ажылын канчаар бижээнил», «Ажылдың темазының чугулазы чүнүң-биле бадыткаттыңаныл...» дээш оон-даа өске.

Кыска утказы. Кирилде, эгелер, кезектер, түңнел, капсырылга (чурук, схема, таблица), даянган үндезиннери, ажыглаан номнар даңзызы, ынча арында бижиттинген дээш о.ө. Чижээ: «Ажылдың эгезинде автор чүнү көргүскен ...»; «Автор бердинген темага (айтырыгга) дүүштүр бар үндезиннерни, литератураны сайгарып турар...»; «Кандыг тема (айтырыг) сайгарттынып турар...»; «... деп шынзыдып турар»; «... деп бадыткап турар»; «... деп түңнелге кээп турар».

270. Дараазында үнелел чугааның кандыг аянында бижиттингенил, тодарадыңар.

СОЛУН ҮНЕЛЕЛ

Монгуш Өлчей-оол кончуг оюн-баштак хөглүг кижичораан. Чогаалчы эш-өөрүнүң аразыңга бир-ле солун чугааны баштаксымаар аянын чугаалап, улусту бо-ла каттырты бээр чораанын сактыр-дыр мен. Салим Сазыгович Сүрүң-оолдуң чогаал ажылының дугайында ооң «Салим Сүрүң-оол кымның оглул?» деп чугаазы өлүм чок чиге чугааларның бирээзи деп бодаар мен. Ол мынча деп ол айтырыгга харыылаан чүве: *Салим Сүрүң-оол кымның оглул? Көк-көк даглар аразында озалааш хемниң ортузунда ногаан ортулукка авазыңга даңгыраглааш, лейтенантының даалгазы-биле Адыжоктуң ынакшааны өске кадайдан төрүттүңген.* Мында Монгуш Өлчей-оол Салим Сазыговичиниң кол-кол сурагжаан чогаалдарын саналдыр адааны ол: «Кымның оглул?», «Көк-көк даглар», «Озалааш хем», «Ногаан ортулук», «Авазыңга даңгырак», «Лейтенантының даалгазы», «Адыжок», «Ынакшыл-дыр», «Өске кадай».

Салим Сазыгович Өлчей-оолдуң бо чугаазын билир чораан кижичораан. «Канчап-канчаптар сен! Өлчей-оол дээрге чогаалчы кижичораан ышкажыл!» — деп, улуг чогаалчывыстың харыызы ол болган. Ол дээрге улуг үнелел-дир. (*А. Даржай*)

Номчааныңар чогаалга азы көргениңер кинога үнелелден бижирер

§ 55. Албан-херек стилиниң жанрлары. Билдиришкин. Резюме. Хол үжүү. Шынзылга

271. Тыва Республиканың Даргазының Чарлыын номчуңар. Ук Чарлыкка хамаарыштыр боттарыңарның бодалдарыңарны илередиңер.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Январь 18, 2016 чыл. №11.

Кызыл хоорай

Тыва дыл хүнүнүң дугайында

Тыва дыл Тыва Республиканың күрүне дылы болгаш тыва чоннуң культурлуг болгаш сагыш-сеткил өнчүзү болганындан ону кадалаар, деткиир база сайзырадыр сорулга-биле доктаадырым:

1. Тыва дыл Хүнүн чылдың-на ноябрь 1-де эрттирер.
2. Доктаал ат салган хүнүнден эгелеп күш кирер.

Тыва Республиканың Даргазы

Ш. Кара-оол

272. Номчунар. Бердинген үлегерге даянып, билдириешкинден бижинер.

Чадаананың 2 дугаар ортумак
школазының директору А. М. Монгушка
10 «А» клазының өөреникчизи
Ондар Чингистен

билдириешкин

Чөөн-Хемчик кожууннуң 1-ги чери дээш хол бөмбүүнүң маргылдаазынга киржири-биле мени 3 хонук дургузунда (2022 чылдың марттың 4-6 хүннеринде) кичээлдерден хостаарын диледим.

22. 02. 2022.

Ч.А. Ондар

Албан-херек стилинге хамаарышкан бижиктер албан ажылының янзы-бүрү байдалдарына ажыглаттынар.

Албан-херек стилиниң ийи хевирин аңгылап турар:

1) **Доктаал-саавырлыг** — күрүне органның ажыл-чорудулгазы-биле холбаалыг хоойлужудулга доктаал-саавырының дылы. Дипломаттыг актылар дылы. 2) **Ажыл-агыйжы** — янзы-бүрү албан черлериниң аразында чагаалажыры, амы-хуунуң албан чагаалары.

Хоойлужудулга (хоойлу, айтылга, устав, хамааты акт), *дипломаттыг харылзаа* (керээ, конвенция), *эрге-чагыргага хамаарышкан саавырлар* (канцелярлыгы) (чагаа, дужаал, билдириешкин, акт, протокол, чарлал, характеристика, шынзылга, допчу-намдар...).

Албан-херек стилинге хамаарышкан бижиктерниң хевирлерин чүгө өөренирил? Амыдыралга херек кырында ажыктыг тодаргай медээни дамчыдар база албан-херек бижиктерин канчаар кылырынга удуртулга, сүмени өөренип алыры. Оларның кол **онзагай талалары:** доктаамал ажыглаар сестерниң бары, бир аай хепке бижиттинери, стиль талазы-биле чаңгыс талалыг болуру, шын, тодаргай медээли, утказының дес-дараалашкаа, бижимелдерниң кысказы (артык медээниң турбазы). Ажылчын чагааның үл е г е р и:

Хүндүлүг Артыш Аңчы-оолович!

Силерниң чаа эжик салып бээриниң дугайында дилээнерниң харызынга дыңнадырывыс болза, октябрь 25-те, 12.00 шакта Силерже бистиң компанияның кежигүнү чеде бээр. Эжикти салырынга бир шактан хөй эвес үе негеттинер. Айыттыңан үе база бистиң ажылывыс Силерге тааржыр боор деп идегеп тур бис.

Хүндүткел-биле: «Тудуг» компаниязының удуртулгазы.

01.10.2022 ч.

Билдиришкин — кым-бир кижиниң азы организацияның эрге-дужаалдыг кижизинге (удуртукчу, удуртукчунуң оралакчызы дээш о.ө.) бижээн дилег (сүме азы хомудал) киирген документ бижии.

Билдиришкинни хол-биле бижээн азы А4 хемчээлдиг саазынга парлаан болур. Оон аңгыда белен хевирже киирип каан база бооп болур. Шак ындыг бир аай хепте (штампыда) билдиришкиннерни яамыларда, албан-хаар черлерде белеткеп каан болур.

Билдиришкинни бижип тура, ооң-биле кады документилер киирген болза, оларны тодаргай айтып каар (чижээ: билдиришкинге школа дооскан аттестатты, 2 чурукту коштум).

Билдиришкинге *мээң дилээмге ойталавайн көрүңер* дээн чижектиг сагыш-сеткил илерээшкин илереткен сөстөр, сөс катты-жыышкыннары болгаш домактар биживес.

273. Бердинген билдиришкинни тыва дылче очулдуруңар.

В Центр довузовской подготовки ТувГУ
от учащегося МБОУ СОШ № 2
Сарыглар Агыма Васильевича,
проживающего по адресу:
г. Чадан, Дзун-Хемчикский кожуун,
ул. Сергея Шойгу, д. 117, кв. 2.
тел: 8-923-666-77-99
заявление

Прошу принять меня на курсы Центра довузовской подготовки ТувГУ для подготовки к вступительным экзаменам по тувинскому языку, тувинской литературе и русскому языку.

12.09.22 (подпись)

А. В. Сарыглар

Резюме — ажылче кирип турар кижиниң арга-дуржулгазының, мергежилиниң дугайында медээни киирген документ. Ажыл берикчизиниң негелдези ёзугаар немей медээлерни киирип болур.

Резюме **алды кол кезектерден** тургустунар болгаш үш ама саазын хемчээлинден эртпес болур:

1. **Дужаалы** (кандыг эрге-дужаалче кордап турары тодаргай бижиир).

2. **Бодунуң** дугайында медээ (төрүттүнгөн ай, хүн, чылы, өг-бүлө байдалы, тел. дугаары, эл. почта адреси база чурттап турар чери. Көжөрүңгө белен болза, кайы черже чоруурунга белени. Эки шынарлыг чурукту кожуп каап болур).

3. **Арга-дуржулгалыы** (резюмениң эң чугула кезээ: кандыг организацияларга кайы хире үр ажылдап келгени; кандыг эргедужаалдарга ажылдап чорааны; кандыг хүлээлгелер күүседип чорааны, чедишкиннери).

4. **Кылып билир ажылы, мергежили** (профессионал мергежилиниң болгаш ажылынга деткимчелиг бот-хуузунуң шынарлары, компьютерге болгаш өске-даа программаларга эки ажылдап билири, угаап боданыры, чогаадыкчы арга-шинээниң делгеми).

5. **Эртем-билии** (дээди азы ортумак тускай эртем дугайын бижиир: өөренип турган чери, дооскан чылы, мергежили. Немелде билиг чедип ап, билиин бедидип өөренип турган болза, сертификаттар, дипломнарны санап бижири).

6. **Немелде медээ** (ажылга хамаарылгалыг медээлерни киирер: кандыг-бир эвилелдин кежигүнү, машина башкарар эргелии, командировкаларже хостуг барып болуру...).

274. Журналист ажылыңче киреринге белеткээн резюмени номчуңар. Ону үлегерге алгаш, боттарыңар сонургап турарыңар ажылче резюмеден чогаадып бижиңер.

Кордап турар дужаалы: журналист.

Бодунуң дугайында медээ: ...

Арга-дуржулгалыы: ...

§ 56. Публицистика стилиниң жанрлары.

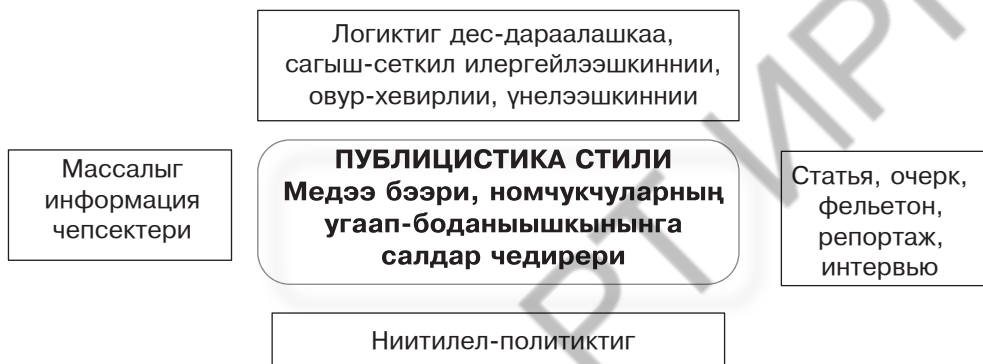
Солунга статья. Интервью. Репортаж. Орук демдеглелдери

Публицистика стилин социал-политика, культура, ниитилелге хамаарышкан ужур-уткалыг чугааларга болгаш парлалгага ажыглаар.

Өндүр бедик болгаш көдүрлүүшкүннүг аян киирер социал-политиктиг терминнер, килеңнээн, шооткан, чүлдүгзүнгөн хөөннү илередир сөстөр болгаш бөлүглелдер, быжыг сөс каттыжышкыннары, үлегер домактар болгаш чечен сөстөр публицистика стилинге калбаабиле хереглеттинер.

Публицистика стилинге бижип тура, кылдына берип болгу дег частырыгларны сактып алыры ажыктыг: *чугула эвес база үезинде эвес, меге болгаш плагиат* (өске кижиниңчогаалын бодунуу кылдыр ажыглаар чорук) медээлерни чырыдары.

275. Бердинген схемага дүүштүр публицистика стилиниң дугайында дүрүмден тургузуп чугаалаңар.

276. Бердинген үзүндүлөр публицистика стилинде бижиттинген деп бадыткаңар. *Ирбиш* дугайында кыска медээден бажыңга онаалга кылдыр бижиңер.

I.

Мен 1939 чылда чылда АРШ-тың биче командирлер белеткээр школазының старшиназы база спорт аъттары белеткээр бөлүктүң баштыңчызы турдум. Ол-ла чылын Эзир-Караны улуг Наадымга чарыштырар дээш, белеткеп турувуста, ынчаардагы дарга мынча дээн: «Эзир-Караны чарыштырары ам бо үедеги политикага таарышпас, ону контр үзелдиг Сандаңмааның аъды деп чон билир. Ону чарыштырбаңар!» деп айтышкын келген. (*Ч. Кара-Күске*)

II.

ХОРГАЙ — УЗУН НАЗЫЛЫГ ИРБИШ

Россияда ирбиштерниң 90 хуузу Тыва, Алтай, Бурят республикаларның девискээринде чурттап турар.

«Убса-Нур ыйгылаажы» деп заповедниктиң ажылдакчылары бо чылдың февраль-март айларында ирбиштерни санап турган.

Чихачев сыннарының мээс чарында, тодаргайлаарга, Тываның талазында кезек сыннарда чурук-биле хайгаараар черге Хоргай деп шолалыг ирбиш көстүп келген. Ол — Россияда эң улуг назылыг 13 харлыг ирбиш. Кыжын Алтайның дагларынга улуг хар дүжер. А Тываның болгаш Моолдуң тайга-сыннарынга хар эвээш дүжер боорга, аң-мең чедип келир.

«Хоргайны шокарындан дораан танып кагдывыс. Көөп-белдиринден кудуруунга чедир шокар чери Морзе бижии ышкаш: үш кара, ийи, бир каралыг. Шокар черлери тодаргай көстүп келирге, ирбиштерни танып алыр-дыр бис. Ооң мурнунда черле аңнап кээп турганы ол черин демдеглеп ап турар-дыр бис» — деп, Алтай заповеднигиниң эртем ажылдакчызы Сергей Спицын тайылбырлаан.

Ирбиштер санаар ажылды «Сени долгандыр делегей» деп бойдус камгалаар фонд, «Сибирь кадыкшылы», Xiaomi деп компаниялар база деткип, дузалажып турар дээрзин Россияда WWF бойдус камгалаар фондунуң парлалга албаны медеглээн. (Р. Демчик)

Публицистика стилиниң жанрлары:

- *бжимел хевирлери* — очерк, статья, эскериглер, репортаж, интервью, отчёт, статья, рецензия, очерк, эссе, фельетон, памфлет;
- *аас-биле хевирлери* — бедик чугаа, илеткел, дискуссия, массалыг чеспектер мурнунга чугаа, хөй-ниити черинге чугаа.

277. Школаның хана-солунунга Россия Федерациязының Дээди профессионал өөредилгениң хүндүлүг ажылдакчызы, дыл эртемдени М. В. Бавуу-Сюрюн дугайында медээден чыып бижирер.

Ажыглаар дүлгүүр сөстөр: тыва дылды шинчилээринге болгаш сайзырадырынга киирген хууда улуг үлүг-хуузу, ТывКУ-нуң эртем талазы-биле алдарлыг ажылдакчызы, Академик Г. Н. Волков аттыг медальдың эдилекчизи, Россия Федерациязының Дээди профессионал өөредилгениң хүндүлүг ажылдакчызы, Тыва Республиканың эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы, Моолдуң хүндүлүг башкызы, Моолдуң өөредилге талазы-биле алдарлыг ажылдакчызы, «Россия чоннарының Ассамблеязы» бүгү-российжи чергелиг организациязының 2020 чылда тургусканы «*Нацияның чоргааралы*» деп шаңналының Тыва Республикадан бири тиилекчизи.

Публицистика стилинде бижиттинген сөзүглел-биле ажыл-даарының чижек хевири (сөзүглелдин стилистиктиг сайгарылгазы).

1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчууру.
2. Бердинген сөзүглелдин сорулгазын тодарадыры (түңнээри, дыңнадыры, таныштырары).
3. Авторнуң көдүрүп турар айтыры, ооң чидиг угланышкынны.
4. Чугааның хевирин тодарадыры (медээлээри, тоожуп бижири, угаап бодаары болгаш оларның ниити болу бергени).
5. Стилди, ооң шынарларын, онзагай талаларын тодарадыры.
6. Сөзүглелдин кайы жанрга хамааржыры.
7. Сөзүглелдин композициялыг тургузуун тодарадыры.

278. «Тываның аныяктары» солундан алган статьяга үнелелден бижиңер.

«КАЙГАЛ» ФOLK-POK-OPEPАНЫҢ БАШТАЙГЫ КӨРГҮЗҮҮ ЭРТКЕН

«Кайгал» фолк-рок-опера Тываның Улустуң чогаалчызы Эдуард Мижиттин «Кайгалдың ырылары» шүлүглелинге үндезилеттинген. Ооң онзагай талазы академиктиг операның, тыва аас чогаалының, тодаргайлаарга, хөөмей-каргырааның болгаш рок-хөгжүмнүң каттышканы болур.

Бо удаада тыва көрүкчүлөр көңгүс чаа төөгүнүң херечилери болган. Кол маадыр Кайгал болгаш ооң эш-өөрүнүң омур-хевирин таварыштыр тыва чоннуң хосталга дээш, салым-хуузунуң хамаарылга чок чоруу дээш демиселин көргүскен. Ол ышкаш хоозун азы ёзулуг маадырлыг чорук, меге найырал болгаш ынакшыл дугайында айтырыгларны көрүкчүлөр сайгарып боданыр аргалыг болган. Көргүзүгнүң дургунда бичии Кайгалдың кижии болуп хевирлеттинерин, берге үелерде бодунуң коргуушкунун ажып эртип шыдаарын көрүп болур.

Сагыш-сеткилди хөлзедип кээр байдалды симфониктиг оркестрнин артистери тургускан. Бо бүгү чүүлдер көргүзүгнүң маадырлары дээш шын-на сеткилинден сагыш аарып, болуушкун бүрүзүн оларның-биле кады чурттап эртеринге идиглиг болган.

Баштайгы көргүзүгже келген кижии бүрүзү — режиссёр-тургузукчунуң, композиторнуң, чурукчунуң, актерларның база симфониктиг оркестрнин артистериниң, дирижернуң болгаш өскелерниң-даа күш-ажылы ис чок артпаанының херечизи.

Бо онзагай төлевилел Тываның В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының болгаш В. Халилов аттыг күрүнениң филармониязының кады ажылдажылгазының түңнели болур.

«Кайгал» фолк-рок-операның композитору болгаш аранжировциги Буян-Маадыр Түлүш, либреттонун автору Эдуард Мижит, режиссёр-тургузукчу Сайдаш Монгуш, чурукчу, сценография болгаш костюмнары Начын Шалыкты, чурукчунуң ассистентизи Севил Даржаа, хормейстер Эрес Тартан-оол, хореографтар Эжен Кыргыз, Каптагай Ондар дээрзин таныштырып каалы. (М. Конгул-оол)

Интервью (ю узадыр адаттынар). Парлалга, радио аза телевидениеге кандыг-бир кижиге биле кылган чугаа.

279. Интервью дугайында билигни номчунар. Медээге пландан тургузуп, сактып алганыңар ёзугаар чугаалаңар. Конспектиден кылыңар.

«Интервью — журналистиң кандыг-бир чидиг айтырыгга, медээге хамаарыштыр улустуң бодадын билип алыры-биле айтырыг-хары дузазы-биле кижиниң аажы-чаңын, үзел-бодалын билип алыр дээн оралдажышкыны». *Н. Зверева*

Журналистиң чугаалажыр кижизи кым бооп болурул?

1. Болуушкуннуң херечизи болган, аңаа киришкен азы ону эрттирген кижиге.

2. Сайгарып турар айтырыгга хамаарыштыр тускай билиглиг эксперт.

3. Хөйгө билдингир кижиге.

Интервьюнуң кандыг хевирлери барыл?

1. Экспресс-айтырышкын.

2. Медээ интервью.

3. Албан-херекчи интервью.

4. Ажык интервью.

1) Экспресс-айтырышкын — чаңгыс ол-ла айтырыгны хөй санныг кижилерге салыры.

Экспресс-айтырышкын — журналист кижиниң чугула болгаш дээштиг чөпсээ. Чонга салыр айтырыгны чиге, шын тургузуп алырын кезээде утпас болза, эки. Айтырыгга харыдан ниитилелдиң бодалы илереп кээр. Журналистиң сорулгазындан экспресс-айтырышкын чийик, баштак шыңгыгы азы манавааны элдептиг бооп болур.

2) Медээ интервью — тодаргай айтырыгга чаңгыс хары негеттинер интервью. Журналист баш бурунгаар интервью алыр деп

турар кижизинден чүнү айтырарын бодунга эки тодарадып алыр. Айтырыгны кыска, чиге болгаш делгеренгей харыылыг боор кылдыр тургузар.

3) Албан-херекчи интервью. Кандыг-даа темалыг шиитпирлээри чугула айтырыгга, болуушкунга хамаарыштыр эксперттиң база албан ёзузу-биле харыылап турар кижиниң бодалын дыңнакчыларга (радио), номчукчуларга (солун), көрүкчүлерге (телевидение) чедирер сорулгалыг интервью. Журналист айтырыгның чугулазын база экспертти шилип алганын тодаргайлап алыр.

Интервьюга киржип турар эксперт ажык чугаага күзелдиг киржип, шупту айтырыгларны харыылаарынга белен болза, ол кончуг эки түң-нелдиг болур.

4) Ажык интервью. Журналистиң чалап алганы киржикчизи бодун тема ёзугаар ажыт-чажыт чок таныштырары.

Интервьюларның оон-даа өске хевирлери бар: интервью-истелге, интервью-портрет, интервью-беседа дээш о.ө.

Интервьюга канчаар белеткенирил?

1. Инттервью бээр кижини шилип аар. Ужуражылга дугайында баш бурунгаар дугуржур.

2. Интервьюга салыр айтырыгларны ыяк боданып алыр, кол айтырыгларның даңзызын тургузуп алыр.

3. Диктофон, блокнот, 2 ручка, фотоаппарат белеткеп алыр. Диалог эгелээр бетинде, чугаалажыр кижиден диктофон ажыглап болур азы болбазын айтырып алыр.

 280. Кикбоксингиге делегейниң болгаш Европаның ийи дакпыр, Россияның 7 дакпыр чемпиону Антон Салчактың дугайында интервьюдан алган үзүндү-биле таныжыңар. Антоннуң кандыг аажы-чаңы, бодалдары силерге солун болду? Силер журналист турган болзуңарза, спортсменге кандыг айтырыг салыр силер? «Кижини бергээ дадыгар» деп темалыг ажык чугаадан кылыңар.

БЕРГЕЛЕРГЕ ДАДЫККАН ЧЕМПИОН

Ж: Чуртталгада кандыг-даа бергелерни эрткен-дир сен. Олар сени чемпион болур кылдыр овурап каан бе, Антон?

А: Бир эвес каас-коя амыдыралдыг өскөн болзумза, бо спорт меңээ херек чок турган боор. Делегей чемпионаныңа кандыг-даа спортчу келгеш, черле тиилеп алыр сорулгалыг чедип келир. Арын-баш, думчук, хол-бут, сөөс-даяк кемдээшкиннери, шыны-биле алыр болза, кымга-даа херек чок-тур ийин. Амыдыралым эки турган болза,

мынчаар кемдеп-даа чорбас ийик мен. Чуртталгамның берге болганы-биле чүнү-даа тоовас кылдыр дадыгып калганым ол деп бодаар мен. «Кижиге бергээ дадыгар, каң сугга дадыгар» деп үлегер домак бар болгай.

Эрткен оруумну мээң идиим-биле эртпээн улус хөйүнү билбейн чоруур... Эгезинде эрге-хоойлу судьязы болуксаар турган мен. Та чүгө? Ооң соонда эмчи болуксаар апарган мен, Красноярск хоорайның медицина университетинче безин кире бергеш турдум. Ынчалза-даа эмчи черинге өөренир болза, спортка таарышпас, спортта-даа, өөрөдигеде-даа чедишкисин чок калыр дээрге, Тываның күрүнө университетиниң күш-культура болгаш спорт факультетинче өөренип кирип алган мен. Кижиниң сагыш-сеткили күштүг болза, кайы хире-даа куду деңгелге чорааш, көдүрлүп кээп болур. Мээң ойбак идиимни улус кетпээн болгаш, мээң эрткен оруумну олар билбес...

Ж: Чугаавысты доозуп тура, аваңга чүнү күзээр сен, Антон?

А: Делегейде авам ышкаш эргим кижиге тыппас-тыр мен. Оон өске даяныштар, сүмележиштер чок кижиге мээң амыдыралымда чок-тур. Өг-бүлөвисте менден өске эр кижиге чок. Эр кижиниң хүлээлгези чүглө менде. Ынчангаш авамны, угбаларымны ашкарар-чемгерер, камгалаар, чагып сургаар кижиге мен мен. Чагып сургаар-даа дээримге, олардан хар-назыным база бичии. Ынчалза-даа амыдыралдың бергезинден-не боор, сагыш-сеткилим хар-назынымга дүүшпес. Чамдыкта бодап турарымга, оранчок улуг кижиге ышкаш-даа апаар мен. Чугаалажып билчи бээр чүвө болза, сагыш-сеткилим, чуртталгаже көрү жүм улуг улус ышкаш. Мээң чуртталгамда сеткилимни билиптер кижиге чүглө авам. Ынчангаш авамны дыка үнөлөп, хүндүлээр мен. Авам-на кадык болза, кандыг-даа бергелерни ажып, теп үнө бээр-дир бис ийин.

(А. Донгак)

Антон Салчак дугайында долүзү-биле таныжар дизиңерзе, 2018 чылдың, апрель №4 (52) дугаарлыг «Мотиватор» солунундан номчуур силер.

281. Шилилгелиг онаалга. 1. «Тыва дылыңарны кайы хире билир мен деп санап турар силер?» деп айтырыгга хамаарыштыр класыңарда эштеринерден экспресс-айтырышкынныг интервьюдан алыңар. 2. «Мээң өг-бүлөмде ёзу-чаңчылдар» деп темага медээ-интервью чорударының айтырыгларын чогаадып бижирер.

Интервью кылырынга сүме.

Интервью диалог хевирлиг эртер. Чугаага айтырыг домактары, ат домаа, долу эвес домактар, кирилде сөстөрлиг, кирилде домактарлыг домактар делгеренгей ажыглаттынар. Чугаа стилиниң аяны колдаар, хүндүлел ёзулалы албан сагыттынар (мендилежири, чөпшээредири, байырлажыры, өөрүп четтириишкени дээш оон-даа өске); сөглекчиниң составынга кылыг сөзүнүң хөйүнүң санының ийиги арнының силер деп арын көргүзүкчүзү болгаш *-ңар*, *-ыңар* дээн чергелиг арын кожумактары кирген болуру дээш оон-даа өске. «*Ийе*», «*чок*» чергелиг харыы сөстөр тургулаар, ынчалза-даа ук сөстөр кирбези-биле интервьюнүң киржикчизи делгеренгей харыы бээринге таарыштыр айтырыгларны журналист тургузуп алып

Репортаж — кандыг-бир чугула медээниң, болушкуннун эгезинден төнчүзүңгө дээр киржикчизи азы херечизи бооп, медээни шалыпкын, сагыш-сеткилин илередип тура дамчыдар чугааның бир хевири

282. Репортаж дугайында медээни номчааш, утказын аас-биле чугаалаңар.

Репортажка амыдыралда хүннүң чугула айтырыын көдүрөр.

Дыңнакчыга, номчукчуга хүннүң чугула болушкунун дүргени-биле чедирип турар репортаж жанры публицистика стилиниң онзагай хевири бооп хүнден хүнче сайзырап турар.

Репортажты болушкуннун херек кырында болуп турар черинден көрүп азы киржип тургаш, дүргени-биле дамчыдары.

Репортажты дамчыдып турар журналист болушкун наклонениезиниң амгы болгаш чоокта эрткен кылыг сөстөрүн, айтылганың ат оруннарын, кирилде сөстөрүн, домактарны, диалог, монолог чугааларны хөй ажыглаар. Даап бодаашкын болгаш ниити түңнелдер үндүрери репортажтың онзагайын талазы болур.

Репортажтарның хевирлери: болушкуннуг, тускай, репортаж-истелге болгаш репортаж-тайылбыр.

1. **Болушкуннуг репортаж** — чугула болгаш онза чугула болушкуннарны чырыдар, чугула болушкуннар дугайында медээни дамчыдары. Автор чүнү көрүп турарыл, ону дөгөрезин чырытпас, болушкуннун онзагай үзүндүлерин шынныг барымдааларга даянып бадыткаар. Репортажка «караа-биле көргөн, холу-биле туткан» байдалды дорту-биле дамчыдар.

2. *Тускай репортаж* — чырыдар дээн чидиг темазында болуушкуннуң канчаар хөгжүп турарын, ооңонзагай талаларын, түңнелин таныштырары.

3. *Репортаж-истелге* болуп турар болуушкунга хамаарышкан аңгы-аңгы медээлерниңкайызы шын, кандыг үндезинниг дээрзин тодарадыр сорулга-биле истелгени чорткаш, таныштырары.

4. *Репортаж-тайылбыр* — болуушкунну бирден бирээ чокка шинчилеп алгаш, тодазы-биле таныштырары.

Репортажка болуушкун боду эвес, а ооң канчаар болуп турганын дамчыдары чугула. Болуушкуннарны тодаргай чырытканындан сагыш-сеткилдиң янзы-бүрү байдалдары илерээр.

283. Үш бөлүккө чарлып алгаш, «Картошка ажаап алышыкыны» деп темага репортажтан чогаадып кылыңар. Адаанда хана-каракта журналист кижиниң ажыглаары сөс курлавырынга даянып алыңар.

1-ги бөлүк — болуушкуннуг репортаж;

2-ги бөлүк — тускай репортаж;

3-кү бөлүк — репортаж - истелге.

 284. Сөзүглелди номчуңар. Силерниң кичээнгейиңерни чүү чүве хаара туда бээрин эскердиңер? Журналист биске чүнү чугаалаксап турардыр? Сөзүглелди улаштыр чогаадыңар. Теле-дамчыдылгага көргүзери-биле пландан бжиңер.

«Суур кыдыы. Аржаанче орук. Долгандыр бок-ла, бок. Аай-дедир эстеп турар орбак-самдар, салбараңайнып тургулаар шылыргай хаптар астынгылаан хараганнар кээргенчи кончуг көстүр. Суурнуң эртежик үндүрүшкен инектеринден астыгып чыдып калган каш инек, бок аразында шаараңайнып турар «бомж» деп адаарывыс төрелдер дег, бокта саазын оъттап, хараганда астынгылаан шылыргай саазыннарны дылы-биле аксынче киир ораай тудуп, саат дайнаан ышкаш кегженип тургулаар».

 «Бойдус камгалалының чугулазы» деп темага шинчилел ажылында кылыңар.

Орук демдеглелдери — очерктиң эң-не бурунгу хевири, литературлуг жанр.

Бир черден өске черже бар чыда орукка таварышкан хайгаарал, журажылгалар, орукка болган ужуралдар, бойдустуң чурумалдары, чоннуң амыдыралы, солун кижилер дугайында дээш оон-даа өске сагыш-сеткилге арткан чүүлдер орук демдеглелдериниң ужур-утказын тургузуп турар. Көрген, билген, дамчыдар дээн медээзин автор сеткил хайнышкынныг бжиир.

Орук демдеглелдериниң ужур-утказы: көргенин сактып алыры, ооң дугайында өскелерге таныштырып бээри, бодунуң бодалдары-биле үлежири.

Тоожушкун чамдык таварылгаларда угаап боданыр азы угаап тайылбырлаар аянга бижиттинер.

Орук демдеглелдери хостуг аян-биле бижиттинер, лексика болгаш синтаксис талазы-биле бир янзы: терминнер, үлегерлээн база бедик стильдиң сөстери, кара чугаа, диалектизм, жаргон сөстөр, оон-даа ыңай быжыг сөс каттыжышкыннары, үлегер домактар, риториктиг айтырыглар, артынчылар таваржыр. Ынчангаш аңаа сагыш-сеткилди илереткен сөстөр, сөс каттыжышкыннары, домактар ажыглат-тынар

285. Номчунар. Сөзүглелдиң темазын тодарадыңар. Сөзүглелди орук демдеглели деп бадыткаңар. Немец эжелекчилерни адаан синонимниг одуругларны тывыңар, оларга антоним болуп чоруур сөстөрни ушта бжиңер. Сөзүглелде кирген географтыг аттарны ушта бижээш, оларны Интернетте картадан тыпкаш, болушкуннуң девискээрин айтыңар. «Төөгүнү өөренири чугула» деп темага ажык чугаадан кылыңар.

АРАТ ЧОННУҢ МУРНУНДАН

Истра болгаш Волоколамск хоорайларны немец эжелекчилерниң дүржөк аажылап турганын көөр дээш, апрельдиң чээрби үштүң хүнүндө хап чоруптувус. Хүн кончуг кааң болгаш чүгле сериин салгын хаая сыыңайндыр хадып турган.

Машиналарга олургулапкаш, Москвадан барыын чүкче чоруткан аштаглыг орук-биле каш шак иштинде, ужуткан чүве-биле дөмей, хап келдивис...

Фашистерниң өлүрүкчү болгаш өрттедикчи чоруктары ыңайлаан тудум-на улгадып, улам-на тодаргай билдинип кээр. Ооң-биле чергелештир, Кызыл Шеригниң кезектери немец-фашистиг дерзиилерни Москва чоогундан эгелээш, кандыг кончуг күштүг согушкуннар-биле чылча шапканының демдээн боттарывыстың карактарывыс-биле көрүп чоруп турдувус.

Бистиң-биле кады чоруп турган офицер Волков ол дугайын биске чугаалап берип чораан:

— Бо черни немец эжелекчилерден хостаанының баштайгы хүн-неринде бо орукка чоруур арга чок турган. Дайзынның чылча шаптыргаш, каапкаш барган чепсек-херекселдери хорум чыткылаан. Ам харын сыыгааны бо-дур. Ынчалза-даа ам-даа хөйүн көрүңер даан.

Высокое деп суурга чедип келдивис. Ол суурну шуут өрттедип каапкан, чүгле үрелип калган суугуларның тууйбулары болгаш ооң хоолайлары артып калгылаан болду.

Каш ай мурнунда ол суур колхозтуң сууру турган. Аңаа советтин колхозчулары чыргалаңның ырын ырлажып, омак-хөглүг, ааскежиктиг чуртталганы чурттап, социалистиг көдээ ажыл-агыйның тайбың күш-ажылын кылып турган. Ам ында чаңгыс-даа бажың артпаан, немец эжелекчилер үреп, хоозурадып каапкан — чүгле орну арткан.

Ооң соонда Истра хоорайга чедип келдивис. Немец черлик араатаннар орустуң уран-чечениниң болгаш бүгү делегейниң архитектуразының тураскаалы — Чаа Иерусалим деп дуганны, орустуң шаандакы төөгүлүг хоорайын өрттедип, үреп каан-дырлар. Ам бажыңнарның чүгле ханалары, суугулары көстүп турар, өскези шупту озаңналып калган...

Мооң өршээл чок буруузун гитлержилер бүгү делегейниң мурнакчы кижии төрөлгетениниң мурнунга долuzu-биле харыылаарлар!

Бис оон ыңай чоруптувус. Дал дүш турда, Волоколамск хоорайга чеде бердивис. Тууйбу бажыңнарның чаны-биле чоруп тургаш, көрүп чоруурувуска, шупту бажыңнарның ханаларын октар кызыл шокар кылдыр дегилеп каапкан болду. Бажыңнарны Истра хоорай-биле бир демей үреп, хоозурадып каапкан.

Ук хоорайның улуг, биче чурттакчылары бистиң чанывыска чыгып кээп турган. Оларның аразындан мырыңай бичии оол тургаш, мынча дидир:

— Фашистер хоорайны эжелеп аптарга, бис ол аразында партизаннарже дезип чоруй барган бис. Аңаа баргаш, партизаннарның оңгуларының иштинге чурттап турган бис. Соогу-ла кончуг болган, ынчалза-даа ол соокка доңмай, шыдажып турган бис... Хоорайны хостаткан соонда, бажыңнарывысче чанып келгеш, көөрүвүске, бажыңнарывысты чүү-даа чок үреп каапкан болду.

Фашистерниң дерзии бак чоруунуң дугайын хоорайның чурттакчызы Леонова деп кадай немей чугаалады:

— Бо бичии оолдар дээрге бүгү бооп турган чүвени болгаш бужар чоруктарны шуптузун көрбээннер болдур ийин. Бо чаш ажы-төлдүң чорупканы эки болган чүве. Фашистер бичии уругларны мырыңай көөр хөңнү чок, оларның ханныг дайзыны чордулар. Бистиң кайгамчыктыг дайынчыларывыс бо хоорайны хостапкан соонда кээп көөрге, хоорай иштинде үш кудукту бичии оолдар-биле, уруглар-биле долдур дыгып каан болган. Мындыг бак чүвени мынчага көрбээн мен. Бистиң өжээнивис улуг! Ол өжээнивисти бистиң Кызыл Шериивис негеп ап турар... (О. Саган-оол)

 286. Чайгы дыштанылганарда азы кандыг-ла-бир үеде бир-ле черже аян-чорук чораан чуруктарыңар ажыглап тургаш, ол аян-чорук дугайында орук демдеглелиниң жанрынга чогаадыгдан бижичер.

Даяныр айтырыглар: кажан, кайнаар чораан силер? Орукка чүнү көрдүңер, чүнү сактып артып калдыңар? Чүү чүве силерге эң-не солун болду? Эң-не онзагай таварылгадан сактып бижичер. Аян-чорук үезинде чаа чүнү билип алдыңар азы бир дугаар чүнү көрүп, билип алдыңар? Телефонда шыгжап алган чуруктарыңарны кирип тургаш, презентациядан кылыңар.

 287. Айтырыгларга бижимел-биле харыылаңар.

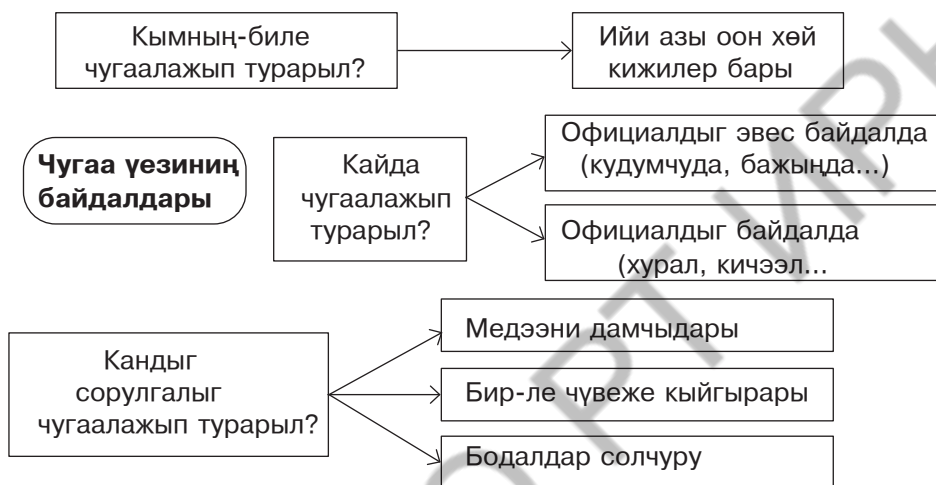
Орук демдеглели кайы стильдиң хевири бооп турарыл? Орук демдеглели деп чүл, ында чүнү бижип турарыл? Боттук чүүлдер орук демдеглелдеринге кирер бе, олар дамчыдып турар медээге кандыг ужур-дузалыг бооп турарыл? Чугааның кандыг аяны колдап турар боорул? Чүге? Сагыш-сеткил илерээшкинин илереткен сөстөр, сөс каттыжышкыннары, домактар орук демдеглелдеринге турар бе? Олар номчукчуга кандыг салдарлыг болурул?

§ 57. Чугаа стилиниң жанрлары

Чугаалажыр стиль — амыдырал-чуртталга дугайында чугааның стили. Ындыг кончуг нарын эвес, ийи болгаш элээн каш кижиниң аразында чугаа. Чугаа үезинде янзы-бүрү сөстөрни катаптаары, үе киришкыннер, үн доктаашкыннары, литературлуг дылдың нормаларын хажыткан таварылгалар удаа-дараа таваржыр.

Стиль бүрүзү харылзаяылганың тодаргай болуп турар чери, байдалы болгаш сорулгазынга дүүштүр хүлээлгелерни, чугааның тускай шынарларын сиңирген болур.

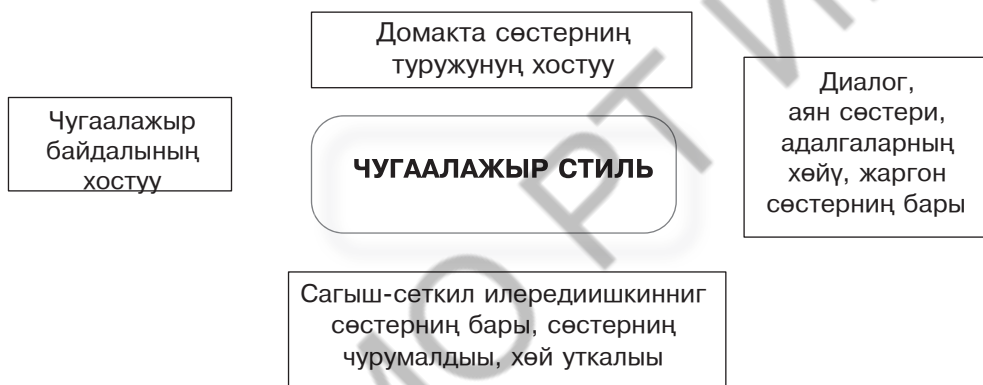
Чугаалажырының байдалдары

288. Таблицада бердинген сөстөрни утказынга тааржыр көзенектерже киир бжиңер. Боттарыңар сөстөрдөн немей кириңер.

Сөстөр	Ном стили	Чугаалажыр стиль
Быттавас		
Маңнаар		
Хорадаар		
Бүдүмелдерни хоюдар		
Ырма сынчыг		
Аът		
Бөмбүрзек		
Ыядынчыг		
Ыдының кезин аңдара кедер		
Аас ашпас		

Чүгүрер		
Килеңнээр		
Өртемчей		
Хөлге		
Былгаар		
Телефоннаар		
Кылаштап чедер		
Чоруй баар		

289. Төрээн чогаал номундан чугаалажыр стильге хамааржыр 5–6 домактан ушта бижээш, оларны чугаалажыр стиль дээрзин бадыткаңар.

Кижилер аас чугаага *хостуг аянны* кирип, чугаалап турар чүүлүңге хамаарылгазын, сагыш-сеткилин илередир сөстер болгаш грамматиктиг хевирлерни ажыглаар. Ол сөстер болгаш грамматиктиг хевирлер *чугаалажыр стильдиң* кол өзээ болур. *Ооң кол демдектери:* бөдүүн чугаа сөстөрүн хереглээри, артынчылар, бичеледир, чассыдар кожумактарлыг (*кызыжак, чассыгбай, хадыңчыгааш*) чүве аттарын хөйнүң санының *-лар* деп кожумааның база *суг* деп сөстүң дузазы-биле кижилерни бөлүктөй көргүзери (*Чылбак-оолдар, авам суг*), домакта сөстөрнүң туружун элээн хостуг ажыглаары (*Хектиң эдериниң тааланчыын көрем, дуу дйтта*), аян сөстөрүн, адалгаларны (*Че, Айлаана, онаалгавыс кылыылы*), дорт чугаа, диалогту ажыглаар. Чижээлээрге: «Хаа, шупту чок, ам база лыжалай бергеннер бе, болар. Иттенип чорупканнар-дыр. Кончуун!».

Чугаалажыр стильден өске кара чугаа стилин деп база аңгылап турар.

— Эки-ле бе?

— Чаа, чүгээр, ажырбас-ажырбас.

— Ажы-төл эмежип-ле тур бе?

— Аалан-чиилээн анай-хураган дег, сайзырап-ла турар...

290. Сөзүглелди ыткыр кылдыр болгаш аянынг номчунар. Ында чугаалажыр стильдиң ылгавыр демдектерин тывыңар. Сөзүглелди 3-кү арынның хамаарылга хевиринге кирибишаан, эдерти чугаалаңар. Эдертиг кылдыр бижирер.

ҮШ ШООДАЙ ДАЛГАН

Мөге Допуй Чадаана Баян-Боовазының улуг данчаатызы-биле адаан-мөөрей кыла берип-тир. Допуй бир-ле хүн ийи кара хураган кежи-биле улдуң шай садып алыр дээш Баян-Боова бүүзезинге чеде берген. Бүүзениң данчаатызы ону көре сал-ла мынча дээн:

— Оо, Допуй! Сени мөге дээр, а сен бо бир шоодай далганны оода өртөөл чедир чүктөп шыдаар сен бе?

Допуй данчаатыны хүндүлээн бооп, мөгеш кылыңаш:

— Чаңгыс шоодай эвес, а үш шоодай далганны чүктөп шыдаар мен! — дээн.

— Үш шоодай далганны сен туржук чаваа аът-даа бир өртөөл чедирип шыдавас. Сен мөге эвес, а ааспыракпай-дыр сен, Допуй!

— Силер мээң хөрөктээжим самдар боорга, ынчап олур боор силер. Бодуңар суг тенек-тир силер, данчааты! Чадыр өгнүң иштинге кандыг-даа эр оран, чалчай эзер адаанга кандыг-даа аът турар чоор — мону билип алыңар!

Сөс талазы-биле уттуруп турарын билгеш, данчааты улам изиг-лени берген.

— Аксың чүге ажыг дус дегил? Шынап-ла үш шоодай далган чүктөксөп олурарың ол чүве болза, мөөрейлежили? Мөөрейге чүнү салыр сен?

— Даштын баглаашта бажын савап турар кур чарба* челдиг ыдык бора аъдымны эзер-чүгени-биле-даа салып болур мен.

Чиижөң садыгжы хомду дег сооттуна берген кончуг аътты көргөш, чилбизи хайнып, бо аът ам черле менден чайлавас деп шиитпирлей берген:

— Ындыг-дыр, мөге! — деп, данчааты кончуг туралы-биле чөпшээрешкен.

— Үш шоодай далганны бир-даа доктаап, дыштанмайн моон тура Шеминиң ол чарыккы көскээнде* аалыңга чедир чүктей берзиңзе, үжелдирзин халас алыр сен. Харын ооң кырынга бүдүн шай, бүдүн таакпы база немей салыр мен. А бир эвес чедирбезиңзе азы чер ара доктаап дыштаны берзиңзе, мөөрей мээни болур: эзер-чүгенниг аьдың алыр мен, а далганым-даа бербес мен!

Мөге-даа ооң-биле чөпшээрешкен. Күжүр Допуй үш шоодай далганны ыяшкылаштыр ийи эгинге чүктепкен. Данчааты чыраа хүрең аьдын мунгаш, мөгениң боразын четкеш, аар чүктешкилиг кижиниң соондан чортуп-ла каан.

Бүүзениң хамык баяаттары мөгениң каяа барып туруштарын көөр дээш, база-ла аьттыг, чадаг ооң соо-биле сөктүп үнүп каап-тырлар. Мөге Допуй каяа доктаар боор, Чадаана суун сүзүп кешкеш, Сарыг-Алаакты кежир баскаш, Ак-Хая ховузунче шөйүп үнүп каан...

(М. Эрген)

291. Диалогту номчунар. Кара чугаа хевиринде домакты тода, шын, чугаа культуразынга дүүштүр тургузунар.

— «Арбатче» меңээ канчаар эптиг?

— «Арбат» — аа, ол «Төп», «В. Көк-оол аттыг театр», «Найырал» кинотеатры, оон «Россельхозбанк», силерге эптиг.

* * *

— Экии, классчы.

— Ке-кээ.

— Чүү тур че, ында, сенде контент-план дугайты?

292. Скобкалар иштинде сөстөрниң болгаш сөстөр каттыжышкыннарының дужунга шын бижилге дүрүмнеринге дүгжүр чижектерин бижинер.

[оомашка] — ...

[шээк] — ...

[нян] — ...

[кйда тр сн] — ...

[айбас] — ...

[шей] — ...

[альдаар] — ...

[ындыштр] — ...

[е] — ...

[кайда кисен] — ...

293. Онаалгаларны күүседиңер. I. «Орус-тыва словарьда» орус дылдан үлегерлээн сөстөрниң очулгазынга хамаарыштыр бодалдарыңар

илередиңер. Чугаа стилиниң онзагайын тодарадыңар.. 1) Чижектерден немей дилеңер, чижээ: сгущенка... 2) Ук чижектерге дүүштүр домактардан чогаадыңар. II. Үзүндүлерни чугаалажыр стиль деп бадыткаңар.

I. маршрутка — маршрут таксизи
визитка — визит карточказы
газировка — газтыг суг

II. — Кижиге удутпас, чоп алгыраың ол, ач-аай? — деп, уруум ынаар хыйланы-дыр. Ол черле ыңдыг: мени кый дээнде, менден кандыг-бир чүве дилээнде азы айбылаанда, «ачай» деп сөстү ыяап-ла шөө, «ач-аай» деп сөөртүндү адаар. «Бээйт» деп сөстү база ыңдыг, өске кижилер дег анаа-ла «бээйт» дивес, ыяап-ла «бээйтем» дээр: «ыяштан киирип эккээйт, ач-аай» азы «Ач-аай, кыдырааш садып аар хөпөөктөн бээйтем» дээш оон-даа өске. Чаңгыс өскөн болгаш, чассы кедергей төл-ле болгай... (С. Сириң-оол)

§ 58. Чечен чогаал стили.

Чечен чогаал дылы болгаш ооң онзагайы

 294. Бердинген тайылбырга дүүштүр терминнерни киирип, словарьлыг диктант-тезаурустан бижинер.

Кандыг-бир чүвениң азы болуушкуннуң онзагай шынарын тайылбырлаарыңа ажыглаан уран-чечен тодарадылганы _____ дээр.

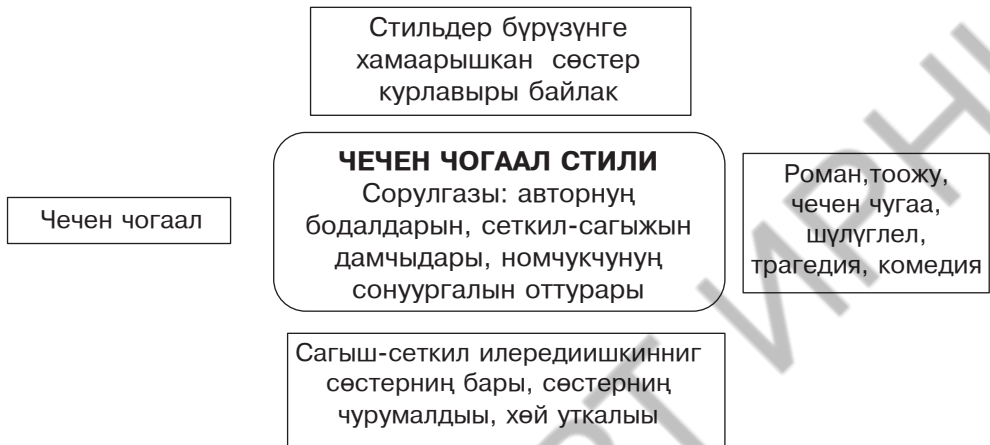
Дириг эвес чүвелерни азы бойдуштуң болуушкуннарын, кижилер болгаш дириг амытаннар ышкаш, амы-тынныг, дириг чүве дег кылдыр көргүзөр чогаалга — ажыглаар кол уран-чечен аргаларның бирээзи — _____.

Кандыг-бир чүвени азы болуушкунну өске бир чүвеге азы болуушкунга дөмөйлээрин _____ дээр.

Тезаурус (от. греч) «сокровище»), в общем смысле — специальная терминология.

Словарьлыг диктант-тезаурус (греч. — эртине, словарь). Диктантыда кандыг-бир билигге дүүштүр бир аай темага хамаарышкан сөстөр.

295. Бердинген схеманы кичээнгейлиг сайгарып номчааш, чечен чогаал стилиниң дугайында дүрүмден тургузуп бижирер.

Чечен чогаал стилинге хамааржыр чугаа чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүң дылы болур. Чечен чогаал стили чогаалчының *бот-тускайлаң аянын* (лексиказы, бжиир аяны) база көргүзөр арга бооп турар, ында сагыш-сеткил болгаш миннишкин байдалдары илереттинген, чечен овор-хевирлер, болушкуннар онзагай чуруттунган болур. Чечен чогаал стили делегей болгаш ниитилел дугайында медээни идея-эстетиктиг сюжет шугумунуң иштинге тодарадып (үнелеп), овор-хевирлер дамчыштыр (өттүр) медресеп хүлээп билир база чечен сөстүң делегейин шынныг байдалдар-биле холбап, угаан-медреселге сагыш-сеткил хөлзээшкинин оттурар хүлээлгелерлиг.

Дыл талазы-биле ооң онзагай талалары:

1. Номчукчунуң угаан-медреселинден аңгыда, ооң сагыш-сеткилинге дээр болгаш аңаа кандыг-бир хөөннү кириер.

2. Дылдың стиль аргаларын элбээ-биле ажыглаар.

3. Дорт чугааны калбаа-биле ажыглаар (романнар, тоожулар, чечен чугаалар, шүлүглелдер, шиилерниң болгаш өске-даа чогаал хевирлериниң киржикчилериниң чугаалары).

4. Эпитет, деңнелге, метафора, гипербола дээш дылдың өске-даа чурумалдыг аргаларын доктаамал хереглээр. Бо аргалар ылаңгыя шүлүк чогаалыга делгеренгей ажыглаттынар.

Чечен чогаал сөзүглели тыва дылдың бүгү байлаан сиңирген болур: дылдың чурумалдыг аргалары, сөстүң хөй уткалыы, дорт болгаш доора уткалыы, грамматиктиг болгаш синтаксистиг нарын конструкция дээш оон-даа өске.

296. Сөзүглел чечен чогаал стилинге хамааржыр деп бадыткаңар, ооң стилистиктиг сайгарылгазын кылыңар. Кайы чер улузунуң чугаазының аянын автор ажыглаан-дыр, дылда оларны чүү деп термин-биле адаарыл?

Аал чанынга чоокшулап келгеш, холдарында туткулап алган чораан ас, күзенин курунга астып алгаш, чадырынга кирип келген.

— Каяа чордуң, оглум? — деп, кырган-авазы оглунче көрүнмейндаа, сиирин катпышаан айтырган.

— Какпа, дузак кезип чордум. Ёх, чоп кончуг аар чүвөл — дээш, азынган олчазын чеже берген.

— Оо! Канчап өлүрүп алдың, оглум! Мээң оглумнуң аңчызы ындыг кончуг болгаяан!

— Какпалап алдым, авай.

— Сен чиде бээриңге, коргуп сүргей олурдум, оглум. Какпаларың ыракта ийикпе?

— Чок, авай, мыя мында, Туралаар-Өзенде чүвөл.

— Оо, хепчок ыракта чүвөл дег чүүлээн, оглум. Аалда улус чокта, дыка ырава шоңба.

— Оон өске черлерде ас чок, мен дөгере какпалап каапкан мен, авай.

— По-ок хейт! Ынча дивес чүвөл ийнээн, оглум. Таңды чимезин кижил өлүрүп төтпес болгаяан.

— Туралаар-Өзенде ис деп чүвөл медээжок хөйл дө. Чараш-аң-даа бар-ла боор — деп, Адыгжыл магадап чугаалаан.

— Биеэде болза чараш-аң кончуг турар чер чүвөл, оглум — деп, демгил кадал чугаалагылап, аал ээлеп олурза-даа, олчалыг болганынга өөрүп, чугаалажып олурганнар.

Адыгжыл ол кезээ үш хыл дузак кадып, ачазының саадаандан бир сывырган-демир дузак тып, улам-на белеткенип алган. (С. Сарыг-оол)

Сөзүглелдин стилистиктиг сайгарылгазы

1. Чечен чогаал стили.

2. Сөзүглелдин ажыглалы — чогаал.

3. Стилдин сорулгазы — сагыш-сеткил хайнышкынының илерээшкинин, авторнуң бижиир аянын илередири, номчукчунуң сонуургалын оттурар аргаларны тодарадыры.

4. Сөзүглелдин дылының фонетиктиг онзагайлары.

5. Сөзүглелдин дылының сөс курлавырының онзагайлары.

а) дылдың уран-чечен аргалары;

б) авторнуң чаа киирген сөстери (окказионализмнер);

- в) чаа сөстөр (эргижирээн сөстөр);
- г) кара чугаа сөстөри (диалектизмнер, профессионализмнер);
- д) фразеологизмнер.

6. Сөзүглелдин дылының морфологтуг онзагайлары (кылыг сөстөриниң катаптаашкыннары, чүве адының эвээжи дээш о.ө.).

7. Сөзүглелдин дылының синтаксистиг онзагайлары (долу азы долу эвес домактар, чаңгыс составтыг домактар, авторнуң ажыглааны бижик демдектери, сагыш-сеткил илерээшкинин көргүзөрдө ажыглаттынган бижик демдектери дээш о.ө.).

8. Сөзүглелдин композициязының онзагайы.

9. Номчукчунуң сеткилин оттурар база харылзажылгазының янзы-бүрү дээштиг байдалдарын тургузар ужур-утказы.

297. Адаанда бердинген чурумга даянып алгаш, чечен чогаал сөзүглелиниң стилистиктиг сайгарылгазын кылыңар. Бердинген темаларга дүүштүр дыңнадыгдан кылыңар: 1. «Шынааның оът-сигени», «Тайга черниң чурумалы», «Сөзүглелде чечектер болгаш үнүштерниң хевирлери».

...Ушкан чудуктарны ажа халыгылап, шулурткайндыр шуугап, хөвөң ышкаш аккыр көвүктөрин ол-бо чайгап, ойнап чыдар болу бээр. Узун орук эрткен хемниң бырлаңнарында кызыл-хүрөң чөвүрээлерлиг кырган дыттар, чугай дег ак тостуг хадыңнар, даг-кирижи ораалган ногаанзымаар карттыг шарланнар, согун ышкаш хөнү чойганнар хөлбеңейндир чайганып турарлар. Ак хемниң шапкын агымы оожургап, даашкыр үнү намдап эгелээр: кара-хаактар, мыйгак-хараганнар каастаан шынаага келгени ол. Шынаада оът-сиген терең — маңаа чайгы изигде сээк-маастан девидээш, улчуп келир буланның чүгле сирти көстүр.

Шынаада янзы-бүрү хевирлерлиг, улуг-биче, өңү чүүл-чүүл — сарыг, кыскыл, көк, ак болгаш өкпең чечектер — коңгураалар, саадакчыгаштар, доңгажыктар каастап даараан хевис-биле ону деңнээринче чайгаар-ла албадаптар.

Тайга черниң арыг болгаш соок суглуг хөлүндө хөй янзы өдүрөктөр: даргый, ала, бос, чоргаар болгаш дыбыжы кас таваар эштип чоруурлар.

Кара-Балык хөлдүң эриктөринден, олче кирген болгаш оортан баткан хемнерниң унундан кедээрлээн тудум, уруг бир янзы үннер, арай өске шимээннер дыңнап чораан: бир-ле узун дытта сыгырга арай кедээр, шыргай кара пөштерде кээргеннер-биле чаржалажыр.

(Ю. Кюнзегеш)

298. Тестилерге харыыланар.

1. Чугаалажыр стиль деп чүл?

- а) Чагаалажырынга ажыглаар чугаа стили;
- б) Эртемге ажыглаар стиль;
- в) Хостуг аянда чугаа стили;
- г) Кара чугаа стили.

2. Домакта нейтралдыг сөстөрни айтыңар. *«Курце тугу кандыгдаа курцнениң каракка дораан илдигер ыдыкшылдарының бирээзи дээри ылап-тыр, көрем. Мону бодааш, кызып-шырбайып турар чведир ийин».*

- а) Күрүне, тук, кандыг;
- б) Көрем, кызып-шырбайып;
- в) Күрүне, карак, дораан, илдигер ыдыкшыл,
- г) Бирээзи, дээри, ылап, мону, бода, турар.

3. Эртем стилиниң онзагай талалары кандыгыл?

- а) Сеткил-сагыш илерээшкини;
- б) Тодаргай тайылбырлар, факт-барымдаалар дамчыдары;
- в) Хостуг чугаалажышкыннар;
- г) Терминнер ажыглаар.

СИНОНИМИКА — СТИЛИСТИКАНЫҢ КОЛ ӨЗЭЭ

§ 59. Лексиканың стиль синонимнери

  299. Шүлүктен үзүндүде синонимнерни айыткаш, оларның чогаалдың утказынга кандыг немелде аян кирип турарын тодарадыңар. Синоним деп чүл, дүрүмүн сактыңар. Оларның чугаага ужур-утказын тайылбырлаңар. Көжүргөн уткада ажыглаттыңан сөстөрни айтыңар, чогаалдың утказын дамчыдарыңга оларның ужур-дуказын тодарадыңар.

Адааргал, бак, доңгун сеткил, нүгүл, меге
Арлып читпээн, аравыста ам-даа хөй-дүр.
Чечектерже, кем чок арыг чүректерже
Ческинчиг чут — малгаш-хириң чажа бээр-дир.

.....
Черим-чуртум арын-нүүрлүг кижилери,
Сеткилицер секунда-даа удувазын... *А. Үержаа*

300. Номчуңар. Синонимнерни тывыңар, оларның сөзүглелге ажыглалын, ужур-утказын тайылбырлаңар. Сөглекчи бооп чоруур кылыг сөстөриниң кандыг хевирде турарын тодарадыңар.

Үр болбаанда Чалбак-Ойну куду чарыштырып баттывыс. Хажызындан көргөн болза, кара хөк чүве ыйнаан: молдургалар соомурнунда, а аъттыг кижии ортузунда, довурак-доозун аразында... Ынчалза-даа алыс кашпагай чаянныг¹ чүве болгаш ынчаары ол ийикпе, доруг аът¹-даа кудургайны куду ыдып-ла баткан. Корткан-девидээн³ Чанчаа аскымнаан аъдының аксын тыртып, доктаадыр хамаанчок, алгы-кышкызын⁶ төккен, ховуну бир кылдыр ээргииштелип турупкан. Соомурнунда молдургалар чүү боор, «калчаараан» адыгуузундан дезип, Чанчааның ыы-сызындан хойгаш, тоо-быдарады салчыпкан.
(Ч. Чүлдүмнүцү-биле)

Дылдың стильдери синонимнер дузазы-биле ылгалыр. Чамдык синонимнер нейтралдыг болур, чамдыктары ном стилинге болгаш ооң бөлүктөринге — эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал стильдеринге ажыглаттынар, а чамдыктары чугаалажыр стильге хамааржыр: *кириңер — моорлаңар; олулар — саадаар; арын — шырай* деп лексиктиг синонимнерниң иштинден *кириңер, олулар, арын* деп сөстөр нейтралдыг стильге; *моорлаңар, саадаар* деп сөстөр бедик стильге; *шырай* деп сөс чугаалажыр стильге хамааржыр.

Чугааның тус-тус байдалыга таарыштыр ажыглаар демей болгаш демейзимээр уткалыг сөстөрни **стиль синонимнери** дээр.

Синонимнерниң ажыглалы:

1. **Долу синонимнер** — утка болгаш ажыглалының аайы-биле долuzu-биле дүгжүп чоруур. Олар чаңгыс стильге ажыглаттынар: *орфография — шын бижилге, антонимнер — удурланышкак уткалыг сөстөр (ном стили); хензиг — азарганчыг — дыйтым (чугаалажыр стиль).*

2. **Тускай сөстөрни** — эртем-техника болгаш албан-херек терминнерин ниитизи-биле ном стилинге ажыглаар: *дужаал, доктаал, протокол, фонетика дээш оон-даа өске.*

3. **Утка ылгаар (идеографтыг) синонимнер** — чаңгыс билигнің ылгавыр демдектерин тодарадыр. Оларның уткалары чоок-даа болза,

иштики уткалары ылгалып чоруур: салгын — сырын — хат — шуурган; кылаштаар — шошкуур — маңнаар.

4. **Контекстуалдыг синонимнер** — чүгле харылзаалыг чугаа үезинде азы тускай сөзүглел иштинге ажыглаттынар синонимнер: *Күскээр кыш апарган. Лопсаңчаптың аалы биеэги-ле черинге турган. Хой коданда кирип келген. Кадарчының дузалакчылары хураганнар үскен, аалда дүвүренчиг деп чүвезин кандыг дээр! Хоочун кадарчы база-ла оларынга дузалашкан, хураганнар дозушкан турган. Ол аразында машина маңнап кээп, бажың чанынга тура дүшкен. Оон колхоз даргазы үнүп келген. Малчын дарга-биле мендилешкеш, бажыңче чалаан.* (О.С.) Олар херек чок таварылгада сөс катаптаарын болдурбас болгаш чаңгыс стильге хамааржыр.

Лексиканың синонимнери

Утка ылгаар (идеографтыг)	Стиль ылгаар	Долу	Контекстиг
хүлүмзүрүүр — каттырар — кара баары кадар (кижиниң аңгы-аңгы байдалы); дымыраашкын — чаъс — чайык — долу (күштелген байдалды көргүзөр)	адыргак (нейтр.) — кояаргак (чуг.); думчук (нейтр.) — хаай (чуг.); адыг (ном ст.) — хайыракан (диал.)	быжыг сөс катты-жышкыннары — фразеологизмнер; идегелдиг — бүзүрелдиг; кожагар — сүүр; шүлүглел — поэма	адыг — ол — араатан — черлик аң — тайга ээзи; Адыгжы — ол — оол — спортсмен — тиилекчи

301. Бердинген сөстөрниң синонимниг одуруун тургузуңар. Синонимнер кайы бөлүккө хамааржырын тайылбырлаңар. 5 чижек-биле домактардан чогаадыңар.

Кожаягар, курак, карылга, үс, бозага, сереңги, доңгуу, чаавай, моортай, куспак, шүлүглел, ужар чүүл, дааш.

Ажыглаар синонимнер: чеңге, шимээн, куспак, хөнек, эргин, сүүр, оттуг-бяш, каража, мый-ыт, дырбактыг, поэма, авиация, диис.

302. Идеографтыг синонимнерниң уткаларын, кайы стильге ажыглаттынарын делгереңгей тайылбырлаңар. Ийи синонимниг одуругдан шилип алгаш, домактардан чогаадыңар.

Кортук — чүрээ бош, чылбай — чылыг — изиг, сериин — соок, дүргөн — шалыпкын, пөрүк — дидим эвес, маргыжар — сөс сүрер — алгыжар, хүлүмзүрүүр — каттырар — чер дырбаар.

303. Номчуңар. Сөзүглелде синонимнерни айтыңар, оларның ажыгалалын тайылбырлаңар. Сөзүглелдин стилин тодарадыңар.

Эвээш эвес хемнерни кежип, арт-сыннарны ажып чорааш, салым-чаянның аайы-биле таваржыр кылдыр чаяп каан, мээң эл-хол болуп, эктинден даянып, эдээнден туттунуп чораан энерел сеткилдиг кижилеримге тураскаадып бижээн шүлүктерим ному «Чөлеңгиш» бодарап, чырыкче үндү.

Иезиниң иштинге бодарап, сайзырап келгеш-ле, «чырык черге төрүттүнүп келдим» деп медээ берген баштайгы кышкызындан эгелээш, кижини амытан идегеп, бүзүрөп, чөлениптер чөлеңгиштиг болур деп чүве маргыш чок.

Кижини бүрүзү базым санында-ла бир-ле чүвөгө идегеп, чөленип чоруур ышкажыл.

Чөлеңгиш барда, чурттаары солун, чиик-даа ышкаш. (*Р. Ооржак*)

304. Бердинген синонимнерниң канчаар тыптып келгенин болгаш кайы стильге хамааржырын тодарадыңар. Чугаа стилинге хамааржыр болза, чылдагаанын айтыңар.

Үлегери: бөрү (нейт.) — кокай (чуг., эвф.)

Сагыжы саарзыкталыр — сагыжы аарыыр, чемненир — чооглаар, ийе — аха — ыык, чорувут — чиде бер, самолет — ужар-хеме, олурар — саадаар, далажыр — бачыдаар, соодажыр — ярыжар, билиг чок — караңгы, агаарже шывадаар — чарыгдаар — төтчеглээр, садыг — магазин.

 305. Номчуңар. Сөзүглелдин кайы стильге хамааржырын тодарадыңар, харыыңарны бадыткаңар. Синонимнерни ажыгалалының аайы-биле бөлүктөй ушта бижээш, тайылбырын бериңер. Абзац бүрүзүнүң кол бодалын илередип турар домактарны номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстери кандыг хевирлерде турарын тодарадыңар.

Кайгамчык чүве! Күстүң ортаа айы төнүп турда, Элегес хемниң солагай талакы эриинге балыкчылар кижини изинге дөмей, чүгле оон

ийи катап узун болгаш калбак истер көрүп кааннар. Көңгүс чаа баскан мажаалай изи таңма-биле дөмей.

Чалатпаан аалчы, шынап-ла, арга хааны адыг-ирей болган. Арганың араатан аңын канчап билир, чай кааң болгаш, аптааш, ишкээрлеп келген адыгны узуткавас болза, талаар деп шиитпир үнген. Аңчылар «аалчыны» сегиртип, изинге таваржып тургаш-ла, **тыппааннар**.

Ийи хонук эрткенде, «мажаалай хаван оорлаан» деп медээ келген. Кежээ хүн ажып, караңгы имир дүжүп келгенде, аалдың ишти шайлап олурган. Даштын ыттар ээре бээрге, кадарчы үнүп келгеш, оларның сыылаан уунче кылаштай бээрге, чоон терек артында улуг кара чүве уннаштыр турупкан, чаштып турган.

«Хаай, оолдар, хаван оорлаарыңар ол бе?» — дээш, ол телефонунуң фонарын чырыткаш, удур кылаштаарга, ол оору терек артында дам чаштынып тура, аяр бакылап кээрге, ийи кызыл карактар көрүп келген. Эжен-не бо! Өршээзинде, Хайыракан! Кадарчы **алгырыпкаш**, бажыңынче дедир бурт дээн. Ол аразында аалдар чанында чоруп турар «аалчызы» адыгны та чүге уттупкан кижини. Адыг-биле ужуражып чораан эвес, ону кижини ышкаш терекке уннаштыр туруп аар деп кым бодаан боор. Кайгал боозун апкаш, үнө халып кээр аразында, мажаалай терекке уннаштыр чаштынып тургаш, чанында бичии демир «сетка» кажадан **доңгайгаш**, хаванны **колдуктапкаш**, теректер артында, алаакче арлы бергенин шыпыраш кылдыр көрүп четтиккенер.

Дүвүрөнчиг медээден аңчылар катап чыгып келгеш, аалды долгандыр ийи-үш-даа хондур аглап хонгаш, түңнел чок тарай бергенер. Адыгуузун амытан кижиден угаанныг. Шимээн чидип, улус тараарга, дөрт дугаар хонуунда мажаалай база-ла хаван кажазын кедеп келген.

Дүнө кедегге олурган чамдык оолдар «Чымчак-базар келди-ле!» дээн соонда, кортканындан бажың кырынче үнө халчып, чамдыызы бажыңче кире халааш, эжик дээги дилеп турган дээр...

Айыыл-халапты эскерип кааш, адыг-ирей дедир ыңай бооп чыдырда, Меңги чаңгыс аткаш, часпаан болган. Тайга дег улуг даг-иргек кашпагайы-биле ыдып-ла берген...

Эртенинде хүн үнүп кээрге, «чалатпаан аалчының» изин истеп чеде бээрге, күжүр чоога иштинде «удуй берген» болган.

306. Бердинген бөлүк сөстөргө синонимнерин немей бжиңер. Баштайгы үш бөлүккө немешкен синонимнер ажыглалының азы тывылган

угунуң аайы-биле кандыг бөлүктерге хамааржырын тодарадыңар. 4 дугаар одуругда сөстөр кандыг бөлүккө хамааржырын тайылбырлаңар, оларны кайы стильге ажыглаарын айтыңар. Ындыг сөстөрни чугаазыңа үргүлчү ажыглаар болза, кандыгыл, бо талазы-биле бодалыңар илередип, ажык чугаадан чорудуңар.

- I. Чаава, диин, келин, күдээ, чугаалажыр, ыңдыг, ыңчаар.
- II. Магазин, ручка, баня, тетрадь.
- III. Адыг, бөрү, өлгөн, чылан.
- IV. Куйт дээн, окнолуг, крышалыг, базырттыңар.

307. Бердинген фразеологизмнер-биле домактардан чогаадыңар. Тургускан домактарыңарны литературлуг нормага дүгжүп турары-биле солуп, эде бжиңер. Чугаага фразеологизмнерни ажыглаанының ужурдузанын тайылбырлаңар.

Аът кулаа көзүлбес, кулаан коңгалаар, чыткан хой тургуспас, аъттың ийи кулаа дег, карак четпес, карак кызыл, карак чаар.

 308. Немелде онаалгалыг кызыра бжиир эдертиг. Номчуңар. Сөзүглелде синонимнерни таблицага дүүштүр бөлүктей ушта бжиңер. Чамдык синонимниг одуруг тургузуп болур хире сөстөрни тывыңар. Чогаалдың маадыры ышкаш аажы-чаң кижилерге хамаарыштыр кандыг деп бодаар силер, бо талазы-биле ажык чугаадан чорудуңар. Сөзүглелдин утказын кызыра бжиңер.

Синонимнер			
Стиль ылгаар	Утка ылгаар	Долу	Контекстиг

Бистиң аалда «Чурттап-Билирни» билбес кижичок. «Күжүр Чурттап-Билирни аарай, ол ышкаш кажар, дүргөн, хоптак болза, кым-даа сегерелдиг чурттаар-ла ыйнаан харын» деп, ачавыс бо-ла ону магадаан олулар.

Чурттап-Билир ёзулуг угаанныг болгаш кажар амытан ол диин. Ындыг «хырнынга кызыл» болгаш бичиизинде арай арган-дорган, кадыкшылы шоолуг эвес, «дыбыскыт»* болган-даа бол, бо хүнге чедир чедишкинниг чурттап чорууру ол ыйнаан. Шагаада изиг-ханнаар дээш төреливис кээрге, хоптак чүвени берипсе дээривиске, ачам оозун харамнаныр кижичок болган.

Эртен эртежик муңгаш кажаадан шупту өөрү шуужуп үнө бээрге, ол чааскаан чаш хураганнар аразынга артып каар. Оларны дүрген доруксун дээш каап бээр оңгачаларда сулазын сартыктап амдажый бергени ол. Оон улаштыр хураганнарга сиген каап бээр дээш, кажаа ханазында азып каан шагжаларга халып чеде бээр.

Кежээ мал коданче шуужуптарга, эң-не бажында база Чурттап-Билир маңнап олуар. Ол маңнавышаан келгеш, хураганнарның артып калган суун ижип, сула, сигенин өске өөрүн мурнай чиптер дээш, девидеп маңнап турар болбас ийикпе. Бо чурттап келгеш, Чурттап-Билир черле улуска кыргыдып көрбээн амытан-дыр. Хой кыргыыр үе кээрге, ооң дүгү түлөп, дүжүп калган, кылаң, тас базып турар-ла болгай.

Бодун көөрге бора-бүдүн, борастанып чоруур, дүгү дүжүп калган багай, тас хой ышкаш көстүр. Шыны кээрге Чурттап-Билир дег угааныг, кажар, оптуг, шалыпкын, чурттап билир хой кайда-даа чок.

(Р. Ооржак)

309. Синонимниг одуругнуң тыптып келген чылдагаанын тайыл-бырлаңар, бөлүүн айтыңар.

Үлегери: *шылгалда* — экзамен: утка болгаш ажыглалының аайы-биле долузу-биле дүжүп чоруур болгаш олар чаңгыс стильге ажыглаттыңар.

Сагыш — бодал, шылгалда — экзамен, дуңмам — эниим, акы — акаа, тоовас — хаайынга какпас, кодан — койгун, дүлей — кулаа кадыг.

310. Кайы одуругнуң сөстери синонимнер болурул, а өске одуругнуң чүге синоним болбазыл, тайылбырлаңар. Бөлүк бүрүзүндөн ийи-ийи чижектер-биле домактардан чогаадыңар.

1. Болгаш — база — биле, чогаалчы — прозаик — автор, салгын — сырын — хат — шуурган, дыл эртемдени — лингвист — филолог, хоптак — чазый — чилби.

2. Бажың — өг — чадыр, кат — долаана — чыжыргана, ногаа аймаа — морковь — согуна, аяк — тавак — омааш, ыяш — хадың — терек, кыдырааш — саазын — блокнот, шии чогаалы — комедия — трагедия.

311. К.-Э. Кудажының «Белек-кыс эмчи» деп шиизинден үзүндүнү номчуңар. Скобка иштинде синонимниг одуруглардан утказының аайы-биле сөзүглелге тааржыр сөстөрни шилип алгаш, домактарны шын кылдыр номчуңар. Ук сөстөрни чүгө шилип алганыңарны тайылбырлаңар. Адыг деп сөстүң синонимнерин айтыңар, оларны ажыглаан сорулгазы чүл, тайылбырлаңар.

Т е р г е-Ч а з а а р. Боо тутпа.

М а к а р ы ч. Адыг-дыр.

Т е р г е-Ч а з а а р Чүгө боо (*туттуң — дегдиң*)? Адыг сенче халдап келген эвес. Оолдарлыг адыг боор, мен одагны эрттир (*цдеп — байырлажып*) кааш келийн. (Бинаар кылаштай бергеш, аъттарны оожуктуруп турар.) Хаай, (*хойгаиш — дескеш*) чоор силер. Чүгө (*киштедиңер — эттиңер*), чүгө (*хаарыктадыңар — киргиредиңер*)? Думчуктарыңар иштинче курт кире берди бе? Оожургаңар, ажы-төлүн эдертип алган тайга малы көрбээн силер бе? (*Шимээни — даажы ынаар адыг-биле чугаалашкан турар.*) Ол канчаары ол, анаа (*чугаалажып — ярыжып — соодажып*) орган улус одаанче будук (*октап — шывадан*) турар боор чүве бе? Боо-даа (*тутпадывыс — дегбедивис*). Анаа-ла ак оруувус оруктап чор бис. Сен база ажы-төлүн эдертип алгаш, ак орууң оруктап чор. Ол (*хевээр — олчаан*) чоруй бар, аъттарывыс (*хоюстуң — дестирдиң*). Бис база дораан чоруур бис. Биске сээң оолдарың херек чок. Дедир келбе. Бис база сеңээ дегбес бис...

М а к а р ы ч. Канчалды? Чоруй барды бе?

Т е р г е-Ч а з а а р. Ийи оолдуг хайыракан-дыр. Оолдарын (*хопталааш — харамнангаиш*), (*дажанып — сокуланып*) турары ол болбас ийикпе.

М а к а р ы ч. Дедир чедип келбес ирги бе?

Т е р г е-Ч а з а а р. Ол ам дедир келбес, Магаарычы. Дегбээн кижиге дегбес, ооң (*уганы — бодалы*) кижиге-биле дөмей болдур ийин. Харын чамдык тенок (*кижилерден — улустан — чондан*) (*артык — ажыг*). Сен боо тудуп алгаш, (*айыыл — халап*) үндүрер частың, Магаарычы. Сен-даа ажы-төлдүг, аң-мең-даа ажы-төлдүг. Ынчап болбас. Таңды (*малынче — аңынче*) (*кайы хамаанчок — уш-баш чок*) хол арнып болбас. Тайга ээзи (*хорадай — килеңней*) бээр. Аң-меңни өй-шаанда өлүрер, өлүрзе-даа, өйлөп (*четтирер — чиир*). Ол болза, мал-маган ышкаш, сан-түңнүг. Ону (*хырбарлап — төтчеглеп*) болбас. Ажы-төлүвүске база арттырып каар ужурлуг бис.

1. Орус дылдан үлегерлээн сөстү айтыңар, бөлүүн тодарадыңар, тайылбырлаңар. 2. Фразеологизмнерни тывыңар, оларның синонимнерин айтыңар. 3. *Аң-меңни өй-шаанда өлүрер, өлүрзе-даа, өйлеп четтирер* деп домактың утказын делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар.

§ 60. Грамматиканың стиль синонимнери

Грамматикада (морфологияда болгаш синтаксисте) лексикада ышкаш, стиль синонимнери бар.

Морфологияның стиль синонимнери:

1. Чүве адының углаарының падежинде **-че, -же, -тыва -тиве, -дыва, -диве** деп кожумактарлыг хевири нейтралдыг, а **-кыды, -киди** деп кожумактарлыг хевири чугаалажыр аянга ажыглаттыңар: *хемче* (нейтр.) — *хемкиди*, *аксынче* — *аксынгыды* (диалект.)

2. Кошкадыр чадада кожумактар аргазы-биле тургустунган демдек аттары нейтралдыг, а синтаксистиг арга-биле тургустунганнары чугаалажыр аянныг: *ажыгымаар* (нейтр.) — *элээн* (*шала, азарганчыг*) ажыг (чуг.);

3. Чүвелерни бөлүктөп, төрөлдөштир көргүзөр **суг** деп сөс, **хөйүнүң санының(-лар) кожумаа** чугаалажыр стильдин аргазы болур: 1) *Акым суг футбол маргылдаазында киржип турарлар.* 2) *Сүт-хөлчүлөрдөн дыка-ла хөй алдарлыг мөгелер үнгүлээн.*

4. Янзы-бүрү артынчылар чугаага чугаалажыр аян киирер: 1) *Мээң ыдым бичии эниктиг болган* (нейтр.). 2) *Мээң ыдым бичии эниктиг болду бе?* (чуг.). 3) *Мээң ыдым бичии эниктиг болган де* (чуг.) дээш о.ө.

Синтаксистин стиль аргалары:

1. Домактарда сөстөрнүн, сөс каттыжыышкыннарының туружунун өскерли бээри: 1) *А бо дээрге сүттен кылган хойтпак деп суксундур* (нейтр.) 2) *А бо дээрге суксундур, хойтпак деп.* Ийги домакта сөстөрнүн туружу өскерли берген болгаш ол чугаа аянныг апарган.

2. 1) *Кичээл эгелээрин медээлээн коңга кыңгырт диген.* (ном.) (Д.Б.) 2) *Кайда тоорук хөй болганыл, ында диин элбек болур.* (ном.) 3) *Чамдык кижилер кижибүрүске душкан-даа боор.* (нейтр.) 4) *Орустап «хар кижин» дээр кижибүрүс ол-ла ыйнаан.* (чуг.) (Ш.С.)

 312. Номчуңар. Сөзүглелдин кайы стильге хамааржырын тодарадыңар, чылдагаанын тайылбырлаңар. Ону ном стилинге таарыштыр эде тургузуңар. Тургускан сөзүглелиңер биле бердинген сөзүглелди деңнээш, ылгалын

тайылбырлаңар. Кижидүрүс дугайында дыңнаан, номчаан, билген чүүл-дериңерге даянып, кыска медээлерден белеткеңер.

— Кижидүрүс деп кым боор ындыг, угбай? — деп, Долаана сонуургаан. — Тонунуң дүгүн аңдара кедип алган кижини ынчаар адаар бе?

— Чок — деп, Максимниң авазы харыылаан. — Тоол-домакта кижидүрүслүг дириг амытанны ынча дээр чүве дижик. Чамдык кижилер кижидүрүске душкан-даа боор. Шагда бичии уруглар, оолдар кезээ караңгылааже чедир ойнаарывыска, «Орай дүнеге чедир даштыгаа чорбаңар, силерни кижидүрүс алгаш баар» деп, улуг улус коргудар боор чүве.

— Кижидүрүс деп амытан бар дээрзин телевизорга көргүзүп турар чоржуктар — деп, кажаа аксын хаап тура, ачазы чугаага киришкен. — Телевизорга көөрүмге, кижидүрүслүг дүктүг амытан-на чорду. (Ш. Суваң)

313. Бердинген сөстөрниң кайы стильге ажыглаттынарын тайылбырлаңар, домактардан чогаадыңар.

Хоорайдыва, сугдува, дыткыды, элээн суук, шала соок, дыка ак, аажок көк, сап-сарыг, моолшургуу.

314. Сөзүглелди номчааш, синтаксис талазы-биле онзагай домактарның ажыглаттынганын тодарадыңар, чылдагаанын тайылбырлаңар. Сөзүглелдин стилин тодарадыңар.

— Багай дайынчы-дыр сен, эш Осянина. Өөдежок.

Ону ол ажынган шинчи чок, а сагыш аарып чугааланган, ынчангаш Рита хүлүмзүрүпкен:

— Чүге?

— Эдеришкен кыс кара-куш дег, төжек кырында хөлестепкен олурар. А дужаал болза чыдар дээн-не болгай.

— Ында өл ышкажыл, Федот Евграфыч.

— Өл де... — деп, старшина таарзынмаан хире өттүнген. — Оларның кофе ижип турары-ла сеңээ чаян болган-дыр, оон башка шагда-ла чок сен.

— Догааштырганыңар шын болган ышкажыл?

— Он кижидүрүс чөмөнүп олур — көрдүм. Ийизи чаштынып алган — кедегде, база көрдүм. Мен хаяларны бир кылдыр кезий соястап харат-

тынай. А сен, Маргарита, дайынчыларны эккээри-биле ыдывыт. Оон чаштынып чорааш — бээр. Каткы үндүрдүңер халак. *(Б. Васильев)*

315. Номчуңар. Домактарның кайы стильге хамааржырын тодарадыңар, харыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

1. Акым чедип келген, экизин! Ам кады ойнаар эштиг, чалгааравас мен — дээш, Киваа бичии адыштарын часкап, өрү шурагылаан. *(Б.Б.Т.)*
2. Аалчы келген, эки-дир. Эртиңер! — деп чалааш, бажыңынче кире берди. *(Ю.П.)*

316. Номчуңар. Сөзүглелдин стилин тодарадыңар, оларны бадыткаар ылгавырлыг талаларын айтыңар. Грамматиканың стиль синонимнерин, оларның илереттинген аргаларын тодарадыңар. Сөзүглелдин микро-темаларын тодарадыңар. Чылдың үелерин айтып чоруур сөстөрни ушта бижиңер. үлегерлээн сөстү тывыңар, үлегерлеттинген аргазын айтыңар.

Күзүн кара-доңдакта Улуг-Хемниң ээремнериниң кыры өремелендир дошталы бээр. Турум черлер ыңдыг, агым кыры ыңдыг эвес, шаанга киир доңмас, чамдыкта кышты өттүр-даа орбандылар* аразы буруңайнып чыдар. Хараалчылар-дыр. Бестиг-кара дээр, чудурук хире кара кушкаштар даңгаар аңаа чемнээр боор чүве. Тос-тостуң чыккылама соогунда безин сугже кире халааш, оон бир-ле чүве ызырып алган үнүп кээр чүве. Та чүү кончуг доңмас амытан. Кара-доңдакта дош элээн үр, хар чаггыже чедир, кыры кылаң чыдар. Шил-биле дөмей, адаанда сугда чүү-даа көстүп турар.

Шагда Ийи-Тал суурнуң дужунда септерниң* балыын канчаар, кижии кайгаар. Күзүн дигии-биле көжүп келгеш, каът-каът кылдыр тургулап алыр, ана өл эът. Суг дүвү көзүлбес боор чүве. Бо шагда ону чугаалаарымга, кымга-даа бүзүревес-тир. Шын чүве, ала караам-биле көрүп чораан мен.

Ам бодап чоруурумга, дунчулаан* балык-тыр. Ынчаар бөлдүнчүп алырга, ында суг база чылый бээр, кыштадыр доңмас. Ындыг балыктың идепкейи суларап, чемненмес апаар чораан. Аксынче шыйлашкынның сырткышты сугарга-даа тоовас, дылы-биле үндүр идиштер. Чакпаларын билдирер-билдирбес шимчедип каап, чаңгыс черге салдап турар. Караа-даа алараш дивес, аксы-даа аңгаш дивес.

Бо Калын оглу Хүлер-оол, Хойтпак оглу Окчаавыр, Иргек оглу Окчаавыр суглар дунчулаан балык дузактаар бис. Ол-даа белең ажыл чүве. *(К.-Э. Кудажи)*

317. С. Пюрбюнуң «Кызыл үер» деп шиизинден үзүндүнү номчуңар, стилин айтыңар, ооң ылгавырлыг демдектерин тодарадыңар. Лексиканың болгаш грамматиканың стиль синонимнерин айыткаш, сөзүглелге оларның ужур-дузасын тайылбырлаңар. Үзүндүде ажылгаан эвфемизмнерни тывыңар, олар кандыг табу сөстөрни солуп чоруурул?

К ы з ы ң н а й (*шуптузунга*). Мындаагылар, амыргын-на саадап тур ирги бе?

Ш у п т у з у. Амыр, амыргын-на-дыр беңер?

К ы з ы ң н а й. Амыргын-на-дыр. Мал-сүрүг, ыт-куш, думаа-ханаа менди-ле-дир беңер! Бетинерде хөөрге баады.

К о й н а а. Менди-ле-дир ий... Силерниинде мендиле-дир беңер? Мээң хөөргемни билбес эвес силер, хе-хехе!

К ы з ы ң н а й. Менди-ле-дир ий. Билбейн канчаар ыңар. Харын ону мен сүмелээн-не болгай мен. Че, чол-херээңер чогул чорду бе ыңар?

К о й н а а. Чүгле шаагайтадып алгаш, чанып келдим, кижилер эвес, анаа чер-сугнуң ээлери болу берген чүвелер-дир.

К ы з ы ң н а й. Хөөргеңерни сунмааныңар ол бе?

К о й н а а. Сунмаан боор бе! Бүдүү билир чүве ышкаш, ол дора-өлчүк тудар боор бе!..

К ы з ы ң н а й. Уваа, чиктиг? Ам канчаар угаанныг улус боор бис, мындаагылар?

С е ң г и н. Канчаар деп чүңер боор, хүндү? Ам оларже шивишкин чорудар бо-ла.

К ы з ы ң н а й. Шивишкин деп че?

Б е л д е р. Бежен-алдан лаң ак мөңгүн, база мээрең дужаал берип тургаш, кандыг-бир кижиден айбылап чорудардан башка канчаар.

С е ң г и н. Ынчап тургаш, ол Самбажык биле Дажыма ийини бөрттүг баштарын бөргү-биле, кежегелиг баштарын кежегези-биле кескилеп, чүректеринче чидиг бижектен киир даянып кагаз, дургун-нар доозулбас чүве бе, хүндү!

К ы з ы ң н а й. Мээрең дужаал, бежен-алдан лаң мөңгүн... Хы... таңды дег бедик, далай дег терең угаан-дыр ыңар, кежик дээрим олдур ийин. Кым болза, чогуур ирги?

С е ң г и н. Харын силер кымны дээр силер, хүндү?

К ы з ы ң н а й. Бо хире нарын чүве болганда, бодамчалыг, кажар-ла кизи херек...

С е њ г и н. Силер-ле шыдаар боор силер. (Пауза.) Ийе, мээрең болуру ындыг-ла белең эвес, бежен-алдан лаң мөңгүн дээрге беш-алды майгын өг дег шарылар...

Б е л д е р. Че, чүл ыңар, хүндү? Хаптар силер бе? Идик-хепти солуй кедип, яды-самдар амытан бооп алыр, ол-ла.

К ы з ы њ н а й. Билир мен. Берге-ле болдур ийин ыңар.

Б е л д е р. Че, көрдүң бе... Чүгле барган дүне, саадавайн... Ол-ла дүне эки аъттан мунупкаш, хап чанып келир эвеспе! Ооң соонда чүү болу бээрин, кандыг кижини апаарыңны бодуң биле бээр сен...

С е њ г и н. Кандыг кижини дээр чүү боор? Алды Ишкин ондарларының мээреңи-ле ыйнаан... Че, чүл ыңар, хүндү?

К ы з ы њ н а й. Ындыг-ла чүве-ле-дир харын, ам канчаар! Хаан төрөм, алдын чызааным, алдын таңмам дээш баар-ла кижини-дир мен.

К о й н а а. Чүгле Самбажыкты эрлик оранынче аъткарыптарын бодаар сен.

318. Чедир бижир эдертиг. К.-Э. Кудажының «Дээлдиген» деп чечен чугаазындан үзүндүнү номчуңар, оларда кандыг стиль аргалары ажыглаттынган-дыр, тайылбырлаңар. Номну хаап алгаш, сөзүглелди эдерти бижинер. Кандыг түңнелдиг болганын чедир чогаадып бижинер. Чечен чугааны тыпкаш, болуушкун херек кырында канчаар төнгенин номчуңар.

Чайлагга чүве ийин оң. Хамык-ла аалдарның оолдары чыгып алгаш, суг кыдыында шыкка бөмбүк теп ойнап турган бис. Кезек болгаш-ла сугже мөңдигеш, бөмбүктү улай сүргеш чоруптар турдуvus.

Хенертен бичии оолдар алгыржы-дыр:

— Дээлдиген чылан теп алды, көрүңерден!

Шынап-ла, көөрүвүске, дээлдиген чылан теп алган, шору бедий берген бар чор. Чыланы аътта сөөртүп каан аргамчы дег апарган, дээлдигенниң соонда дырлаңнаан, халаңнаан бар чор. Мырыңай шак ол үеде бир-ле чүвениң агаарда сыылаан даажы дыңналы-дыр. Көрүп-теривиске, дээлдигенниң талыгыр үстүндө көк дээрден, чудурук дег кара чүве кылайтып бадып олур. Дээлдиген былдаар безин чай алынмаан. Чудурук дег кара чүве ол-ла дааш-шимээни-биле келгеш, чыланниң бир ужундан тепкеш, дээлдигенни төрөпчилеп алгаш, дээрже согунналып үнүптү⁴. Эзир-дир ийин мооңар. Дээлдиген олчазын салыр хөңнү чок болганы-ла ол боор оң, чалгыннарын далбаңнадып, дедир чүткүп чор. Чыланниң быжыын, үстү-часты бербезин кайгаан тур бис...

ЧУГАА ЧОРУДУЛГАЗЫ БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 61. Диалог, монолог, полилог (катаптаашкын)

319. Номчунар. Тыва дылдың шинчилекчизи Ш. Саттың тайылбырын номчунар. Чүнү билип алганыңарны тайылбырлап чугаалаңар.

Чугаа культуразының төвүнде норма туруп турар. Норма дээрге дылдың аргаларын чугаага ажыглап чаңчыкканы, дылдың аргаларын чугаага кижиниң ажыглаарын чурумчудар дүрүмнөр болур.

Чугаа культуразы чоннуң ниити амыдыралының чардынмас кезээ болур. Ону кижиниң бүрүзү чажындан тура өске улустан практика кырында шиңгээдип алып. Амгы сайзыраңгай үеде школаның, радио болгаш телевидениениң, парлалганың, театрның, чечен чогаалдың, эртемниң салдары-биле чедип алып. Норма турум, быжыг-даа болза, дылдың төөгүлүг хөгжүлдезинде өскерли берип болур. *(Ш. Сат)*

320. Сөзүглелди номчунар. Чугаа культуразының нормалары сагыттыңан-дыр бе, тайылбырлаңар. «Ажылдың кижиге ажык-дузазы чүдел?» деп темага ажык чугаадан кылыңар.

«Ам Саадак чааскаанзыраан, ол хиреде хөйге ажыктыг буга шинчилеп чоруур, черле ынчаш нүгүлге-даа алзыр амытан бе бо!» деп, Кушкаш-оол миннип боданган.

— Силер ышкаш аңчы кижини тараа тарываза, кандыгыл? Кыраан назыда буга казып хилинчектенгеш чоорул. Мен чаңгыс катап андазын сывы тудуп көрбээн кижини-дир мен, ол хиреде аштавайн чор мен — дээн.

— Тайганың аңы дээрге, азырап каан мал эвес-тир. Тарааны тарааш, суундан кадырбас болза, быжырымчалыг үүже ол болгай аан, оол.

— Бо шагда кижиниң туразы-ла ыйнаан але, акый!

— Өөрөнгөн ажылымдан кайын чарлып аар мен.

(М. Кенин-Лопсан)

Чаңгыс кижиниң чугаазы — **монолог**.

Ийи кижиниң аразында чугааны **диалог** дээр. Чугаага диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин ажыглаар.

Хөй кижиниң чугаазын **полилог** дээр.

321. Номчааш, чугаада кымнар киржип турар-дыр, тодарадыңар. Ында тыва улустуң чугаазының онзагайын, кандыг чаңчылдарны сагып турарын, ажыглап турган сөстөрүниң утказын тайылбырлаңар. Аңгылаан эвфемизмнерниң табу сөстөрүн тывыңар.

Аныяк кижини бодундан улуг кижини мурнай мендилээр ада-өгбениң чаңчылын сагып:

— Эки бе! **Думаа-ханаадан** сол-ла-дыр бе? — деп сөгүрө каапкан.

— Сол-ла-дыр! Силерниинде **ыт-куштан** өршээлдиг-дир бе? Бетиңерде даңза баарды! — деп, Саадак удур мендилешкен.

Ийи кижини даңза солушкаш, орукту куду чортуп бадышкан...

— Сен бо ушкан кушту чедип турар чүгүрүк аътты кайыын тып алган кижини боор сен, акый? — деп, аңчының ачыжаа* бербес кончуг аъды ол дээрзин биле тура айтыргаш, Кушкаш-оол даңзаны дедир сунган.

Саадак салдырган айтырыгны шал-бул харыылаvas, ооңалыс угун дүңдере коптаргаш, хыы ханар кижини, ынчангаш чүгүрүк аътты кайыын алганын төөгүп берген. (*М. Кенин-Лопсан*)

 1. Тываның Улустуң чогаалчызы, этнограф Монгуш Кенин-Лопсанның «Тыва чаңчыл» деп номун тыпкаш, сонургап номчуңар. **2.** Бөгүнгү хүнде улуг назылыг улустуң, аныяктарның, школачыларның бот-боттарыга ужуражып келгеш, канчалдыр мендилежирин, кандыг темага чугаа эгелээрин эскерип көргөш, оларны деңнеңер. Бо темага ажык чугаадан кылыңар.

Дискуссия (латин: *diskussio* «сайгарып көөрү», «шинчилээри») дээрге кандыг-бир чөрүлдээлиг айтырыгны каш кижиниң киржилгези-биле шиитпирлеп сайгарары болур.

Дискуссияның хевирлери: *диспут* (латин: «угаап бодаар», «маргыжар»), *дебат* (грек: «номчуп тур мен»). **Диспут** дээрге кайы-бир айтырыгга хамаарыштыр удурланышкак бодалдарны илереткен тускай чугаа азы көргүзүг болур. **Дебат** дээрге тускай чурум ёзуугаар улус мурнунга кандыг-бир теманы сайгарып чугаалаары, ийи аңгы таланың көрүжүн, бодалдарын, бадыткалдарын дыңнаары болур.

Дискуссияның киржикчилери бодунуң бодалын хостуг, шын илередир. Ук айтырыгга хамаарышкан факт-барымдааларга даянып сайгарар, бодунуң бодалын бадыткаар болгаш түңнелди үндүрер. Маргылдаалыг айтырыгны шиитпирлеп тура, чугаа культуразын сагыыр.

322. «Төрээн (тыва) дылымның сайзыралыңга мээң кириер үлүг-хуум кандыг болур ужурулугул?» деп дискуссияга киржип, тыва дыл дугайында бодалыңарны илередиңер.

Башкарыкчының салыры чижек айтырыглар:

1. Төрээн дыл дээрге кандыг дыл дээни ол? (бодалын чугаалаар, харызыңга дыл дугайында цитаталарны, чечен сөстөрни ажыглаар).

2. Тыва Республикада чеже аңгы аймак-сөөк улус чурттап турарыл? Оларның чежези төрээн дылында чугаалажып турарыл? (Киржикчилер сан-чурагайны бир-ле факт-барымдаага даянып бадыткаар).

3. Тыва Республикада күрүне дылдары кандыгыл? Өске аймак-сөөк улустун төрээн дылы кандыг байдалда ажыглаттынып турарыл?

4. Тыва дыл күрүне дылы кылдыр кандыг таварылгаларда ажыглаттынып турарыл? Ооң хүлээлгелерин күштелдирери-биле чүнү кылза, экил?

5. Тыва улус амгы үеде төрээн дылын кайы хире ажыглап турарыл?

6. Келир үеде тыва дылдың салым-чолу кандыг болур деп бодаар силер?

7. Дылдың эдилекчилери ие дылын чидирбес дизе, чүнү кылырыл?

8. Төрээн дылды келир үеңиз салгакчыларыңга дамчыдар хүлээлге кымны болурул?

9. Тываның теле-радио-дамчыдылгаларында тыва дылга чугаа кандыг деңнелде чоруттунуп турар деп бодаар силер?

10. Тыва дылды кадагалап, арыг эдилээринге кандыг ажылдарны чорутса эки деп бодаар силер? Аңаа силерниң үлүг-хууңар кандыг болур ужурулугул?

323. «Тывада көдээ ажил-агый адырының сайзырадыр дизе, кандыг ажылдарны кылып чорудар болза экил?» деп темага дебаттан чорудуңар. Түңнелдерден үндүрүңер.

Башкарыкчының салыры чижек айтырыглары:

— Россияның көдээ ажил-агыйында кандыг адырлар барыл? Олар канчаар сайзырап турарыл?

— Тываның тос чүзүн малын адаңар. Оларның Тывага турумчуй бергенин канчаар тайылбырлап болурул?

— Тывада мал, чер ажыл-агыйы амгы үеде кайы хире сайзырап турарыл? Ону кайыын билип ап болур бис?

— Силерниң кожуунуңарда көдээ ажыл-агыйның кайы адыры эки сайзырап турарыл? Мал-маганның саны, тараа-быдааның дүжүдү кайы хире чедип турарыл?

— Чүге чамдык улус «Муңчу малчын» деп атка чедир малын өстүрүп турарыл, а чамдык улус чүге кылыр ажыл тыппайн турарыл?

— Тывада суурларның хөй кезинде чүге мал-маган тутпайн, огород тарывайн турарыл?

— Тывага балыкты өстүрүп, ону сайзырадырының аргалары бар бе?

— Тывага кандыг тараа культуралары өстүрүп болурул?

§ 62. Литературлуг дыл болгаш ооң нормаларының дугайында билиг

324. Сөзүглелди номчуңар. Максим Горькийниң бодалынга чөпшээречир-дир силер бе? Чугаа культуразы чүге ниити культураның кезээ болур-дур, тайылбырлаңар.

Чогаалчы Максим Горький мынча дээн: «Дылды арыг ажыглаары, утка талазы-биле тода, чидиг болдурары дээш демисел — культураның чөпсээ дээш демисел-дир. Ук чөпсөк чидиг болгаш дээштиг болган тудум, сайзыралче базымывыс улгадыр». Ынчангаш чугаа культуразы — амыдыралда хүн бүрүдө сагып турарывыс хепти аянын, таптыг кедери, эртем-билиин бедидери, аажы-чаңын, бодун культурлуг ап чорууру дээн чижектиг кижиниң ниити культуразының чарылбас кезээ болур. (*Ч. Доржу*)

Чугаа культуразы деп терминниң ниити утказы — чугааның сайзыралының бедик чадазы база ниитилел амыдыралыга ооң хереглеттинери болур. Чугаа культуразының кол сорулгазы — литературлуг дылдың нормаларын сагыырын хайгаараары, оларны хажыда бээр чоруктарны болдурбазы, аас болгаш бижимел чугааның ажыглалын чурумчудары.

Парлалга, литература, эртем, өөредилге черлери, радио, телевидение, театр, күрүне документилериниң дылын **литературлуг дыл** дээр. Литературлуг дылга бижиир болгаш чугаалаар. Ынчангаш ол **бижимел** болгаш **аас чугааның** деп ийи хевирлиг.

Бир аай доктааттыг чурум ёзугаар сөстөрнү шын бижири, адаары, оларны утказының аайы-биле чөп шилип алыры, домактарны шын тургузары, сөс каттыжышкыннарын шын ажыглаары, бижик демдектерин шын салыры **литературлуг норма** болур. Ол дылдың бүгү-ле кезектеринге хамааржыр: фонетика болгаш орфоэпия, лексика талазы-биле, грамматиктиг нормалар, орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар.

325. Лингвистиктиг сөзүглелди номчуңар. Амгы үеде школачыларның, аныктарның, улуг улустуң чугаазында чугаа культуразының хажыдышкыннары таваржып турар бе? Бир эвес бар болза, оларның чылдагааннары кандыг деп бодаар силер, тайылбырлаңар.

Чугаа культуразы деп чогуң чүл ол? Бир талазында, чугаа культуразы дээрге дыл эртемниң бир адыры болур болгаш ол төөгүнүң кандыг-бир тодаргай үезинде улустуң чугаазын шинчилеп өөренири база эртем ёзу-биле дылды ажыглаарының дүрүмнерин доктаадыры болур. Ийи талазында, төөгүнүң кандыг-бир тодаргай үезинде бир ниитилелдиң (улустуң) чугаазының культуразы; ол болза адаарының, ударениениң, сөстөрнү ажыглаарының, сөс каттыжышкыннарын болгаш домактарны тургузарының нормаларын барымдаалаары, хажытпазы болур. Чугааның нормалыг болурунга ооң хажык чогу (ылап шыны), тодаргайы, ары база хамааржыр. Бижимел чугаа культуразыга орфография болгаш пунктуацияның дүрүмнерин сагыыры база кирер. Оон ыңай культурлуг харылзаалыг чугаа дээрге ооң сөстөрнүң хөй янзы байлаа, грамматиктиг конструкцияларның хөй янзыларын ажыглаары, чурумалдыг аргаларның дээштии, бодалдарны шын дес-дараалай тургусканы болур.

Чугаа культуразының төвүнде норма туруп турар. Норма дээрге дылдың аргаларын чугаага ажыглап чаңчыкканы, дылдың аргаларын чугаага кижиниң ажыглаарын чурумчудар дүрүмнер болур. (Ш. Сам)

1. Радио, телевидениеге сөстөрнү шын эвес адап азы утказынга дүүштүр ажыглавайн турар болза, тыва дылдың байдалын кандыг деңгелдег деп үнелээрил? 2. Эштериңерниң азы кудумчуга улустуң чугаазын кичээнгейлиг дыңнааш, чугаа культуразын хажыдып турар таварылгалардан тодарадыңар.

326. Лингвистиктиг сөзүглелди номчуңар. Ударениези шын салдыг сөстөрнү сактып алыңар, оларны чугаага шын ажыглаңар.

Улустуң чугаазында аңгы-аңгы слогтарда ударениелиг сөстөр таваржып турар: *шуптү — шуптү, мырбыңай — мырбыңай, ылаңгыя — ылаңгыя*. Бо чижектерниң баштайгыларының ударениелери шын адаттынган. Мурнуу-чөөн аялгаларда (чугаа аяннарында) чамдык чаңгыс дазылдыг кылыг сөстөринге эрткен (-*гаш* кожумактыг) деепричастие хевири болбас кожумак (-*ма*) немежирге, ударение деске артып каар, шимчевес таварылгалар бар: *баргаш, келгеш, барба, келбе, цнме*. Литературлуг нормалары: *баргаш, келгеш, барба, келбе*, (Ш. Сат)

327. Тайылбырлыг сөзүглелди номчуңар. Тыва дылдың шинчилекчилери сөстүң литературлуг хевирин канчаар шилип, ону бадыткаан-дыр, чугаалаңар. Чөөн-Хемчик улузунуң чугаазын 1930 чылдарда литературлуг дылдың үндезини кылдыр алганын сактып алыңар. Ол чер улузунуң чугаазында литературлуг дылдың нормадынче кирбээн сөстөрни тывыңар.

Фонетиктиг янзыларның кайы-бирээзин шилип ап, ону литературлуг дылга хереглээр хевир кылдыр доктаадыры белен эвес. Бир-гээ тыва литературлуг дылдың үндезини төп диалект болур төлээде, хамыктың мурнунда ол диалектиде болгаш черле ниити чоннуң дылында нептерээн хевирлерни алыр. Ынчалза-даа чамдык сөстөр төп диалектиниң бодунда база чаңгыс аай эвес, фонетиктиг янзыларлыг болгулаар. Ындыг таварылгаларда янзы-бүрү факторларны (байдал, чылдагааннарны) барымдаалаан. Чижээлээрге, төп диалектиниң чөөн-хемчик чугаазында эвес деп сөс эвеш деп база хевирлиг. Ол ийи янзының биргизин литературлуг норма кылдыр доктааткан. Чүге дээрге ол хевир, бирээде, тыва дылдың барык бүгү диалектилеринде бар, ниити тыва дылда эң нептерээн сөс болур; ийиде, ол сөстүң алыс укталган кезектерин барымдаалаар болза, база ол хевирни ажыглаары чөптүг апаар. Төөгү талазы-биле алырга, эвес деп сөс амгы тыва дылда хереглеттинместээн *э-* деп кылыг сөзүнүң дазылындан болгаш *-ве, -с* деп дадагалзал кожумактарындан тургустунган. Ол ышкаш *өске, ядыы, ном* деп сөстөрни алыр болзувусса, база ындыг. Олар тыва дылда эң хереглеттингир хевирлер болур болгаш сөстүң тывылган төөгүзүнге база дүгжүп турар. *Өске* деп сөс ук шаанда өзге деп хевирден үнген, бо дугайын эрте-бурунгу түрк болгаш амгы-даа түрк дылдарның материалдары бадыткап турар. *Ядыы, ном* деп сөстөр моол дылдан үлегерлеп алдынган. Оларга моол дылда *ядуу, ном* деп сөстөр дүгжүп турар. Мону барымдаалааш, *чамдыы, ом эвес, өске, ядыы, ном* деп хевирлерни литературлуг дылга

хүлээп алган. Мынчангаш кандыг-бир хевирни литературлуг деп нормажыдарда, кол барымдаалаар чүүлдерниң бирээзи ооң кайы хире нептерээни (чонга билдингири) болгаш сөстүң алыс төөгү талазы-биле тургузуунга дүүшкээ болур-дур. (Д. Монгуш)

§ 63. Фонетика болгаш орфоэпия талазы-биле нормалар. Лексика талазы-биле нормалар

328. Номчунар. Бурунгу тыва дылда сөстөрниң шын адалгазының амгы үеде канчаар өскерилгенин чугаалаңар. Тожу диалектизиниң чижектерин тыпкаш, оларны адааш, амгы тыва дылда хевирлери-биле деңнеңер.

Бурунгу тыва сөстөрниң эгезинде таваржыр турган **й** деп сонорлуг ажык эвес үннүң адалгазы дылдың төөгүзүнүң бир-ле үе-чадазында өскерилгелерниң түңнелинде, чоорту «**дь**» деп үнче (тожу диалектизинде) база оон «**ч**» деп үнче шилчээн (амгы тыва дылда ол үн доктааган). Ынчалза-даа сөстөр эгезинге «**ч**» орнунга бурунгу «**й**» деп үннү адаар таварылгалар төп болгаш барыын районнарның чамдык чурттакчыларының чугаазында артып калган. Чи жээ: *диал.* **йыдар** ~ лит. **чыдар**, **йээрби** ~ **чээрби**, **йэлбиир** ~ **челбиир**, **йыл** ~ **чыл**, **йер** ~ **чер**. Деңнеңер:

Бурунгу болгаш амгы түрк дылдарда	Алтай дылдың диалектизинде	Литературлуг тыва дылда	Хакас дылда
йок	дьок	чок	чох
йаш	дьаш	чаш	чаш
йер	дьер	чер	чир
йылан	дьылан	чылан	чылан

Амгы тыва дылда чиңгине тыва сөстөрниң (*чок, чаш, чер, чылан дээн ышкаш*) эгезинге «**ч**» ажык эвес үннү адаары чурумчаан чүве болганда, ооң орнунга «**й**» азы «**дь**» деп үннерни адаары диалект чугаазының онзагайы апаар.

Чиңгине тыва сөстөрниң эгезинде «**х**» деп күштүг ажык эвес үннүң орнунга шаг шаанда өгбелеривис «**к**» деп кошкак ажык эвес үннү адаар чораан. Чогум дылдың төөгүзүнүң кайы үе-чадазында «**к**» «**х**»-же шилчий бергени ам-даа тодараттынмаан.

Деңнеңер:

Бурунгу болгаш амгы түрк дылдарда	Тыва дылда
күн	хүн
кол	хол
кыл	хыл
кеме	хеме
кой	хой
кар	хар
күреш	хүреш

(Ч. Доржу)

329. Номчуңар. Дыл шинчилекчизи тыва дылдың фонетика болгаш орфоэпия талазы-биле нормаларын канчаар шинчилеп көрген-дир? Силер чугааңарда ол хевирлерниң кайызын ажыглап турар-дыр силер?

Литературлуг дылдарның төөгүзүндө орфоэпия нормалары үр уениң дургузунда чоорту быжыккан бооп турар. Тыва литературлуг дылдың орфоэпия айтырыглары черле чидиг бооп келген. Ооң чамдык талаларын көрээлиңер.

Чер-черде улустуң чугаазында чаңгыс ол-ла сөстү үн талазы-биле дөмей эвес адап турар: *дораан — дораа, ийи — ижи, ихи, бис — биъс, оттулар — оккулар, сыырткыыш — сыырттыыш, ырак — ыраак, шайладыр — шайладыыр, бетинде — бертинде, ай дээр — айдаар.* Чижектерниң баштайгыларын словарьларда литературлуг норма кылдыр доктааткан.

Сөстөрни бижээни биле адаары дүүшпейн баар, ынчалза-даа фонетиктиг дүрүм ёзугаар адаарын норма деп көөр сөстөр бар: *аксы (аскы), барыксаар (барыскаар), аксыр (аскыр).* Чамдык сөстөрни чок болза өк-биле адаар үннүг кылдыр, чок болза өк-биле адавас үннүг кылдыр адап турар сөстөр база бар: *аппарган (аппарган) — (аъппарган), эккелген (эккелген) — (эъккелген)...* Ындыг сөстөрниң адаар нормаларын шинчилээш, үзе дүрүмчүдөр апаар-дыр. (Ш. Сам)

 1. Силерниң бодалыңар-биле ол сөстөрдө үннерни канчаар адаары шын-дыр? **2.** Бо хевирлиг чижектерден тывыңар.

 330. Номчуңар. Орус дылдан үлегерлээн сөстөрни амгы үеде канчаар адаар болгаш бжиир ужурлугул? Тыва дылда амгы үеде кайы дылдардан

үлегерлээн сөстөр делгеренгей ажыглаттынып турарыл, чылдагаанын чижектер-биле бадыткап тургаш, тайылбырлаңар.

Тыва дылда моол болгаш өске-даа дылдардан үлегерлеп алган сөстөр бар. Оларны адаары шуут тыважып калган болгаш нормалары быжыккан. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни адаары база тыважаан болгаш норма апарган, чижээлээрге, *шылыяа, дуга, дцурге, сугарай*. Үжен-дөртөн чылдардан бээр орус дылдан үлегерлээн сөстөрниң хөй нуруузунда чүве аттарының дөстөрүн орус орфография чурумун өзугаар бижиирин доктааткан. Орус сөстө ударениелиг ажык үннү узун ажык үн-биле дамчыдар. Сөстүң эгезинге, иштинге, соонга кирилде ажык үннер адаттына бээр: *шкаф (ыгшика:n), школа (ыгшикоъ:ла), трактор (тыра:ктор), акт (а:кты), студент (студэ:нти)*, чамдык сөстөрниң баштайгы ажык үнү өк-биле адаар апаар: *артист (агрти:с), культура (кулъту:ра)*, сөс эгезинде ыткыр **(д)**, **(б)** деп үннерни кошкак дүлейзимээр үннер-биле дамчыдып турар (олар дүлей үннерге чоок) *булка (бу:лка), борщ (бо:руш), дыня (ды:нья)*, орус сөстөргө **(ф)**, **(ц)** деп үннерни тывазынга ол үннерге чоок үннер адаар чүткүл көстүп турар: *фартук (фа:ртук), циркуль (ци:ркуль)*. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни адаарда, тыва дылдың фонетиказының дүрүмнери-биле тыптып кээр кол-кол онзагай чүүлдери нормалар деп көөр апаар. Бо айтырыгны ам-даа хайгаарап шинчилээри негеттинип турар. *(Ш. Сам)*

331. Дефистеп бижиир сөстөрниң чижектерин немей тывыңар, оларны канчаар шын адаарын тодарадыңар. Эргижирээн сөстөр бар-дыр бе, тывыңар. Ферма деп сөстү ам ажыглап турар бе? Тывага кандыг фермалар турганыл, улуг улустан айтыргаш, харыылаңар.

Ийи дөстөн тургустунган, дефистеп бижиир, ынчалза-даа тудуштур адаттынар дыка хөй оронимнер (кургаг черлерниң рельеф айыы-биле хуу аттары), гидронимнер (суг объектилериниң хуу аттары) база олардан укталган административтиг бөлүктөр, совхозтар, салбырлар, фермалар аттары бар, чижээлээрге, *Каа-Хем, Би-Хем, Улуг-Хем, Сүт-Хөл район, «Ак-Чыраа» совхоз*. Бо болгаш бо дег өске-даа нарын аттарны тудуштур *(Ка:хем), (Би:хем), (Улугхем), (Сүтхөл райо:н), (Акчыра: совхо:з)* кылдыр адаар — нормалары ол. Ынчалза-даа ыңдыг нарын аттарның кезектерин аңгылай адаар чаңчыл бар апарган, нарын сөстүң баштайгызын ударениелиг кылдыр адап турар: *(Кá:хем), (Бí:хем), (Сýт хөл райо:н), (Ак чыра: совхо:з)* дээн

янзылыг. Чамдыкта Улугхэм-даа дээр, а чамдыкта Улуг хем-даа дээр. Ынчаар нарын сөстөрни аңгылай адаарын нормаларны хажыткан деп санаар апаар. Ооң-биле кады дефистеп бижиир-даа болза, шынап-ла кезектерин аңгылай адаар аттар база бар, олар үстүнде сөстөрдөн ылгалдыг: Алдыы-Ишкин (Аьлды: Иьшкин), Аныяк-Чыргакы (Аныяк Чыргакы), Бестиг-Ажык (Бестиг Аьжык). (Ш. Сам)

332. Дараазында сөстөрни шын номчуңар, кайызында шын адалга дүрүмү хажыттыгандыр, тывыңар.

Эдита — Эьдита, Долаана — Доьлаана, онаалга — оьнаалга, кыдырааш — кыьдырааш, чечен — чеьчен.

333. Тыва улустуң ыдыктыг малы — аьтка хамаарышкан үлегер домактарын филология эртемнериниң кандидады М.Мартан-оол чыып бижээн болгаш орус дылче очулдурган. Ында сөстөрни шын адап, үн аянын сагып, чараштыр номчуңар. өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрни тывыңар, **ь** (кадыг демдек-биле) бижиир сөстөрни сактып бижиңер.

Аьттыгда — тодуг,
Адалыгда — чоргаар.

Для тувинца нужен конь,
Для дыхания нужен воздух.

Тыва кижээ аьт херек,
Тынарынга агаар херек.

При плохом коне дом далёк,
При плохом имени слава далека.

Аьт бакта — аал ырак,
Ат бакта — алдар ырак.

С конём — сыт,
С отцом — горд.

Лексика талазы-биле нормалар

Дылдың ниити дүрүмнерин, хүн бүрүде эң-не нептереңгей хереглеттинер нормаларны, аргаларны, сөстөрни кижини бүрүзү билген турар уjurлуг. Лексика талазы-биле нормага дүүшкен сөстөр дээрге-ле бүгүдеге билдингир, чер бүрүзүнде ажыглаттынып турар **литературлуг дылдың сөстөрнү** болур.

Лексика талазы-биле нормалар деп санаваc сөстөргө чамдык **диалектизмнер, жаргонизмнер, кара чугаа сөстөрнү** хамааржыр. Оларны чугааның байдалынга таарыштыр ажыглаар.

334. Номчуңар. Литературлуг нормага дүүшпейн турар сөстөрни айтыңар. Оларны ажыглаанының чылдагаанын тодарадыңар.

Шаанда чүстүг сиген сый баспас чыраалаар болгаш челер, ийис ийи калчан доруг аъттарлыг турган мен. Ийи доруум кайызы-даа алды харлап чорда, фашистиг герман Совет Эвилелинче оор ёзу-биле халдаан. Частың адаккы айы эртип, чайның баштайгы айы үнүп турда, Кызыл Шеригге дузаламчы чарлаан хүннүң бирээзи-даа келген. Кым чүнү-ле бериксей-дир, чүзү-ле бар-дыр, фронтуга белекке берип-ле эгеледи.

Мен-даа чүү боор, дузаламчы комиссиязынга хап чеде бердим.

— Ап көрүңер, даргалар. Кызыл шериг оолдарым мунзун, кырган кижиге кылаштап-даа чораай мен аан — дидим.

Кара савыяа тоннуг, белинде боо астып алган бир кижиге, улуг дарга-ла турган боор оң, мээң чанымга кылаштап келди. Калчан-доругларымны катап-катап көрүп, чел-кудуруун суйбап, магадап чугаалады:

— Аьдың бирээзин ап ал, ашак, аалдар-биле аргыжып, ажыл-хожулуң кылыр сен.

— Кижиге азыраан дөрт мөчүлүг кулуннар туржук, дөгеревис ол кырманнарны чылча шаппас бис бе? — дээш, ала-чайгаар ырлапканым бодум безин билбейн барып-тыр мен:

«Улай-улай кавындылаар
Улуг октуг боодан бергер,
Удур келген фашистерни
Ужур аткаш, арта базайн».

Аңаа чыылган хамык чон көрүп турда-ла, ийи ийис доругларымны кажаада үскөн мал аразынче киир сүрүпкеш, ийи холум ооргалангаш, ийи эдээм азынгат, чана базыпкан мен. *(О. Сувакпиге)*

335. Номчуңар. Фразеологизмни тыпкаш, утказын тайылбырлаңар. үлегерлээн сөстүң тыва дылда ажыглаттыңар хевирин тайылбырлаңар. Шола аттың тывылган чылдагаанын тодарадыңар, ономастикада ону кандыг термин-биле адаарын сактыңар.

1930 чылда тыва бижик төрүттүнгөн. 15 харлыг Билчиир-оолду Кызылче өөредип чорудупкан. Ол үеде хоорайга чедип алыры ыңдыг-ла белең эвес турган. Кызылга чедип келгеш, бир төрели болур кижиниң бажыңыңа туруп алган. Бажың ээзи кадай чем салып хун-

дүлээн: «Кандыг-дыр?» — деп айтырган. «Эки-ле чаг-дыр, угбам, кижиг чүрээнге безин дегбес» — деп, Билчиир-оол харыылаан. Кадай дээрге ынчан кара баары каткыже каттырган: «Чаг боор ийикпе, хартыышка деп чем-дир» — дээн. Ооң соонда бүгү өг-бүлө ишти шупту каттыржып шаг болган. Билчиир-оолду кезек када «Хартыышка» деп шолалаар апарган. *(И. Кузнецов)*

336. Домактарда литературлуг дылдың нормазынга дүүшпейн турар сөстөрнү айтыңар, оларның нормага дүгжүр сөстөрүн адаңар.

1. Оглум Чича чоокта чаа «спининг» дээр хетпе садып алган чүвө. Ол-ла чүвези хемеден октаарга, сыг-г кылдыр ужугуш барып-барып, ыраакка мойт кылдыр дүшкүлээр. 2. Оо, ол чылар хайыракан, бо хөл кыды чурттуг болгаш, өдүрөк-биле дөмөй эштир боор ооңар. Хеме тыртып олурган оглум хенертен-не: «Ачай, ачай!» — деп алгыра берген. Сырбаш болгаш, корга берген харанып келдим. 3. Ол орта ылап-ла танып кагдывыс: хөл ортузунда элик биле шуруш содаалашкан чор. Хөөкүй элик, амы-тынын оочулазын дээнзиг, үне-кире эжинмишаан шурагылаан, дүү-ле эрикче чүткээн чор. 4. Ийи адалышкы адам-энем улуг шурушту ынчап арай боорда хеме иштинче киир каап алдывыс.

(Л. Чадамба)

337. Литературлуг нормага дүүшпейн турар сөстөрнү тодараткаш, оларның лексиканың кайы бөлүүнге хамааржырын айтыңар. Кайы черниң улунунуң чугаазы домактарда ажыглаттынганын тайылбырлаңар.

— Че, канчалдың, Вик?.. Чүгө үр болдуң?!

— Харалаан, куя берген болдум... Чарылар буруй муяда чордулар чоп. Кончуг-ла хар-дырам!

Хар хөмнүктөвишаан. Көстүк биле Хартыга иелээн ам эртен база-ла аңнаар болгай дээнзиг, хөмгөн кулур* ышкаш дүрлүп чыдып алгылаан, удумзурап, кулактарын сүүрерткилеп каап чытканнар.

(Л. Чадамба)

§ 64. Грамматиктиг нормалар.

Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар

338. Номчуңар. Аңгылаан сөстөрнүң утказын тайылбырлаңар, оларның тыва улустуң амыдыралы-биле кандыг холбаалыын чугаалаңар.

Бистин баштыңывыс Кечил ашак (ону Чолдак-Аңчы джир чүве) **чарын салып** олур.

— Бо тоо-быдараан бөрүлөр ыравас деп билиңер. Бот-боттарын дилежиң, улужуп тура хонарлар ыйнаан бо. Харын кулааңар дыыжы улус дыңнааланып олуруңар — дээш, өрттедиң алган чарнын отче кылаңадыр туткулааш, көргүлей-дир.

— Хоо, отта мырыңай кирип келген, шевергини сүргей, шиш дыл дүжүп-түр. Аң эвес, араатан дылы-ла-дыр, бөрүнүү канчап ындыг чиңге болду аан. Көрүп көрүңерем, оолдар.

Бис-даа ону херекке албадывыс, илби-шиди билир эвес. Өртең сөөкке кым бүзүрээр боор. Эртенинде мырыңай караңгыда, куш дүнүнде турдуvus. Дүвү-далаш чемнени шаап алгаш, аъттарны эзертегилээш, бедик кожагар кырынче үнүптүвүс. Бөрүлөрнү хараарывыс ол. Ынчан ис көрүп кагдывыс.

— Дырбактыг-ла-дыр — деп, ашак сымыраны-дыр. — Дүн ортузундан соңгаар эрткен-дир, изи улуг чаржаваан. Бичии истей кааптаалыңарам, аңчы улус аң изин канчап кааптар боор.

— А бөрүлөр? — деп кайгап айтырдывыс.

— Олар кай баарыл, улуг харда... (*К.-Э. Кудажы*)

339. Сөзүглелди номчуңар. «Тыва дыл болгаш чугаа культуразы» деп номда грамматика талазы-биле хажыдышкыннарны айыткан. Амгы үеде ол хажыдышкыннар силернүң азы эштеринернүң чугаазында таваржып турар бе, хайгаарап көрүңер.

Дылдың нормалары морфологияга база хамааржыр. Ол болза фонетика-морфологтуг нормалар. Морфологияга хөй нуруузунда өскертилге кожумактары — падеж, арын, сан, хамаарылга, үе, а ол ышкаш залогтар, видтер кожумактары хамааржыр. Каш чижекте көрээлиңер: *эжинден ~ эжиннен, эжимге ~ эжиме, барыңар ~ барыгар, тонуңар ~ тонугар, чииңейнир ~ чиигейнир, сыыңайныр ~ сыыгайныр, салыптас ~ салыыптас ~ салыптас* болгаш өске-даа (баштайгылары литературлуг норма).

Синтаксиске маргылдаалыг айтырыглар. *Бирээ кижги (бир кижги дээр болгай), бистиң сүт-бараан фермазында (бо таварылгада бистиң сүт-бараан фермавыста дээр болза эки), он хойлар (он хой деп чугаалаар); куду аалга баарың бе? (литературлуг норма ёзугаар куду аал баар сен бе?) (Ш. Сам)*

340. Номчуңар. Мергежил сөстөрүн ушта бижээш, интернетче киргеш, **остеопороз, кальций** деп сөстөрнүң утказын немей тайылбырлаңар. Уруунуң чугаазында литературлуг норма хажыттынган таварылга бар-дыр бе, тайылбырлаңар. Сөзүглелге даянып, мөзү-шынар темазынга ажык чугаадан кылыңар.

Анайбан Дүгеровнаны дүрген дуза машиназы алгаш барган. Эмнелгеге чедире бергеш, хынаарга, багай буду катап сынган, оң талакы холу база сынган болган. Халап болган! Сөөктер сынганьның чылдагааны билдингир: остеопороз — сөөктүң тургузуунда кальцийниң эвээжээни-биле ооң быжыг эвес, шаараш, хээрек апаары-дыр деп шагда-ла эмчилер сагындырган болгай. Ужуптарга, эттинип тутчуру берге апарган сөөктерниң углуп турары ол-дур ийин. Човалаң кырындан човалаң немешкен! Анайбан угбай ынчалдыр эмнелгениң делегейинче билдинмес хуусаада катап-ла кире берген...

Авазы миннип кээрге, чанында база-ла уруу Салимаа олурган. Ол авазының кадык холун суйбап, чазык хүлүмзүрбүшаан чугаалаан:

— Ажырбас, авай. Шыдажыптар бис. «Кевин-херекчок чүвелерге дүжүп бербес, кадыгланып билир херек, уруум» дээр ышкажык сен, авай.

Чыл ажыг чыткан соонда, Анайбан Дүгеровнаны эмнелгеден үндүр бижиир үези келген. Салимаа ам база-ла авазын бажыңынче үндүрүп алган. Ажылдаар, азыраныр арга-шинээн чидирген кижиге, авазынга, бирги бөлүктүң инвалиди деп шынзылганы тыпсып берген. Уруглары оочурлап азыраар деп дугурушса-даа, кым-даа келбес, авазыңче шоолуг-ла сагыш салбас хевээр болган. (*М. Күжүгет*)

Бижимел чугаа культуразынга сөстөрнү шын бижири, бижик демдектерин салырының дүрүмнерин сагыры хамааржыр.

Орфография — шын бижилге дүрүмнери.

Пунктуация — бижик демдектерин шын ажыглаарының дүрүмнери.

341. Сөзүглелди номчунар. Синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрни тыпкаш, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Адаанда онаалгаларны күүсединер.

Авамның тоотпа ырызы ол үеде кыштаг турар чооганың иштин долуп, ожук-хар шыпкан дыттар сирттерин хаажылаан дагларга дыңналып эгелээр. Авамның ол ырызы маажым аялгалыг эгелеп чоруй, чоорту үнү дыңзыгып, кыштаавысты долгандыр турар тайга-таңдыга тарай бээр. Мен авамның хоюнуң бажын тутпушаан хевээр мен. Авам база тоотпа ырын ырлавышаан хевээр. Аал чоогун оъттап арткан хойларывыс ол ырыны дыңнап кааш, өдээнче уурук-сууруктай шуужуп, чылыг кажаазынче кирип эгелээрлер. Олар дүн келген деп билгеннери ол. Инектеривис база сери адаанче киргеш, чыдар черлерин чыдыыргап тургаш, кулактарын авамның ырызынче углаан хевирлиг көдүрө кагылап, авамның-на хүндүс кургаглап каан өдээниң кырынга думчуктарын чүш кылгылап, аары кончуг-даа ышкаш чыткылаптарлар. Коданчы ыдывыс Көстүк ачамның бөлүп каан сигениниң аразынче шывараш дээр. Ол дүне удувас-даа болза, авамның ырызын оңгарлай чыдып алган черинден кулак салып дыңнаары ол.

Авамның тоотпа ырызы чүгле өдекте турар ыт-кушту, мал-маганны тааладып, удудуптар эвес, а долгандыр турар өртемчейни база удудуптар күштүг, буянныг. Авамның холунда тогдук хою хураганын чыттап-чыттап алгаш, өөрүнүң аразынче кылаштап кире бээр. Даглар сирттеринден чоога куду хаккан ажыг чывар база чиде хонуп, намдаш кынныр. Кыштаавыс аксының ол чарыында калбак аъргада огурган эликтин үнү чидер. (М. Дуюнгар)

1. Дакпырлап бжиир ажык эвес үннерниң чижектерни сөзүглелден ушта бижээш, дүрүмүн чугаалаңар. **2.** Тыва дылда өк-биле адаар болгаш ь (кадыг демдек) чокка бжиир сөстөрниң чижектерин тывыңар. Сөөлгү домакта кайы сөсте орфографтыг частырыг эрте берген-дир? **3.** Ажык үннерниң аяннажылгазы шупту сөстөрдө сагыттыңан-дыр бе, хайгаараңар. **4.** Ийи дугаар абзацта бжик демдектериниң чүгө салдыңанын тайылбырлаңар.

342. Дараазында онаалгаларны күүсединер.

1. Дакпырлап бжиир ажык эвес үннерниң үжүүн шын бижириниң дүрүмүн чугаалаңар: *арыгга, көккүр, эмме, оруннуг, теппе, дуссуг, курттуг.*

2. Дараазында сөстөрнiң шын бижилгезин тайылбырлаңар: *катап — каттап — каџттап; апаар — аппаар*.

3. Сөс эгезинге болгаш ажык үннер соонга ийи үннү илередир й үннүг ажык үжүктөрнi шын бижиирин тайылбырлаңар.

4. Өк-биле адаар, кезээде ъ (кадыг демдек) бижиир 9 сөстү сактып бижиеңер.

5. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстерге кадыг демдекти (ъ) кандыг дүрүм ёзугаар бижиирин тайылбырлаңар.

6. *Чер-ле, чүг-ле* деп сөстерге *-ле* деп артынчыны дефистеп бижиир, а кандыг таварылгада тудуштур бижиирил, тайылбырлаңар.

7. Сөстү көжүрериниң чурумун чугаалаңар.

343. Тайылбырны номчуңар.

I.

Чер-черде чурттап турар чоннуң бир чамдык кезии боттарының чугаалап өөрөнгөн чаңчылының аайы-биле литературлуг тыва дылдың чамдык сөстериниң адаар нормазын сагывайн баар таварылгалар турар.

Бир эвес ол-бо сөстерни шын адаары болгаш бижиири билдинмес болза, оларның шын үлегерин словарьдан көрүп, билип ап болур. Ооң-биле чергелештир шын бижиири дүрүм ёзугаар хынаттынмас азы хынаары берге болгу дег тыва сөстерниң, орус дылдан үлегерлеп алган чамдык сөстерниң шын бижиир чурумун көрүп алыр. (*К.-М. Симчит*)

II.

Өөреникчилерге тургускан орфографтыг словарьдан ушта бижээн сөстерни номчааш, сактып бижиеңер.

Айлаң-кушкаш, айлаң-сааскан, аймак-сөөк, акация, ак-балык, ак-быдаа, ала-шокар, албан-хүлээлге, ал-бот, альбом, амырга-моос, амы-тын, анай-хураган, арам-безерек, арыг-шевер, балык-байлаң, барба-сава, барометр, баскетболист, боксёр, бот-тывынгыр.

 344. 1. Номчааш, сөзүглелде чамдык сөстерни чүге кавычкалап бижээнин тайылбырлаңар. 2. Нарын сөстерни тыпкаш, шын бижилгезин чугаалаңар. 3. Кызырылдада таварышкан сөстүң шын бижиирин тайылбырлаңар. 4. Хуу чүве аттарының, орус дылдан үлегерлээн сөстерниң шын бижилге дүрүмнерин чугаалаңар.

М. Кенин-Лопсанның сөстүң уран чүүлүнгө сонуургалы баштай чаңгыс чер-чурттуг тоолчулар, чечен мергеннер, оларның аразында ачазы кывыскан. Аңаа чаа-ла ужукталып кел чыткан тыва чечен чогаал улашкан. Ооң уламындан XX чүс чылдың 40-ги чылдарның эгезинде шүлүк бижиирин шенеп эгелээн.

Чогаал ажылын 1943 чылда эгелээн. «Гитлерге килең» деп бир дугаар шүлүү «Дайынчы кыйгы» шүлүктөр чыындызында парлаттынган. Дараазында элээн үр үеде М. Кенин-Лопсан парлалгаже үнмээн. 1947—1952 чылдарда Ленинградтың Күрүне университединиң Чөөн чүк факультединге өөренип тургаш, шүлүк бижиирин соксатпаан. Студент чылдарында «Улуг орук», «Шылгалдаже», «Комсомолчунуң сөзү», «Чалыының вальзы» деп шүлүктөрни бижээн. Университетти доозупкаш, төрөөн Тывазынга келгеш, шүлүктөрүн ынчангы солуннарга, «Улуг-Хем» сеткүүлүнгө парладып турган.

А баштайгы «Улуг орук» деп шүлүктөр чыындызы 1956 чылда чырыкче үнгөн. Оон бээр шүлүкчү, прозачы бооп бараалгап, чонунга хөй санныг чогаалдарны сөңнээн. (*Е. Чамзырын*)

345. Номчунар, чаңгыс-даа бижик демдээ салбаан сөзүглелди номчууруңарга, кандыг бодал бажыңарга кирди? Бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижиңер.

Кырган авам шай куткан Дегере шайлай бээдивис Ол аразында мен демин не бодап органым Узун-эмчимни ооң аккыр хептиг чымчак холдуг шавызы уругну сактып бажымга мөөңнежип келген айтырыымны кырган авамга салдым на

Бистиң бо өвүр Амыракка турган орустар кажан келгилээн кымнар кымнар деп орустар чүвөл авай

Адырам кажан ийик мооңар Чоокта чоокта келгеннер Ага олар келгеш беш чыл болуп турда аваң сени божуду оглум Ылап ла билир мен Сээң бажың мырыңай сарыг боорга бо ла Кыйгыжы кудамның тышпазы бар эвес бо девиржидип кээп сени көргөш өөрүүрү ол чүвө дир ийин Бокараа Сарыг оол бе мооңар дээш чаза ла тадыңайнып каттыргылааш сарыг орустуң оглу эвеспе моң Бажы артында ла алдын сарыг деңерден агбайларым деп дыңзаалак чыткан кенин бияттырып даа каттырткаш иштин шимчедир часкан 1903 чыл ол.

(*С. Сарыг-оол*)

§ 65. Сөзүглел-биле ажылдың хевирлери

346. Сөзүглелди номчааш, ооң хевирин айтыңар. Ында кол бодалды, микротемаларны тодарадыңар. Сөзүглелде дорт болгаш көжүргөн уткалыг сестерни, деңнелгелерни, синонимнерни тывыңар, тайылбырын бериңер. Чогаалга оларның ужур-дузазын тайылбырлаңар.

ЧЫЛГЫ

Орук чугааларының автору — Торгажык, чолаачы кижиге. А чолаачының амыдыралы дугуй кырынга эртер. Төнчү чок назын ышкаш шөйлүп алгаш чоруткан оруктар тускай төөгүлүг, онзагай чогаалдыг. Орай дүне чорааш, Торгажык кажан-даа удумзурап, ундаравас. Ол даады-ла лириктиг бодалга алыскан, бирээни-ле чугаалап чоруур. Ооң сылдыс чылгы дугайында хензиг-даа бол, үрезинниг чурумалы бо ийин. Кол-ла чүве хемчээлинде эвес, утказында болгай.

Чылгы манап чораан сен бе? Чок бе? Чок болза, чок-ла ыйнаан, ол дээш улуг-ла ундарава. Сылдыстар тарап турар сыгыр даң бажында дашкаар үнүп келгеш, өрү дээрни хайгаарап көрөм. Мен сеңээ чылгы дугайында чугаалап берейн.

Октаргай делгеминде чайынналган түмөн сылдыс — одарда чаптылган чылгы ол ышкакжыл. Өөр чылгылар, өөр сылдыстар ышкаш, бөлүк-бөлүк болуп алган чоруур.

Даң чырып олурда, чылгы тарап, эдир булуттарның эзиминче ажытталып эгелээр. Олар чоорту чидип, эртенги туманның ак чырааларынче соңнуг-мурнуг тарап-ла турар. Шырым булуттарның шырыжын өттүр кажараңнаан ай чылгыны таратпайн, бөле сывырып, оларның бажын аалче дозуп, эшкедей аарак девиржиди челген аскырга деңнексенчиг. Ооң чел-кудуруу мөңгүннелчек кыннып, маңының эзининге херелденир.

Чыраан тудум, чылгы барыын сынче шуужуптар. Ооң доозуну туман болуп дүргектелир, өөр чылгының манагжызы өске таладан өрү дээрге хүн бооп көстүп кээр. Чылгычы хүннүң шырай-арнының чырык херели чамбы-дипче чайынналыр. Экер эрнің эзерчүгениниң, эзеңгизиниң кылаңнаажы чыжыр алдын херелдер болуп, карактарны чылчырыкталдырар. Сыгыт-хөөмей сырын-салгын бооп, шынаа-ховуга, тайга-сынга тарай бээр. Чылгычы чылгызының соонче чырааладып, саяктадып-ла чоруур. Чылгычы база ооң чылгызының дугайында чаа ырны чогаадыры — сылдыстар болгаш чырык дугайында ырлаарындан-даа берге болбааже. Ооң кадында ол хире үнелиг, ол хире чугула, ол хире мөңге. (В. Серен-оол)

347. Дыл эртемденнериниң сайгарылгазы-биле бодунарның кылган ажылыңарны деңнеп көргөш, түңнелден үндүрүңер.

Сөзүглелде дорт болгаш көжүргөн уткалыг сөстөр аразында деңнелгелер кылдыр ажыглаттынган, чурумалдың ниити аянын илередип турар. *Сылдыстар* деп сөс дорт утказында ажыглаттынган, а оларны чылгыга деңнээн болгаш бо чурумалда *чылгы* деп сөс көжүргөн уткалыг. Ол ийи сөс деңнээн чурумалдыг овор-хевирлерни илередип турар. Дараазында оларга хамаарышкан, оларны долгандыр турар чүүлдерниң овор-хевирлери база-ла чергелешкек: *чылгының манагжызы экер эр — хцн, чылгычы хцн; кажараңнаан ай — девиржиди челген аскыр; өөр чылгы — өөр сылдыс; салгын-сырын — сыгыт-хөөмей; доозун — туман; чылгычының шырайы — хцнниң херели.* Олар контекст синонимнери кылдыр чечен чугаада кирген. өскээр чугаалаарга, синонимниг одуруглар кылдыр кирген сөстөр бо сөзүглелден аңгыда ажыглалынга синонимнер болбас. Бир талазында көжүргөн уткалыг сөстөр деңнелгелер, диригжидилге аргазы кылдыр ук чечен чугаада кирген.

Деңнелгелер бо чурмалда кол черни ээлеп турар: *өөр чылгылар, өөр сылдыстар ышкаш, бөлүк-бөлүк; кажараңнаан ай девиржиди челген аскырга деңнексенчиг; өөр чылгының манагжызы хцн бооп көстүп кээр; эзер-чүгениниң, эзеңгизиниң кылаңнаажы алдын херелдер болуп; сыгыт-хөөмей сырын-салгын бооп.* Деңнелгелер бооп, *деңнексенчиг, ышкаш* деп сөстөрниң дузазы-биле илереттинген.

Болуушкунну чоорту дес-дараалашкак чурумун көргүскен синонимнер: *чидер, тараар, ажытталыр.* Аңаа удурланышкак кылдыныгларны көжүргөн утказында ажыглаан сөстөр илередип турар: *таратпайн, бөле сывырып, дозар.*

Бирги абзацта айтырыглар (*Чылгы манап чораан сен бе? Чок бе?*), дужаал наклонениезиниң ийиги арнында кылыг сөстери (*«ундарава, хайгаарап көрөм»*) номчукчуже авторнуң (*«чугаалап берейн»*) дорт угланган чугаазын илереткен.

Чурумалдың киририлде кезээнде *үрезинниг* деп сөстү көжүргөн утказында чүү-даа чүве үнер дөстүг, үндезинниг деп чүүлдү сагындырары-биле ажыглаан.

В. Серен-оол үндезинниг чурумалын сөстөрниң дорт, көжүргөн уткаларын деңнелгелер кылдыр ажыглап, оларны чергелешкек овор-хевирлерни чуруурунга кириштирген.

(*М. Базуу-Сюрюн, О. Ондар*)

348. Шүлүктү номчааш, ында кол бодалды тодарадыңар. Тыва дылдың чоннуң төөгүзү-биле холбаалыын тайылбырлаңар. Сөзүглелде домактарның тургузуунда кандыг онзагай чүүл эскергениңерни тайылбырлаңар.

ТЫВА ХҮРЕШ

Хөөмей, сыгыт хөөнүңгө хөлбеңнээн
Көктүг-шыктыг төрээн черим делгеми.
Хөрек-чүрек хөңнүн дагын хөлзеткен
Хөйнуң ынак чараш оюну хүрежим.

Ээй, чараш оюн хүрежим
Эшти-өөрнү, төрөл чонну кыйгырды!

Бистиң эра мурнунда үш чүс чылда
Билдингени тыва хүреш төөгүзүн
Эдилелде сиилбиттинген чуруктан
Эртемденнер тодарадып бадыткаан.

Ээй, бурун шагның оюну
Экер эрни манай берди, дүргеде!

Тоол шагдан ады-сураа билдингир
Тозур, Шойдан, Союспаңнар салгалы —
Амгы шагның маадырлары эрестер
Арат чонун өөртүп келди, уткуңар.

Ээй, амгы үе оюну
«Арзылаңнар, Начыннарны...» шылгады!

Алдан-дөрттүң девиин самнаан көрүштүг,
Арат чоннуң адап кааны уттунмас
«Сүүр-оолдар, Семис-оолдар... үези»
Сүрлүг-күштүг өгбелерниң төөгүзү.

Ээй, чоннуң ынак оюну
Чоргаарланып эрткен оруун сагынды!

Арбан, суму, кожуун, чуртту кайгаткан
Аймак чонун алдаржыткан мөгелер —
Ак-оол, Ондар, Монгуш, Кула, Ооржактар
Аравыста ам-даа көвей, көрүңер.

Ээй, маадырларның оюну
Магалыг-дыр, оюн оя чурттазын!

(Ч. Сарыглар)

349. Сөзүглелди номчуңар. Тыва дылда чамдык сөстөрнүң чогаадылгазының дугайында чүнү билип алдыңар, чугаалаңар. Бодуңарның адыңарның тывылган төөгүзүн билип алгаш, эштериңерге сонuurгадып тайылбырлаңар.

Тыва улустуң бурунгу өгбелериниң хуу аттары түрктерниң енисей бижииниң тураскаалдарындан биске билдинип турар. Көжөөлөрдө, хаяларда оюп бижип каан ... сөстөрдөн тургустунган хуу аттар таваржып турар.

Чараш уткалыг ниити сөстөрдөн ат чогаадыр чаңчыл тываларның аразында бөгүнге чедир нептерээн: *Байыр, Белек, Маадыр, Мерген...*

Аттар чүгле чаңгыс сөстен тургустунмаан, а харын эр, херэежен аттарны ылгап турар тускай демдектерлиг бооп база чоруур. Эр улустуң адының эң делгеренгей көргүзүү болза *оол* деп сөс, ооң-биле чергелештир моол дылдан үлегерлеп алган *хөө* деп сөс база таваржып турар, ооң утказы «*оол*», «*төл*». Херэежен улустуң аттары *кыс* азы *уруг* деп кезектерлиг болур. Херэежен аттарның көргүзүкчүзү болур *-маа* деп кожумаавыс төвүт дылда «*ие*», «*ава*» дээн сөс-түр.

Ийи дугаар бөлүккө тывылганының талазы-биле сарыг шажын-биле холбашкан аттар хамааржыр. Орус болгаш ону дамчыштыр европа дылдарындан үлегерлеп алган тыва аттарны үш дугаар бөлүккө хамаарыштырып болур.

1960 чылдарны сөөлзүредир тыва улустуң ат чогаадылгазында чаа угланышкын тывылган. Ол чүл дээрге, чараш, ханы уткалыг сөстөрдөн ат чогаадырының нептерээни болгаш херэежен улус адынга орус дылдың салдары-биле *-а* деп кожумакты немеп турары, чижээлээрге, *Шораана, Аржаана, Орлана*. Мындыг болуушкун калмыктарда, буряттарда база илереп турар. (*З. Чадамба*)

5-9 КЛАССТАРГА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИНГЕ ТҮҢЕЛ КАТАПТААШКЫН

§ 66. Фонетика. Орфоэпия. Орфография

☉ **350.** С. Токаның «Араттың сөзү» деп романындан үзүндүнү номчуңар. Аңгылаан сөстөрнүн шын бижилгезин дүрүм ёзугаар тайылбырлаңар. Тире демдектерни чүгө ажыглаанын тайылбырлаңар.

Девидеп-сүрээдеп турарывысты кандыг дээр, арын безин изиңейнип турар. Ол болза **Таңды¹ Тывадан** Москвага бир дугаар-ла чедип келгениниң демдээ — өөрүшкүвүс болган. «Москва! Москва!» дээн угаан-сагыш ханып-ла тур. Дүжер дээш белен, чүү-хөөвүстү дем шагда-ла борбактай шарыгылап алган, чүнү-даа канчаарының аай-бажын **тышпайн**, шала аңгадаксай берген турувуста:

— Экии! Экии, эштер! — дээн-не ыт үндү.

Бистиң мурнувуста костюмнуг, ак моюндуруктуг¹, оозунда кара «мончар» баглап алган узун эр чедип келген, арай кайгаан хевирлиг көрүп тур.

— Экии! Экии! Амыр-ла! — деп чаржы аарак харыладывыс.

— Сургуулга келгеннер кымнар ирги? Ол эштерни уткуп келген кижини мен — деп айтырарга, доозавыс-ла шоогайндыр-ла:

— Бистер! Бистер бис ийин! — дижип, четтикпээн чүве ышкаш, харыладывыс.

Эштиң соондан басып үнүштүвүс.

☉ **351.** Номчуңар. Аңгылаан сөстөрнүн шын адаңар, ук сөстөрнүн солуп болур сөстөрнүн тывыңар. Дефистеп бижээн нарын сөстөрнүн шын бижилгезин тайылбырлаңар. Хомду дайынынга хамаарышкан медээлерни төөгү материалдарындан (номнар, тураскаалдыг черлер) тыпкаш, ооң ужурдузазының дугайында ажык чугаадан кылыңар.

Тыва араттарның 1880 чылдарда үндүргөн тура халыышкыны бастырза-даа, **маньчжур** эжелекчилерге удур демисели үргүлчү левишаан турган. Араттарның маньчжур-кыдаттарга удур демисели төп удуртулга чок, **ала-чайгаар** тус-тус бөлүктөрдөн тургустунган. Олар үптөттирген мал-маганын дедир хунаап алгаш, яды араттарга үлөп берип турганнар.

Тываның бай, дээди дужаалдыг чагырыкчылары кыдаттарга болчуп, оларның талазынга тургулаан. Ынчалза-даа оларның чам-

дыызы чоорту эжелекчилерге удур демиселге боттарының үлүүн киригеннер.

Копту (Хомду) хоорайга кыдаттарның шивээзин моолдар болгаш тывалар демнежип алгаш, 1912 чылдың август айда чылча шапканы-биле Тыва маньчжур-кыдаттарның дарлалындан хосталган. Хомду дайынынга 700 ажыг тывалар киржип, боттарының маадырлыг чоруун көргүскеннер. Тыва чоннуң национал-хосталгалыг демисели чүгле даштыкы эжелекчилерге удур эвес, чурттуң иштинде байлар, дүжүметтерге удур демисели-биле дакпырлажып турган.

(«Тыва дугайында чугаалар» деп номдан)

352. Номчуңар. Үлегерлээн сөстөрүни тыпкаш, оларны шын адаңар, фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Тываның чер, мал ажыл-агыйын сайзырадырынга кандыг мергежилдер ужур-дузалыг деп бодаар-дыр силер? Бо адырны келир үеде сайзырадыр талазы-биле силерниң киржилгеңер кандыг болурун тайылбырлап, ажык чугаадан кылыңар.

Алаагып чораан бодалындан адырлы бергени-ле ол боор оң, Агар-оол катап чазык болуп, чугаалап үнген:

– Мен болза Москваның Тимирязев аттыг академиязын дооскан мен. Ол дээрге алдарлыг сургуул чери. Аңаа өөренип турган кижилерниң аразындан тулган кижилер үнгүлээн. Кандидаттар, докторлар дээш кымнарны чок дээр. Бүгү чурттуң көдээ ажыл-агыйын оон үнген каадырлар, тускай эртемниг ажылдакчылар чорудуп, башкарып турар. Оларның чамдыызы Тывада безин тыптып турар.

(О. Саган-оол)

 Презентация ажыглап тургаш, Тимирязев академиязының дугайында медээден бериңер. Келир үеде силерниң араңарда бодунуң салым-хуузун көдээ ажыл-агыйы-биле холбаштырар күзелдиг улус бар бе?

§ 67. Лексика. Морфология

 353. Шүлүкте контекстиг синонимнерни айтыңар, оларның шүлүккө кандыг аян кирип турарын тайылбырлаңар. Кезектери синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрүни айтыңар. Аңгылаан сөстөрдө немешкен кожумактарны шыйгаш, оларның хевирин тайылбырлаңар.

ЭЪЖИМ

Өгбелерим,
төрелдерим
адын шыгжаан
Өскен черим — Эъжим деп
бир хемчигеш бар.
Суму чоннуң
чурту боордан
өскези чок
Сураа үнмээн,
мактапкы дег, чүве-даа чок,
Хажызызындан
тургузуп каан
ханалар дег,
Харап турар
кадыр-кадыр хаялар бар.
Аңаа,
дагга,
ийи-чаңгыс малым көрүп,
Анай ышкаш,
хая кырлап, хүнзеп чордум...
Өскен черим —
Улуг-Хемниң адыры сен.
Өскүс оглуң —
Улуг чоннуң санында мен.
Аян тудар
ыраажы деп аттыг болдум.
А ырымга
черим сени
адап тур мен.

(С. Пюрбю)

354. Тайылбырлыг эдертиг. Кичээнгейлиг номчааш, номунарны хаап алгаш, сөзүглелдиң утказын эдерти бижичер. Доора болгаш көжүрген уткада ажыглаттынган сөстөрни айтыңар, оларның сөзүглелге ужурдузазын тайылбырлаңар. Дакпырлап бижээн үжүктөрлиг сөстөрниң шын бижилгезин тайылбырлаңар. Сөзүглелдиң хевирин тодарадыңар.

Ол аразында бедик даг кырындан сарыг кидис дег, кара булут бажы көстү хонуп келди. Кара булуттуң ам хөрээ көстүп чоруй, бели

союп үнүп келген соонда, бедик дагның бажын аай-дедир үш-дөрт ораай шаапты. Кончуг хат өл харлыг чаъсты сүрүп алган, дагны куду хайыра чок улдап бадып олур. Амдыы чаа-ла чырык турган дээр караңгылай хона берди. Улуг чооганы чаржып кежип чыдырывыста, өл харлыг чаъс бисти шывай шаап-ла эгеледи. Кончуг хат бисти, хөөремик кижжи болза чудурук хире дээр, улуг-эргек бажы дег, борбак-борбак даштар-биле хайыра чок соккулап чор. Харлыг хат намдаардан улам кедереп барды. Борбак даштар чүгле ооргавыстан эвес, харлыг дүвү бөөлдендир шаап кээрге, мурнувустан база соккулап чордулар.

Мөңгүн-Тайга дагларынга кижжи чаглактаныр ыяш тыппас. Кара чаңгыс арга ол — чылыктыр маңнаар, машинага дүрген чедер. Эртенинде көөрүвүске, эът-кеживисти борбак даштар көгертир соккулап каапкан болган, сылдыс шокарлыг аъттар-ла бис. Чанагаш боттарывыс улуг хатка кадыр дагны ажыр, улуг ховуну кежир ойлаттырдывыс. Машинага тын менди келдивис. Ынаар кире халчы бээревиске, чылыг чымчак бажың ышкаш болду. Борбак-борбак даштар машинаның шилдерин буза шаап каггы дег, шаккыладыр улдап турдулар. Чаңгыс хүн дургузунда безин каш янзы чаңнап келир, Мөңгүн-Тайганың агаар-бойдузу солун-на чорду. Шак ынчаар, тарбаганнар кыра шаап алыр дээш, борбак даштарга боттарывыс кыра шаптырып алыр часкан бис. *(К.-Э. Кудажы)*

355. Быжыг сөс каттыжышкыннарын синонимнери-биле солуңар. Мөзү-шынар, аажы-чаң көргүскен үш фразеологизм-биле домактардан чогаадыңар, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Фразеологизмнер домакка кандыг аян кириерин тайылбырлаңар.

Аас ажар, арны чазык, бажын тенидер, бир баг, дыл бажынга баар, ишти ирик, отка кагган сиир дег, чүрек чок, ыттан эрттирер, эр чаңгыс.

 356. Номчуңар. Сөзүглелдиң стилин, ооң ылгавырлыг демдектерин айтыңар. Микротемаларны тодарадыңар. Фразеологизмнерни тыпкаш, утказын тайылбырлаңар. Сөзүглелде ажыглаан кирилде сестерни айтыңар, уткаларың тайылбырлаңар. Хуу аттарның бөлүүн тодарадыңар.

Ынчан ай чок турган. Караңгызы дээрге карак дешпе, ак харлыг болгаш-ла ужурлуг. Узун-оглум кончуг кадырже баштап кирипти. Хуу-салым билгей аан дээш, мен база-ла дап бердим. Караңгыда орук үдү мырыңай көзүлбес, чүгле Күске-Доругга идегээш, аъдым дыннарын

шуут салыпкан мен. Кончуг кадырларны, одуртур белдерни, мыйгак-хараганнарлыг чириктерни өршээлдиг эртип келген дег болдувус. Ам эң сөөлгү бичии кадыр арткан. Тыныжым-даа ажып чор. Ол аразында алгы дыңналган дег болган соонда, эжимниң ындында-ла бүлүртүң барааны дүмбей караңгыже шимеш диди⁴. Даажы ынаар чизир-чазыр-даа дээр, коңгур-каңгыр-даа дээр. Ам-на херек аксы алчайды деп бодай кааптым. Аъдымның аксын тыртып алгаш, чүү-ле боор ирги деп, дыңнааланып тур мен. Эжим ол хевээр алага барды. Ам канчаар, чыда өлүр чылан эвес дээш, каракты шимгеш бадыптым. База чулгуп бадарымга белеткенип, дүже халыырынга кезенипкен чор мен. Катканың ындыг боор, күжүр Күске-Доруг чиик-чиик базып, чамдык черлерге шошкунгурлай каап чорааш, чер агынга кирип келди.

Эжимниң бараанын ам-на көрүп кагдым. Аъдының колун-чиримин дыңзыткан, кактанган тур.

— Кончуг моова мени өлүрүп каг часты — деп ынаар хыйландыр.

— Моовалааш чоор сен, харын-даа айыыл болбаан-дыр — деп сагыжым ажып чугааладым.

Чаяан бооп, чуулбайн, анаа чуңгулап батканнар болду. өзенге келгеш, улуг кооргалче* база кирбээн. Бир эвес ынаар баскылаштыр тырлы берген болза, оларны оон кым уштуп ап шыдаар боор⁴.

Узун-оол ам-на аъдын чедип алгаш, элээн кылаштады. Кайызы-даа салгадапкан ышкаш болду. Мырыңай чер агынга кирип келгениviste, Узун-оол Хан-Шилгизинге олурупту. Оон ыңай дүргедепкен бис.

Чүү дээр силер, Күске-Доруг ынчан мени кайгаткан болгай. Шыдаар аът деп Узун-оолдуң меңээ катап-катап чугаалап чорааны ылап шын болду. Күжүр Күске-Доруг саяктай аарак, аралчаалай аарак, каш чүзүн чоруун үндүрүп чоруй, от-көс дег челижи-биле салыптарга, Хан-Шилги караңгыда ынаар-ла чыдып калды. Аалывыска келгеш, кайывыс-даа дыштанып, тодуп алганывыста, Узун-оол биле Хан-Шилги ам чаа шөшпүртүп келдилер. Ол хевээр аңнаар дээнимде чүгле Күске-Доругну мунар апарган мен. Ам ооң адын Күске-Доруг эвес, Шыдаар-Доруг дээр. *(К.-Э. Кудажы)*

357. Сөзүглелден аттыг чугаа кезектерин бөлүктөй ушта бижээш, грамматиктиг демдектерин айтыңар.

Тыва бисти 45 градус соок-биле уткуп алды, чамдык хүннерде ол 50 градус безин чедип турду.

Кызылдың мээң чаңчыкпааным агаар-бойдузу мени элээн дүүретти, чүгө дээрге кедип алган идик-хевимни ындыг улуг соокка таарыштырбаан болгай. Чаңгыс каът уктуг савыяа сапыктарлыг, казак бурка каъттангылыг шинельдиг, халбаңнары чок кубанка бөрттүг кижиге болгай мен. Күштүг соок тыныжымны боой тудуп турган ышкаш болган. (И. Кузнецов)

358. Номчуңар. Шүлүктүң кол бодалын тодарадыңар. Аңгылаан сөстөрнүң морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Кылыг сөстери кандыг хевирлерде турарын тодарадыңар. Синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрнү айтыңар. Артынчыларның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Мөңгүн-Тайга тарбаганын
Бөгүн топтап көөрүмгө,
Чарыш кылып **ойнаксанчыг**,
Чараш **аңчык** чорбадыве⁴.
Кадыр ийге ооргазын
Калбаңнадыр маңнагылаар.
Үңгүрүнүң аксын орта
Үр-ле таалап олургулаар

Кижилерни ажындырып,
Кириңер деп дилевес-даа.
Бажыңнар-даа кезий бербес,
Магазин-даа соктай бербес.
Ынчаарга ам күжүрлерни
Ынчаар дыка бактааш чоор бис.
Тарбаганнар – байлаавыс-тыр,
Дагларыңга чурттап чорзун⁴.

(К.-Э. Кудажы)

359. Номчуңар. Бөлүктөргө үстүп алгаш, дараазында даалгаларны күүсединер: 1) аңгылаан чүве аттарының морфологтуг сайгарылгазын кылыңар; 2) сан аттарын ушта бижээш, бөлүүн тодарадыңар; 3) болушкун наклонениезиниң кайы үелеринде кылыг сөстери ажыглаттынганын тодарадыңар, кожумактарын айтыңар; 4) дужаал болгаш даар наклонениеде кылыг сөстөрүн тывыңар, арнын, санын тодарадыңар; 5) өттүнүг сөстөрүн тывыңар, домактарда кандыг кежигүннер болуп чоруурун тодарадыңар. Сөзүглелде ажыглан тывызыктарның харыыларын тывыңар.

Чыртай-оолдуң өөнгө Кара-Бөскөк бо-ла чедип келир. Өггө кирип келгеш, амыр-менди-даа айтырбас, тывызык салыр:

Ийи кижиге бараан хараан,
Ийи кижиге дыңнаалаан,
Ийи кижиге дураннаан,

Дөрт кижиге **малгаш** таптаан,
Бир кижиге ымыраа хоюскан,
Бир кижиге өлең кескен.

— Чүү-дүр? Тып көрөм, Чыртай-оол — дээш, каттыргылап, өскелер дег от адаанга-даа олура дүшпес, ыяап-ла өрү чүткүүр. Чем салып бээр, бирээни чугаалаар:

— Дүн болур-ла, дүктүг сыртык, хүн үнер-ле, оңгар аяк кижиле болгай мен. Чий шаап алыр-дыр — дээш, чемненип кириптер. Быштак салып берген болза, база-ла тывызыктай кааптар:

Дадаамал дег дилген чагай,
Дадаазын дег тырткан чагай.

Оон чүү боор, ораап шарып алган бызаанчызы азы дошпулуурун чежип алгаш, **кулактарын** долгап, хөөнүн кирип алыр.

— Кулугурнуң кулаан долгаар, **барасканның** баарын суйбаар дижир болгай. Сөөк манаан ыт ышкаш, ызырты манап олуларыңардаа кончуг-дур. Кезек салып берейн — дээш, ойнап эгелээр.

Черле хөк үндүрүксээр кижиле. Бир катап Чыртай-оол-биле тывызыктай чижиле берген. Чыртай-оол, демги ашак ышкаш, чораан черинге-ле салып чорбас дээрден башка, тывызыктарны билири кончуг чораан.

— Одагалыг ортун мээреңим чидириптим. Кайда барды? Мында келбеди бе? — деп, Кара-Бөскөк эргин артап ора-ла, айтырган. Чыртай-оол алгы эттеп олурган чүве-дир. Эдирээзин ыңай салып кааш, алгызын силгигилээш, дүре туткаш, чышкын хозунче супкан.

— Чок, көрбедим — деп, бирээзи харыылаан.

— Кайнаар дажаарап чоруй баар моома боор — дээш, Чыртай-оолду эрттир баскаш, үстүнде барып олуруп алган. — Сеңээ мен тывызык салдым. Чүү деп билип алдың? — деп, Кара-Бөскөк ылавылаан.

— Чүү боор, буга-ла-дыр.

— Богда, чүве эвес-тир сен але. Сени ону кайын тывар бо деп бодадым — дээш, чүктешкизин ужулгаш, чүк кырында салып каан.

— Чаңгыс сен чечен эвес сен. Чечен менде база бар-ла — дээш, Чыртай-оол олче даңза сунгаш, удур тывызыктаан:

Кадын кыстың хачызы чок,

Хаан оолдуң оттуу чок. Ол чүл?

— Ча-чаа, таанда барып-барып ону кым билбес боор. Бо орган бичии оол, Дажы-Намчал-даа билир ыйнаан. Чүү ийик, оглум?

Дажы-Намчал харыылап берген.

— Шын-дыр. Ам мен ыдайн: харга ызыртынмас ыргак ыяш. Тыш. Ийи ашак каттыржып кааннар.

— Мени тулдуларың берге-ле боор — деп, Кара-Бөскөк мактанган. Кым-даа чадаан чүве-дир ол. Ону тулдулары берге дээрзин билип орза-даа, Чыртай-оол дүжүп бербээн.

— Чоп кончуг хоранныг чоор бо. Аңгагар аксын ажа албас кылдыр ыдыштайн адыр — дээш, боданып оруп-оруп, салган: — Ийи өгнүң

чүлгүүжү чаңгыс — депкеш, дораан өскээр тывызык ыткан. — Чок, чок, ол эвес. Мону:

Хая бажы хак-хак,
Хараган бажы сиг-сиг,
Кызыл аскыр хыйт-хыйт,
Кызыл довурак бурт-бурт. Тып че.

— Сен узанып билбес сен але. Дөжүң чок, маскаң чок. Хөмүр өжүрүп билбес сен. Чаштанчы үндүрүп шыдавас сен. Билдине берди бе? Мен оларыңны хүннүң холумга тудар, хүннүң ажыын көөр кижидир мен.

Ындыг янзы дыка хөй тывызыктарны бот-боттарынга салышканнар. Адак соонда, Кара-Бөскөк ажып үнгөн.

Аралап-аралай кээрге, аскыры боос,
Ончалай-ончалай кээрге, он ийизи боос,
Ийизиниң ишти дежик,

Чамдызының чартыгы чок — деп тывызыкты Чыртай-оол ашак тышпайн барган. Дөрбелчин дөртөлээ, илбээлчин ийилээ, чамырык чааскаан дээн ышкаш, колдуу-ла мал-маганга хамаарышкан тывызыктар-биле догааштыргаш-даа чадап каан, бирээзи тулбайн барган. Оон шайлааннар. (С. Сүрцү-оол)

 360. Номчунар. Чүве аттарын темалыг бөлүктөр аайы-биле ушта бижиңер. Кижиниң омур-хевирин тургузарыңга демдек аттарының ужурудузанын тодарадыңар. Кылыг сестери кандыг хевирлерде турарын тодарадыңар. Сөзүглелдин кыска утказын бижиңер.

Кижилер дооза-ла чаңгыс хепке куттунмаан. Кижиден кижикончуг. Бир-ле кижикончуг бир чүвеге тергиидеп үнүп кээр. Ындыг салымчаянныг кижилер тургулаан, ам-даа бар. Оларның бирээзи Кара-Бөскөк деп шолалыг ашак. Хөрээ дүктүг боорга, ынчаар адап каан. Бодунуң хөрлүү-даа кончуг ашак: дулгу моюннуг, улуг баштыг, шыңган эъттери мөчөк-мөчөк. Шевери-биле база сураглыг. Хөгжүм херекселдерин боду кылып аар. Игил, бызаанчыны-даа боду кылып аар, демир-хомусту-даа боду кылып аар. Ооң өөнгө баар болза, ында чок-ла чүве чок, бир-ле делгиир, музей. Чогум мал-маган азыраарыңга пат дижир, олче шоолуг сагыш салбас. Ынчалза-даа аксыңга өй малдыг, чүгле чылгы мал аймаа көңгүс чок чораан. Сөөлзүреди харын шары-биле ой-сарыг аът орнап алган. Бызаанчы биле демир-хомуска кайгамчык. Кайнаар-даа баар дээнде, оларын каар ужуру

чок. Кирген өөнгө-ле оларын ойнааш олуруптар. «Узун-хоюгну» суг бадыра бергенде, ытгаар хамаанчок, шимчээр безин кижичок апаар. Ооң соонда садыгдан дошпулуур садып алган. Ону база чүк-теп алгаш чоруп турар апарган. Аалдарга ол дег күзенчиг аалчы чок. Ону көрүп каанда, улуг-биче кижилер ала-чайгаар бөлдүнчүп келир. Чамдыктар кылып турган ажылын-даа ара кааптар. Аажызы база хөктүг, чугаа-домаа тывызык, черле кончуг солун кижичораан. Чоннуң аас чогаалын, уран чүүлүн ол кавыга нептередирирге, аныяк салгалга дамчыдарынга улуг рольду ойнаан. (С. Сириң-оол)

§ 68. Синтаксис болгаш пунктуация. Стилистика

361. С. Сарыг-оолдуң «Оттуг-терге» деп чечен чугаазындан үзүндүнү номчааш, чугаалаар сорулгазының аайы-биле кандыг домактар ажыглаттынганын, оларга бижик демдектерин тайылбырлаңар. Сөзүг-лелдин стилин айтыңар, чижектер-биле бадыткаңар. Аңгылаан сөстөрнүң укталган аргазын болгаш кандыг сөстөрдөн тургустунганын тодарадыңар. Ховар ажыглалдың сөстөрүн тыпкаш, бөлүүн айтыңар.

— Тут-ту-туут! — дээн ышкаш коргунчуг киштээшкин мырыңай-ла чушкуумда алгырган. Бир минниримге, **сирилээн-кавылаан, хиилээн-шиилээн, өгү-дизи** шаарарган, доора демир ызырып алган, ийи кастыында шала уштунчак, оттуг карактарлыг Күчүтөнниң мырыңай мурнунда сарбая берген ыглаан тур мен:

— Өршээңер-авыраңар! Меңээ дегбеңер! Э-э-э!

— Бо канчап барган кижичи сен? Орукче маңаар! — деп ол «шожаңның» кырында кижичи ыды дыңнап кааш, бир миннип келдим.

— Оо, менче келбеңер! Чүү чүвөл бо?!

— Ээ, сени-даа! «Оттуг-терге» — чычаан деп чүве-дир...

— Кортпа-кортпа, ажырбас, оол! Аалың кайдал? Ча, чоруптаалы.

— Коърт, каърт, тр-тр-тр, шик-шик, ог-у-у-у! Тр-тр-тр! — дээн соонда, **эңгеш-аңгаш** ыңай-ла болду.

Ынаар караңгыда ооргазын көөрүмге, калбак хой ужалыг, кандыг-ла-бир кошкар мыйызы ышкаш дугуйларлыг, бир талакы дорзуунда кызылгыры хөлчок черлиг, оон салган боор деп бодаан мен, **бургурт-баргырт** дээн чыдының чиктии-ле хөлчок. «Чүү-даа болза өрттеткен-не чүве чиир болдурам ол» деп бодадым.

362. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр болгаш кол домактарны, оларның холбашкан аргаларын айтыңар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар. Бир домактан шилип алгаш, ооң долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Сентябрьның баштайгы хүнүнде сески классчылар уурук-сууруктап классче кирип кээп турганын сактып келдим. (М.Х.)
2. Ынаар, карак четпес талыгырда, шынааларның ак-көк өңнүг эскиндилери көстүп чыткылаан. (Ш.К.)
3. Сылдыстар боттарының улуг-биче хемчээлдери-биле ылгалып турар-даа болза, олар бүдүн сылдыстыг өртемчейни тургузуп турар. (А.Д.)
Бо чылын чаачал болгаш, оът-сигенниң үнгени-даа кедергей. (Ал.Б.)

  363. Номчуңар. Шүлүктүң утказын тодаргай ажыдарыңа чагырышкан нарын домактарның ролю улуг дээрзин бадыткаңар. Бирги домактың нарынчыттыңан аргазын айтыңар. Сөөлгү домактың долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Эртен эрте турган кижиге	«Улуг уйгу ботка халдаар» —
Эзерлиг аът олчалыг боор.	Улус-чоннуң угаады бо.
Хөйүнү кылыр бодазыңза,	Уйгу хавы болур болза,
Хөлүн эрттир удуvain көр.	Уржуктуг-ла, бачыттыг-ла.

(Ч. Кара-Күске)

   364. Номчуңар. Чагырышкан, чагырышпаан, хөй кезектерлиг нарын домактарны айтыңар, оларның характеристиказын бериңер. Хөй кезектерлиг нарын домакта бижик демдектерин ажыглаанын тайылбырлаңар. Сөзүглелди кызыра бижинер.

Хеме хемни чара чүткүп, кончуг дүрген чоруп олур. Чамдыкта, арга-арыг хемден ырай бээрге, талыгырда дүдүскектиг даглар көстүп кээр. Чайын Соңгу чүк-даа кижиге магадап ханмас магалыг, ала-чайгаар сагыш-сеткилди хаара туда бээр! Ол кижиниң сеткилин бодунче дуюкаа чыыра тырта бээрге, ооң куспаанга удурланыр күш тывылбайн баар. Ооң элбек үнген үнүштерин, янзы-бүрү дириг амытаннарын, дүдүскектиг дагларын магадап көрүп тура, кайда-чүде талыгырда ыт-шимээнниг, хөлзээзинниг улуг хоорайлар бар, ында улус амыр-дыш чок чурттап чоруур деп сактып бодаар хөөн-даа кижиге чок болу бээр. Ынчангаш, сактырга, чүгле борта, кыдыг черге, кижиге шыпшыңга бүрүнү-биле алзып, илбилиг, хуулгаазын ногаан-көк ыржымга таалап дыштанып болур дег апаар. (Ю. Пшонкинни-биле)

365. Немелде онаалгаларлыг дүжүрүп бижиир диктант. Хөй сектер орнунга чогуур үжүүн (үжүктерин) салыңар. Салдынмаан бижик демдектерин салыңар. Сөөлгү домактың схемазын тургузуңар.

Полкт...ң хүр...леңинге капитан Түлүш Кечил-оол коман...ылаан ...ыва эки турачы эскадрон бактаап кирген хүнүнден эгелээш, ...зулуг дайынчы шериг кезээ-дир деп үнелелди алган чүвө⁴. Капитан Кечил-оол бо...у ынчан меңээ эвилең-...лдек, негел...елиг, кул...турлуг, кончуг быжыг сагылга-чурумнуг кижиг кылдыр кө...үлгөн. Мэң ол баштайгы даап бод...шкыным с...лүндө ...улчуушкуннар үезинде бадытка...ыңган чүвө деп 31-ги гвардейжиг а...ттыг шериг пол...гунуң командири Ефим Абрамович Попов сактып биж...н. (М. Сундуй)

 366. Номчуңар. Хөй кезектерлиг нарын домактарда кирген тайылбыр домактарның схемаларын тургузуңар, холбажып чоруур аргаларын болгаш хевирин айтыңар.

1. Бир эвес аныяк хевээр турган болза, Узун-Аңчы ожукта пашты тиктирип кааш, кайы-бир каътче үнө халааш, суг хайыңгалакта, бирээни сөөртүп эккээр ийик. (С.С.) 2. Хемнерниң кылаң суглары улгадып, хектерниң өткүт үнү даң хаяазы-биле деңге аян туткан өөрүнчүг үе. (М.Д.) 3. Чараш акыйны даштындан көөрге, алдан беш хире харлыг, бажының дүгү кап-кара, кырлаң хаайлыг, думчуунуң бажы мадагарзымаар, доставыргай чаактары соолбургай эвес, оозун бодаарга, диштери бүдүн хевээр. (М.К.-Л.)

 367. Тайылбырлыг бижимел ажил. 1. Хөй сектер орнунга кандыг үжүктерни чүгө салып турарыңарны тайылбырлаңар. Тире болгаш дефис демдектерни ажыглаанын тайылбырлаңар. Хөй кезектерлиг тайылбыр домактарны схемазын шыйгаш, хөй кезектиг деп бадыткаңар.

Чигир заводу дээш сегиржиң ал...шкын-даа эгелээн.

— Дужаал чок черге аткаарлап болбас, оолдар. Чаңгыс-даа ок халас барбас ужурлуг. Эптиг черден шилип алыңар, деткимче чедип келир — деп, ...айынчыларның хей-...дын Куулар Дончут көдүрүп турган.

Кышкы хүн чүгүр...нче кире берген. Каш шак иштинде бо заво... дээш аткыла...ып турарын Бегзи-Хуурак бодаарга, дыка-ла үр хире болган. (М. Сундуй)

Пунктуация

 368. Тайылбырлыг ажыл. Саннар орнунга бижик демдектерин салыңар, чүге салганын аас-биле тайылбырлаар.

Үлегери: *Ачам — аңчы.* Маңаа тире салыр, чүге дээрге кол сөс биле сөглөкчи кайызы-даа адаарының падежинде чүве ады-биле илереттинген.

Калбак(1) Оргу (2) ол кавының сыннарының эң(3)не делгеми(4) өрү көөрге(5) дээр көгерер(6) долгандыр көөрге(7) кара пөш хана болу берген турар(8) черниц өрүзү(9)даа, кудузу(10)даа билдирбейн баар(11) шынап калбак оргу чер(12)ле болгай. *(С. Тамба)*

369. Номчуңар. Сөзүглелде салдырган бижик демдектериниң ажыг-лалынга хамаарышкан дүрүмнерни тайылбырлаңар. Чогаалдың утказын илередиринге оларның ужур-дузазы чүл, тайылбырын бериңер.

Немецтер чоокшулаан тудум-на, сагыштың далажыры, чүректиң согары улам-на дүргедеп турду. Арыгның кыдыынче аяар чортуп келдивис. Мырыңай чоокшулап келген немецтер дүргедептерге, командылап дүжүрдүм-не:

— Бурунга-а-ар! Төрээн чурт дээш! Ура-а-а!

— Ура-а-а-а! Ура-а-а-а...

Немецтерже окталып-ла үндүвүс. Ураалаашкын, кускуннаашкын сүртенчи-биле чыжырткайнып үндү. Немецтер ындыг сүртенчиг, ындыг коргунчут, ындыг хенертен болур халдаашкынны дүжевейн-даа турганнар. Ынчангаш чүнү-даа кылырын бодап четтикпейн, тын овучулап, аай-баш чок, үш-үдүрүм угланган уунче боо-хөөзүн октагылапкаш, салчып ыңай болдулар. *(Ф. Сеглеңмей)*

 370. Хыналда диктант. Дүжүрүп бжиңер. Бижик демдектерин салыңар. Ийи кижиниң аразында чугааны кандыг термин-биле адаарыл? Аңаа хамаарышкан бижик демдектерин тайылбырлаңар.

Сотпа кезек кезек болгаш ла шошкудуп кээр. Ол школага өөренип алганы орус ырлардан аңгыда сан эртеминге мергежилгелерни бо ла ээкээр.

Он кастың кырынга он кас ужуп келген-дир, ам каш апарганыл, Шораан

15 өшкүнүң мыйызы чеже болурул

15 өшкүң чамдыызы дөңгүр эвес ыйнаан.

Че харын оларның үжү дөңгүр чүве. А өскелериниң мыйыстары онча. Оларның аразында чүгле чаңгыс дөрт мыйыстыг өшкү бар чүве. Ам мээң өшкүлеримниң мыйыстары чеже дир Шораан (*Ч. Куулар*)

 371. «*Оорнуң оруу муңгаш*» деп чоннуң бадыткалы сөзүглелде болушкунга дүгжүр бе, ол дугайында чугаадан чорудуңар. Болушкуннарның хөгжүлдезин илередиринге бижик демдектери салдарлыг болган бе, делгереңгей тайылбырдан бериңер. Сөзүглелдин стилин тодарадыңар, оларның ылгавырлыг демдектерин айтыңар. Кичээнгейлиг номчааш, эдерти бжиңер, оор чоруктуң хоралыының дугайында түңнелден үндүрүңер.

Бир билип кээримге, ооргамны демги өштүг будук база-ла хайыра чокка өрүмней берип тур.

— Хей, оолдар, эки өрү көдүрүңер! Канчап барган улус силер, өлдүм! Хозадыр көдүрүңер, дүрген мени үндүрүңер даан! — деп, барык-ла ыым-биле алгыра кааптым.

— Алгырба, язы! Улус дыңнап кааптар. Оон артык көдүрүп шыдавас-тыр бис. Адаккы кур үстүндө курларга деггеш, хоржок-тур, оларны кады ээй көдүрер шыдал кайда боор, бисте. Ам холдарывыс шылап калды.

Оолдарның шырбайып, ышкып турарын бодаарымга, оон бедик көдүрер-даа шаа чок.

— Дүрген кагыыштан тывыңар!

Өөрүм-даа халчып чоруптулар. Будуктуң шивегейлээри дендей-ле берди. Бодап чыдарымга, өөрүм мен дириг чыдырымда, кагыыш тып шыдавас хире. Дем тыппайн турган улус ам чай кадында ону кайын тыварларыл. Оон ыңай шыдажыр-даа аргам чок апарды.

— Өршээп-азырап көрүңер! Өлдүм-не! Тыным алыңар, ха-дуңма! — деп, ыы-сыы-биле өдекти сыңмас кылдыр алгырып-ла дүжүрдүм. Ону дыңнаан өөрүмнүң аъттарының даваннары ынаар дизирээр чүве. Аалдың ишти кадайлар сөктүп-ле келдилер.

— Бо канчап кажая курунуң адаанда кыстына берген чыдар кижии боор? — джип, кадайлар кайгап турлар.

— Өлдүм-не, өршээп көрүңер, угбаларым! Мени моон уштуп көрүңер, дүрген-не.

— Чүге кажая алдында кыстынып калган кижии сен, чугаала! — деп, кадайлар мени уштуп алыр дүш-даа чок, харын хорадап

айтырдылар. Мен шуут эртер чеде бердим. Ам канчаар, дүрген-не шынын өчүдүм:

— А богда, угбаларым, хой оорлап алып дээш, чүде-даа чок кыстырып алдым. Өлдүм-не, тыным ап көрүңөр. Ооргамны будук өттүр өрүмнөп кире берди. Моон соңгаар черле ынчанмас мен, угбаларым — деп, мөөрөп-ле чыдыр мен.

— Ынчанмайн аан, дора-өлчүк! Таптыын кулугурну, ол чериңге хилинчектенип өл! Эр улус чогуң ажыглап, кадайлар бастып, кончуг бук боор бо, ой!

Мен шынап-ла өлгеним ол-дур деп бодай бердим. Кижиде өлүрдө, канчап-ла баар чүвө ирги деп харыксырай берген коргуп, ыглап чыдыр мен.

— Аал-оранга бак чүвө болбазын, уругларым. Кончуг секти уштуп салыптыңар. Үнү безин харыксырай берип-тир, мооңарның — дизеле, аалдың баштыңчызы-ла боор, кырган кадай үнү дыңналды.

Удатпаанда мени кончуп каргавышаан, кажааны кагыдылар. Кур элээн ковайып келди. (*Ф. Сеглеңмей*)

Стилистика

372. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Адаанда бердинген айтырылгарга харылаңар.

Шынап-ла, кенни «Декей-оону» ырлап бээрге, Надяның кырган-ачазы ону нотага дүжүрүп бижип алгаш, дораан-на пианинода барган. Таныш эргим аялга Рушевтерниң бажыңыңа чаңгыланы бээрге, Наташага ооң арыг, ак-көк дээрлиг Тывазы каракка көстүп келген. Тааланчыы кончуг чөөн-чүк аялгазының эге аккордтарын ол ойнай кааптары билек, Надя аянныы кончуг теп үнүпкөн. Бодунга тааржыр национал хептиг, чаптанчыы кончуг бичии уруг чаңгыс-даа такт часпайн, ээлгир чараш танцылап турган. Ону көөрге, чечектер кырында ужуккан ховаган-даа сагындырар. Ол лимбизин ойнавышаан, бажын ол-бо талаже чайгагылаарга, ооң чажының ак бантиктери дириг ховаган далбаңайнып, чечек бажында хонгулай каап турган дег болган. Надя танцылап дооскаш, тыва аян-биле чаптанчыы кончуг мөгөйгөш, дүрген-не авазыңа маңнап чеде бергөш, оон туттунупкан. Ада-иелер ону чаптап, үр-ле адыш часкап турганнар. Надя «Декей-оону» танцылаан соонда, авазының төрөөн чериниң дугайын бо-ла айтыра бээр апарган. Ооң кадында Наталья боду база чаныксап, төрөөн

Тывазын, төрөлдерин сактып, сарынналып* эгелээн. Кандыг-даа эки байдалга, найыралдыг бүлеге чурттап турза, кижиниң төрөөн чери, чоок кижилери кайын уттундурар. Наташа уруун база төрөлдеринге көргүзүксей берген. Бир- ле кежээ ол дугайын Николайга чугаалаан.

— Адыр, Наташ, бир чыл хире манаптаалы. Ынчан Надя шору өзе бээр. Амдыы чылын деңге шөлээлеп алгаш, Тываже аалдаай бис аан — деп, Коля чугаалаан.

— Чок, Коля, төрөөн черимге четпес болза, черле сагыжым амыравас хире-дир. Сээң шөлээң ам-даа элек болгай. Ону манап турувуста, чай эрте бээр. А бичии уруг ап чоруур улуска соокта бергеле болгай. Надя ам безин шору чүве билир апарган-дыр. Бис чорааш келиили. (Е. Танова)

1. Сөзүглелдин темазын тодарадыңар. 2. Кол бодалды тодарадыңар. 3. Микротемаларны тодарадыңар. 4. Сөзүглелдин стилин тодарадыңар. 5. Маадырларның аттарын ушта бижээш, кымның өг-бүлезиниң дугайында чугаа чоруп турарын тодарадыңар. 6. Өг-бүлениң кежигүннериниң бот-боттарынга хамаарылгазын илередип турар сөстөрни ушта бижээш, харыыңарны чижектер-биле бадыткавышаан, тайылбырлаңар. 7. Алдарлыг өг-бүлениң шупту кежигүннериниң дугайында материалдардан интернет четкизинден дилеп тыпкаш, презентация дузазы-биле кыска дыңнадыглардан кылыңар. 8. Сөзүглелде деңнелгелерни ушта бижээш, чүнү чүү чүвеге деңнеп турарын ийи аңгы одуругга чара бижинер. 9. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалының онзагайын тайылбырлаңар.

373. Үлегер домактарның утказын аас-биле тайылбырлаңар. Домак бүрүзүндө кол бодалды демдеглеп бижип алыңар. Үлегер домактың бирээзин шилип алгаш, ооң ужур-утказын делгеренгей кылдыр тайылбырлавышаан, амыдырал-биле холбаалыг чогаадыгдан бижинер.

1. Чаваа-даа бол, аъды херек, чалчай-даа бол, эзери херек.
2. Өдүрөөн часса-даа, хөлүн часпас.
3. Дазылдыг-даа болза турлур, дагалыг-даа болза таяр.
4. Хырны тотса-даа, караа тотпас.
5. Кускун кара-даа болза, төлүнге ынак.
6. Сураанын тывар, күзөөнин чедер.

КАПСЫРЫЛГА

УДУРТУЛГАЛАР

Номда кирген диктантыларны бжииринге белеткенири

1. Сөзүглелди далашпайн, кичээнгейлиг номчуңар.
2. Хөй сектер орнунга киирер ужурлуг үжүктерниң шын бжилгезин тайылбырлаңар.
3. Сөзүглелди катап номчуп турар үеңерде берге орфограммаларны эскерип, шын бжилгезин тайылбырлаңар.
4. Бжик демдектерин салганын тайылбырлаңар.
5. Диктантыда немелде онаалгалар бар болза, күүседиңер.

Эдертиг бжииринге белеткенири

1. Сөзүглелди далашпайн, кичээнгейлиг номчуңар.
2. Утказы билдинмес сөстөрни тайылбырлап, сайгарылгазын кылып алыңар.
3. Сөзүглелдиң кол бодалын тодарадыңар. Ону ажыдарыңга таарымчалыг дүлгүүр сөстөрни тывыңар.
4. Сөзүглелди кезектерге чарып алгаш, оларга аттардан бериңер.
5. Орфограммаларны болгаш бжик демдектерин салганын тайылбырлаңар.
6. Сөзүглелди база катап кичээнгейлиг номчуңар.

Кызыра бжиир эдертигге белеткенири

1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар.
2. Кол бодалын тодарадыңар.
3. Сөзүглелден делгеренгей, катаптап турар тайылбырларны ап каап, кызырыңар.
4. Дөмейлешкек чүвөлөрни, демдектерни, кылдыныгларны санаан таварылгада, оларны чаңгыс сөс-биле солуңар.
5. Сөзүглелди катап кичээнгейлиг номчуңар, тодарадып алган кол бодалыңарның шынныын хынаңар.

Чогаадыг бжииринге белеткенири

1. Эгезинде бжиир дээн чогаадыңарның темазын сайгарып, боданып алыңар. Дараазында ол темага хамаарыштыр бжиир чүүлүңерни сайгарыңар.
2. Чогаадыңарның кол бодалын тодарадып, планын тургузуңар, теманың утказын ажыдарыңга тааржыр дүлгүүр сөстөр, тургузар сөзүглелиңерге (тоожушкун, чурумал, угаап боданышкын) тааржыр сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын болгаш чурумалдыг аргаларны эки хынамчалыг шилиңер.
3. Чогаадыңарның баштайгы вариантызын эки бодамчалыг хынаңар. Кол бодалын ажыдарыңга ажыглаан иштики темаларның аразында харылзааларны, оларның дес-дараалаштыр бжиттингенин хынаңар. Артык чүүлдерни ап каап, четпес чүүлдерни немеңер.
4. Чогаадыгның дылынче кичээнгей салырын утпаңар, бодалыңарның долу, четче ажыттыңанын хынаңар, частырыглар бар болза, эдиңер.

САЙГАРЫЛГАЛАР

Сөзүглелдин стилистиктиг сайгарылгазы

1. Чечен чогаал стили.
2. Сөзүглелдин ажыглалы — чогаал.
3. Стильдин сорулгазы — сагыш-сеткил хайнышкынының илерээшкинин, авторнуң бжиир аянын илередири, номчукчуноң сонуургалын оттурар аргаларны тодарадыры.
4. Сөзүглелдин дылының фонетиктиг онзагайлары.
5. Сөзүглелдин дылының сөс курлавырының онзагайлары.
 - а) дылдың уран-чечен аргалары;
 - б) авторнуң чаа киирген сөстери (оказионализмнер);
 - в) диалектизмнер;
 - г) профессионализмнер;
 - д) чаа сөстер (эргижирээн сөстер);
 - е) кара чугаа сөстери
 - ж) фразеологизмнер.
6. Сөзүглелдин дылының морфологтуг онзагайлары (кылыг сөстериниң катаптаашкыннары, чүве адының эвээжи дээш о.ө.).
7. Сөзүглелдин дылының синтаксистиг онзагайлары (долу азы долу эвес домактар, чаңгыс составтыг домактар, авторнуң ажыглааны бижик демдектери, сагыш-сеткил илэрээшкинин көргүзерде ажыглаттынган бижик демдектери дээш о.ө.).
8. Сөзүглелдин композициязының онзагайы.
9. Номчукчуноң сеткилин оттурар база харылзажылгазының янзы-бүрү дээш-тиг байдалдарын тургузар ужур-утказы.

Сөзүглелдин лексиктиг сайгарылгазын кылырының чижек планы

1. Сөзүглелдин кандыг сорулгалыг бижиттингенин тодарадыр.
2. Тема болгаш кол бодалды ажыдарынга ужур-дузалыг дүлгүүр сөс-терни тывар.
3. Сөзүглелдин стилин тодарадыр: чечен чогаал стили, публицистика стили, эртем стили, албан-херек стили, чугаа стили.
4. Сөзүглелдин кайы-бир стильге хамааржырын илереткен лексиканың онзагайы:
 - чечен чогаал стилинге хамааржыр метафоралар, диригжидилгелер, эпитеттер, деңнелгелер...;
 - публицистика стилинге хамааржыр ниитилел-политиктиг, ниитилел-социалдыг база чечен чогаал стилинге хамааржы бээр сөстер...;
 - чугаа стилинге хамааржыр аян сөстери, катаптаашкыннар, бичеледип, чассыткан сөстер, сөс каттыжышкыннары...;
 - эртем болгаш албан-херек стильдеринге хамаарыштыр алыр болза, маңаа сагыш-сеткил илерээшкиниг сөстер турбас, терминнер колдаан болур.
5. Сөзүглелдин дылының онзагайын тодарадыр:
 - чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстер;
 - дорт, доора болгаш көжүргөн уткалыг сөстер;

- синоним, антоним, омонимнер;
- ниити түрк, чиңгине тыва болгаш үлегерлээн сөстөр, оларның сөзүглелге салдары;
- историзм, архаизм болгаш неологизмнер; профессионализм, диалектизм, жаргонизмнер;
- табу болгаш эвфемизмнер;
- фразеологизмнер;
- авторнуң бодунуң ажыглааны онзагай сөстери — окказионализмнер.

...Аян-тээлеп чоруурга,
Арын-башче **тоглаарбай**,
Оолдар-кыстар — кымдан-даа
Оюн эрээр **ылчыңмай**

Күскү бүрү — **хүлүрбей**,
Күзелимге **самнаарбай**.
Сеткил-сагыш куюмун
Чеже тыртып **көзээрбей**.

(М. Күжүгет «Күскү бүрү»).

6. Сөзүглелде домак кежигүннериниң туружунуң өскерли бээр таварылгалары, риториктиг айтырыглар, хөөредиишкиннер, катаптаашкыннар.

Дыл талазы-биле онзагай талалары:

Лексиктиг онзагайлары:

- канцеляр сөстөрниң бары (доктаал-саавырларга хереглээр доктаамал сөстөр): үстүндө айыткан, барымдаа...;
- кылдыныгны боттандыра кижиниң адын илереткен ниити чүве аттарының бары: *билдириишкин берикчизи, бажың ээзи, медээ берикчизи (истец, домовладелец, информант);*
- кандыг-бир тодаргай ажилга хамаарышкан сөстөрниң идепкейлиг ажыглалы (терминнер болгаш профессионализмнер): *чурукчу, корректор, редактор, өрүкчү.*

Морфологтуг онзагайлары:

- албан-херек бижиктеринде ниити чүве аттарын хөй ажыглап турары;
- деепричастие болгаш причастиелерниң ажыглалы: *барымдаалааш, өөренип көргөш, дыңнадып, дамчыдып;*
- хуу чүве аттарынга хамаатының мергежилин азы эрге-дужаалын немеп бижиири: *судья Сарыг-Донгак, инспектор Ондар;*
- кирилде сөстөрниң бары: *хараазы-биле, бирээде, ниитизи-биле, түңнелинде дээш о.ө.*

Синтакстиг онзагайлары:

- ат сөстүг сөглекчини ажыглаары (дуза чедирери, маргылдааның чорудуу, хуралды эрттирери);
- эвээш ажыглалдың домактары (чогуур үезинде дыңнадыр, өрелерни айыттыгган үеде кириер);
- тайылбыр домактарлыг нарын домакты ажыглаары дээш о.ө.

Сөзүглелдерниң онзагайлары:

- бир аай хеп апарган сөстөрниң (штампыларның) ажыглалы (бис, ат салганнар, бис, киржикчилер, силерден дилээревис болза, ат салганнар, акт тургусканнар, силерге дыңнадырывыс болза, ...)
- сөзүглелдерни хуваары: (керээни чарарының кол айтырыы, ачы-дуза чедирериниң хевирлери, ачы-дуза чедирериниң чуруму, ийи таланың хүлээлгелери, керээниң хуусаазы)

• чаңгыс аймак кижигүннер дузазы-биле чурум-чыскаал илередир аргалар (хүлээп алыкчының хүлээлгелери): а) ..., б) ...; керээ ёзугаар: 1 (бирээде), 2 (ийиде)...

• сөзүглелди абзацтарга чурум ёзугаар кичээнгейлиг чарары...

Шүлүктүң лингвистиктиг сайгарылгазы

1. Шүлүктү кичээнгейлиг, сагыш-сеткил илерээшкинниг номчуңар.

2. Шүлүктүң тургузуу: строфа (кезектер, оларның аразында харылзаалы) болгаш одуругларда (дес-дараалашкак хамаарылга; чергелешкек азы чүлдешкек хамаарылга; удурланышкак, чөрүшкөк билиишкиннер) утка-хөөн;

3. Шүлүктүң синтаксистиг тургузуун сайгарыңар.

• каш домактан тургустунганыл;

• домактарның микротемалары тодарадыр, олар аразында харылзаалынын айтыр;

• оларның синтаксистиг онзагайларын айтыр (инверсияның бары, бөдүүн азы нарыны, эвилелдерлиг азы эвилелдер чогу, чагырышкан азы чагырышпааны болгаш о.ө.)

4. Шүлүктүң дылының лексиктиг онзагайы.

• эргижирээн азы чаа сөстөр (оларны ажыглаанын тодарадыр), бердинген чогаалга ажыглаанының чылдагааны;

• доора уткада ажыглаан сөстөр, оларның тема ажыдарынга, идея илередиринге салдарын тодарадыр;

• катаптаашкыннар (рефрен), олар кайы чугаа кезээнге хамааржып турарыл база шүлүккө салдарын тодарадыр;

• стилистиктиг фигураларның ажыглалы (анафора, эпифора, параллелизм, инверсия, градация дээш о.ө.);

• синонимнер, антонимнер, омонимнер бар бе, оларны ажыглаанының чылдагаанын тодарадыр;

• профессионализмнер;

• кара чугаа сөстөрүниң ажыглалы.

5. Бижик демдектериниң ажыглалының онзагайы (хөй сек, тире, айтырыг болгаш кыйгырыг демдектери...), оларның шүлүкте салдарын тодарадыр.

6. Шүлүктүң дылының оон-даа өске онзагайларын (адалга, деңнелгелиг илередиглер, риториктиг айтырыг, өттүнүг сөстөр, кылыг сөзүнүң наклонениелери, чүве аттарының бичеледир-чассыдар хевирлери дээш о.ө.) сайгарар.

7. Шүлүктүң эгези болгаш төнчү уткаларының онзагайы.

ТЫВЫЗЫКТАРНЫҢ ХАРЫЛАРЫ

М. 112

Ораным одунду,
Ногаан шуглак чаптылды. *(Частың дужери, оыт-сиген үнүп, чер кырын шывары)*

Арзайтының бээр аксында А к -
Адыг төрүп чадап чыдар,

Ону тудар кижиги Узун-Караның
Ойталааш-Сарыгы чүве-дир.

(Арзайты дээрге дарган кижиниң хөрүү. Ак-Адыг дээрге изиг көске агарты изидип каан демир, Узун-Кара дээрге дарган кижиги боду, Ойталааш-Сарыг дээрге дарган кижиниң изиг демир тудар кыскажы. «Ак-Адыг төрүп чадап чыдыр» дээрге дарган кижиниң изиг демирден эдилелдер согуп үндүрөр ажил-үүлөзи, шүүдели)

Мен хой үстүм,

Хой инек үстү,

Инек чер үстү. (Кидис уктуг база оыттуг, хөм улдуңнуг тыва хөм идик кеткен кижиги, ооң буду. Мен дээрге бут дээни ол. Хой үстүм дээрге будум хой дүгүнден салган кидисте үстү азы аңаа дегди дээни ол. Хой инек үстү дээрге идиктиң хой дүгүнден салган иштики кидизи инек кезинден кылган хөм болгаш улдуң-биле чыпшыр дегжип чор дээни ол. Инек чер үстү дээрге идиктиң

инек кезинден кылган улдуңу черге дээп, аңаа үзүп чор дээни ол)

М. 140

Ужу-кыдыгы көзүлбес
Удазынның маңы хөй. *(Оруктар)*

Өңү кара өреге

Өртемчейни шуглады. *(Дүн, дүннүң караңгызы)*

Анай чаштар амыланыр

Аккыр чагай ыдык-шиме. *(Иениң аа сүдү)*

М. 145

Тос каът торгу тоннуг мен безин
донуп чыдырымда,

Шалбаадайның Шалдаң-Каразы
канчап чыдыр ирги?

(Согуна биле кичигене. «Тос каът» каъттангылыгы азы «торгу» тоннуг согуна кургаг чылыгы черге өзер, а тас азы «шалдаң» кичигене шынаа-шыкка, соок черге – «Шалбаадайга» өзер. Согуна ынчангаш менээргенип, «Шалдаң-Караны» кээргээн бодалдыг, «канчап чыдар ирги» деп турар)

М. 161

Үнү-дылы чок кодан хоюм

Үнү чокту үннелдирди.

Амы-тыны чок кодан малым

Ажы-төлүмнү өөрөттү. *(Үжүк-бижик, сан-чурагай, ном-дептер)*

ТАЙЫЛБЫРЛЫГ СЛОВАРЬ

А

Агбан, агбанды — кургаг чиңге будуктар азы чадаң үнүштер.

Ала-хөлүндө — анаа-ла, чылдагаан чокка.

Б

Балдыр сыгар — олулары.

Барыктыг — ындыг кончуг берге эвес, чүгээр.

Д

Дысыкыт — кадыкшылы кошкак, чедир сайзыраваан

К

Кагжыкчы — кандыг-бир кижиге биле кандыг-бир чүве дугайында маргылдажып турар кижиге.

Кемниг-сактыг — багай чүве кылып чаңчыккан.

Когурум — часкы, күскү чидиг соок дыңзыг хат.

Кужурзураар — кужур чиксээр, кужур чылгаксаар.

Кулуксуур — чер кезиир, улчуур.

Кулур — далган.

Куржааңгы — дагның ийин доора куржай шөйлү берген хая.

Кур чарба — кеспээн, чолдайтпаан, таарбаан (мал чели).

Көскээнде — үстүндө (көскү-хөрек).

О

Озаң — аргада хатка баскылаштыр ужур шаптырган азы бот-боттарының кырынче ушкан, ол ышкаш хемде сугга тырый шаптырган ыяштар.

Ой — чоога.

Орба — төгерик бажын хөм-биле шапкаан, тудазы илбектиг, дүңгүр кагар шөйбек хөрексел.

Оюм — оңгайып ыйгыл апарган ажык чер, оңгар, чоога, алаак.

Оялчык — төгелчик, төгерик.

П

Турнуккан породадар, магма породадары, метаморфизм породадары

далар — чер картының чайгаар бүткен минералдары

С

Сагыжы саамчыыр — сагыжы көвүдээр, көдүрлүр

Сарыннаар — сарыга алзыр, кударал, ундарал.

Сеп — хемниң бир ийинден чая аккан суг, адырык

Сүрээ — бок

Сыскыглар — арыг биле даг аразы

Т

Телефон даңзасы — телефоннуң тудар чери.

У

Угуулга бижии — кыйгы бижик, декларация.

Улусчузу — чончузу

Ф

Фосфориттер — фосфат минералдардан тургустунган даг породазы.

Х

Хылба — үнүш.

Ч

Чавылдак — көк өңнүг чечек ады

Чайлаг школалары — 1930 чылдарда бижик чок чорукту узуткаары-биле бижик-билиглиг кижилерниң түр када улусту өөредип турганы

Чулар — аъттың дериг-хөрексели.

Ш

Шаккан — дүңгүрнүң кырын өл хөмнү хере соп, шыпкаш, кадыр кургатканы

Шүрлең — деңгел чок, күш чок

Шылба — тал карты.

Э

Эллипсоид — чуурга хевирлиг бүдүмөл.

Ээреннер — хамның каракка көзүлбес дузалакчылары

Эртенги-ле аксы-биле хевээр — эртенги шактан бээр чем чивээн.

ДОПЧУЗУ

§ 1. 8 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын	4
--	---

Дыл дугайында ниити билиглер

§ 2. Тыва дылдың чоннуң культуразы болгаш төөгүзү-биле харылзаалыгы	7
§ 3. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказы болгаш хүлээлгелери	10
§ 4. Бижиктиң баштайгы хевирлери	14
§ 5. Орхон-енисей бижиктери	16
§ 6. Төвүт болгаш эрги моол бижиктер, оларның тыва дыл-биле холбаалыгы	20
§ 7. Тыва дылдың баштайгы шинчээчилери	25
§ 8. Тыва дыл шинчилекчилери	32
§ 9. Тыва дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери. Литературлуг дыл	37
§ 10. Литературлуг эвес дыл	41
§ 11. Тыва дыл — социал четкилерде	44
§ 12. Дыл дугайында катаптаашкын	47

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

§ 13. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар	51
§ 14. Дорт чугаа болгаш авторнуң сөстери. Дорт чугаалыг домакка бижик демдектери	53
§ 15. Доора чугаа. Доора чугаалыг домактарга бижик демдектери.....	55
§ 16. Цитата, аңаа бижик демдектери	57
§ 17. Дорт чугаалыг домактар болгаш цитаталарның сөзүглелдер тургузарынга ужур-дузаы	59
§ 18. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларга катаптаашкын	61

Синтаксис болгаш пунктуация

§ 19. Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактың бөдүүн домактан ылгалы	63
§ 20. Нарын домактарның бөлүктери	65
§ 21. Нарын домактың кезектериниң аразында холбажыр аргалары	69

Чагырышпаан нарын домак

§ 22. Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Чагырышпаан нарын домактарның кезектериниң холбажыр аргалары	72
§ 23. Үн аяны болгаш каттыштырар эвилелдер дузаы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар	76
§ 24. Удурланыштырар эвилелдер-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар	79
§ 25. Аңгылаштырар эвилелдер дузаы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар	81

§ 26. Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы	84
§ 27. Чагырышпаан нарын домакка катаптаашкын	85

Чагырышкан нарын домак

§ 28. Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактың туружу	87
§ 29. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домактарның холбажыр аргалары	92
§ 30. Үениң тайылбыр домаа	95
§ 31. Үениң тайылбыр домааның кол домакка каттыжар аргалары	97
§ 32. Немелдениң тайылбыр домаа	99
§ 33. Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери	102
§ 34. Тодарадылганың тайылбыр домаа	104
§ 35. Даар байдалдың тайылбыр домаа	107
§ 36. Чөрүлдэениң тайылбыр домаа	110
§ 37. Сорулганың тайылбыр домаа	113
§ 38. Чылдагааның тайылбыр домаа	116
§ 39. Деңнелгениң тайылбыр домаа	120
§ 40. Туруштуң тайылбыр домаа	124
§ 41. Кылдының аргазының тайылбыр домаа	125
§ 42. Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы	128
§ 43. Чагырышкан нарын домакка катаптаашкын	132
§ 44. Хөй кезектерлиг чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактар	134
§ 45. Нарын синтаксистиг конструкциялар	139
§ 46. Нарын домактарга бижик демдектери	145
Синтаксис болгаш пунктуацияга катаптаашкын	148

Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы

§ 47. Сөзүглел дугайында билиг, ооң кол демдектери	150
§ 48. Сөзүглелдиң темазы, кол бодалы	153
§ 49. Сөзүглелдиң уткалыг кезектери (микротема). Сөзүглелдиң кезектериниң аразында харылзаалы	157
§ 50. Абзац дугайында билиг	161
§ 51. Сөзүглелдиң планы. Тезис. Аннотация. Конспект	164

Стилистика болгаш чугаа культуразы

§ 52. Стилистика дугайында билиг	169
§ 53. Стилль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар	173
§ 54. Ном стили, ооң янзылары	175
§ 55. Албан-херек стилиниң жанрлары	184
§ 56. Публицистика стилиниң жанрлары. Солунга статья. Интервью. Репортаж. Орук демдеглелдери	187
§ 57. Чугаа стилиниң жанрлары	198
§ 58. Чечен чогаал стили. Чечен чогаал дылы болгаш ооң онзагайы	203

Синонимика — стилистиканың кол өзээ

§ 59. Лексиканың стиль синонимнери	207
§ 60. Грамматиканың стиль синонимнери	215

Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы

§ 61. Диалог, монолог, полилог (катаптаашкын)	220
§ 62. Литературлуг дыл болгаш ооң нормаларының дугайында билиг	223
§ 63. Фонетика болгаш орфоэпия талазы-биле нормалар. Лексика талазы-биле нормалар	226
§ 64. Грамматиктиг нормалар. Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар	232
§ 65. Сөзүглел-биле ажылдың хевирлери	237
5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдеринге түңнел катаптаашкын	
§ 66. Фонетика. Орфоэпия. Орфография	241
§ 67. Лексика. Морфология	242
§ 68. Синтаксис болгаш пунктуация. Стилистика	249
Капсырылга	
Удуртулгалар	256
Сайгарылгалар	257
Тывызыктарның харыылары	260
Тайылбырлыг словарь	261

Учебное издание

КУУЛАР Елена Мандан-ооловна
ООРЖАК Лидия Хорагаевна
ОЮН Тамара Бүүрекчиировна
САРЫГЛАР Чечек Алдын-ооловна

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

9 класс

Учебное пособие для общеобразовательных организаций

На тувинском языке

Редактор *Л. А. Ооржак*. Художник *А. О. Монгуш*. Технический редактор
Л. А. Ооржак. Корректоры *А. Д. Даржаа*, *Т. Б. Оюн*

Подписано в печать 19.01.2023. Формат 70x90^{1/16}. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Гарнитура TTSchoolBook. Уч.-изд.л. 16,73. Тираж.....

ГБНУ Министерства образования РТ «Институт развития национальной
школы», 667001, г. Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел./факс: 8(394-22) 6-17-52,
e-mail: irnsh_tuva@mail.ru

ООО Издательство «Офсет» 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.
e-mail: commerc@pic-ofset.ru